

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ALI MƏKTƏBLƏRARASI ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

MÜASİR DÖVRÜN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

BURAXILIŞ № 3, 2010

TARİX

FƏLSƏFƏ

POLİTOLOGİYA

SOSİOLOGİYA

PEDAQOGİKA

PSIXOLOGİYA

İQTİSADİYYAT

MƏDƏNİYYƏTŞÜNASLIQ

SƏNƏTŞÜNASLIQ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

MÜASİR DÖVRÜN
AKTUAL
PROBLEMLƏRİ

ALI MƏKTƏBLƏRARASI ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 3

BAKİ – 2010

MÜASİR DÖVRÜN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

ALI MƏKTƏBLƏRARASI ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 3

Təsisçi: Bakı Dövlət Universiteti, Sosial Elmlər və psixologiya fakültəsi

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq
810, tel. 012 438 14 47

E-mail: q.abbasova@mail.ru

Müasir dövrün aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış
№ 3. Dosent Q.Y.Abbasovanın ümumi redaktəsi ilə. Bakı, “Turan Nəşrlər evi”, 2010. .... s.

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər.

Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQİQİKA

RİYAZİYYAT TƏDRİSİ METODİKASI FƏNNİNİN İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMİ HAZIRLANMASINDA ROLU VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Sadıqov Əli, AMİ-nun Ağcabədi filialının müəllimi

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra təhsil sisteminin yeniləşməsi və təkmilləşdirilməsi haqqında fərmanlara, habelə ali pedaqoji məktəbləri istiqamətləndirən qərarlar və sərəncamlara əsaslanaraq pedaqoji fakültədə tədris edilən riyaziyyatın tədrisi metodikası kursunda da dəyişikliklər aparılması məsələsi də qarşıya qoyulmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, həmin sənədlər respublika məktəblərində təlim-tərbiyə və təhsilin düzgün istiqamətləndirilməsini, möhkəmləndirilməsini təmin edərək riyaziyyatın tədrisi metodikası kursu sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən qəti dönüşün yaranmasına səbəb olmuşdur. XX əsrin sonlarında ali məktəblərin pedaqoji fakültəsində tədris edilən riyaziyyatın tədrisi metodikası kursu üzrə dərslər saatlarının iki dəfəyə yaxın azalması orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində proqramların yenidən hazırlanması professor-müəllim heyətinin elmi-metodik cəhətdən yeniləşməsini və təkmilləşməsini tələb edir. Ali pedaqoji institutlarda həyata keçirilən islahat proqramı ilə bağlı ən mühüm problemlərdən biri də müəllimlərin həm pedaqoji, həm də psixoloji baxımdan müasir tələblərə uyğun səviyyədə hazır olmasıdır. Pedaqoji fakültədə riyaziyyatın tədrisi metodikası kursunda dərslər aparən müəllimlərin riyazi hazırlığının yüksək səviyyədə olması onların keyfiyyətli elmi-metodik hazırlığından asılı olan məsələlərdən biridir.

Pedaqoji institutlarda ibtidai sinif müəllimlərinin peşə hazırlığı ideya-siyasi, pedaqoji. Elmi və metodik hazırlığından ibarətdir. Elmi hazırlıq öz fənninin mütəxəssisi kimi müəllim şəxsiyyətinin, metodik hazırlıq onun bilikləri şagirdlərə çatdırma bacarığını təmin edir. Bu hazırlıqda həm əsas (riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri hazırlığı, riyaziyyatın tədrisi metodikası) və həm də digər pedaqoji fənlər təşkil etməlidir. Pedaqoji fakültədə riyaziyyatın tədrisi metodikası digər fənlər kimi fundamental əsaslı fənn adlanır. Onun tədrisinin yaxşılaşdırılmasını tələb böyükdür. Bu kursun tədris materialının bakalavr təhsil pilləsində gələcək peşəkarlara öyrədilməsi seminar və ya mühazirə məşğələsi vasitəsilə aparılır. Pedaqoji fakültədə riyaziyyatın tədrisi metodikasının öyrənilməsi təhsil alan tələbələrin gələcək fəaliyyət səviyyəsinin yüksəldilməsinə, tədris işinin yüksək səviyyədə nəticələnməsinə səbəb olur. Bu məsələnin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi üçün əsas problemlərdən biri konsepsiyanın seçilməsi və tədris planı üzrə hazırlanmış materialın şərhini düzgün tətbiqindən ibarətdir. Belə bir sual meydana çıxır. Pedaqoji fakültədə gələcək sinif müəllimlərinin riyaziyyatın tədrisi metodikası kursu üzrə hər bir tələbənin yüksək səviyyədə bilikləri dərk etməsi mümkündürmü? və bunun üçün xüsusi istedad lazımdır mı? Və ya riyaziyyatın tədrisi metodikası kursunun yüksək səviyyədə öyrənilməsi və mənimsənilməsi üçün onların minimal bilikləri necə olmalıdır? XXI əsrdə təhsil sistemi üzrə beynəlxalq miqyasda müəyyən edilmişdir ki, ali məktəblərdə oxuyan gələcək mütəxəssislərin əldə etdikləri biliklər ən yüksək səviyyədə olmalıdır. Yəni pedaqoji fakültədə tədris edilən riyaziyyatın tədrisi metodikası kursu, eləcə də digər kurslar üzrə tədris prosesi elə formada qurulmalıdır ki, gələcək ibtidai sinif müəllimləri müasir texnologiyanın tələblərinə uyğun normal mütəxəssis kimi yetişmiş olsunlar. Belə bir sual da qarşıya qoyulur: riyaziyyatın tədrisi metodikası kursu üzrə müəyyən olmuş həcmdə bilikləri hər bir tələbə mənimsəyə bilirmi? Məhz bunun üçün nə lazımdır? ən mühüm və başlıca rol oynayan amil tədris prosesində düzgün metodların seçilməsi və müvafiq ədəbiyyatların hazırlanmasıdır.

“İbtidai sinif müəllimlərinin hazırlığının kütləvi şəkili, onların pedaqoji institutlar vasitəsilə hazırlanmasıdır, gələcəyin ibtidai sinif müəllimlərinin peşə ustalığı əsaslarının formalaşdırılması dörd istiqamət üzrə əldə edilir: ideoloji, psixoloji-pedaqoji və metodiki. Onlar qarşılıqlı əlaqələndirilir, onların birliyi və tamlığı-tələbələrin təlim və tərbiyəsinin peşə-

pedaqoji istiqamətinin zəruri şərtidir". Yüksək səviyyəli ibtidai sinif müəllimi hazırlamaq üçün onun professioqramasını bilmək lazımdır.

İbtidai sinif müəllimi hazırlığında riyaziyyatın tədrisi metodikası fənninin rolunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) gələcək ibtidai sinif müəllimi hazırlığının modeli; b) ictimai-siyasi hazırlıq; c) psixoloji-pedaqoji hazırlıq; ç) RTM kursu üzrə hazırlıq; d) sinif müəllimi üçün tələb olunan nəzəri bilik, bacarıq, vərdislər sistemi və onlara yiyələnmək yolları; e) metodik hazırlıq; ə) müəllimin peşə hazırlığı.

Müəllimin) metodik hazırlığı əsasən riyaziyyatın tədrisi metodikası kursunda aparılan seminar məşğələsində, praktikumda və pedaqoji praktikada formalaşır, elmi hazırlığı isə fənnlə yanaşı digər fənlərin tədrisi prosesində təmin edilməlidir. Pedaqoji fakültədə gələcəyin ibtidai sinif müəlliminin riyaziyyatın tədrisi metodikası fənninə aid mövzuların öyrədilməsi metodikasını, fənnə aid məsələ və misal həll etmək bacarıqları öyrətməkdir ki, bu da öz növbəsində tələbələrin ümumi hazırlığında, mütəxəssis kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bundan əlavə pedaqoji fakültədə tədris olunan riyaziyyatın tədrisi metodikası məqsədi nədən ibarətdir sualına cavab belədir: tələbələrin, gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin müəllim kimi hazırlanması və onların şəxsiyyətinin inkişaf etməsini təmin etmək. Digər tərəfdən, riyaziyyatın tədrisi metodikası kursunun məqsədi gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin təfəkkürünü inkişaf etdirmək, onlar qarşısında çətin problemlər qoymaq və bu problemlərin vacib olduğunu anlatmaqdır. Buna görə də pedaqoji fakültədə riyaziyyatın tədrisi metodikası kursunda yeni tədris planı, proqramı, dərslik və dərs vəsaitləri, yeni riyazi-pedaqoji təhsil lazımdır. İndiki halda deyə bilərik ki, pedaqoji fakültədə çoxulu dəyişikliklər olmalıdır. Pdaqoji fakültədə riyaziyyatın tədrisi metodikası kursunun öyrənilməsi gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin biliklə silahlandırmaq yox, həm də onların müxtəlif məsələlərin qoyuluşu və həll edilməsi qabiliyyətini inkişaf etdirir. Pdaqoji fakültədə tədris olunan əsas fənlər ibtidai məktəblə bağlı olduğu üçün gələcək müəllimlərin elmi-nəzəri səviyyəsini artırmaq, onların ensiklopedik biliyə malik mütəxəssislər hazırlanması reallığa çevrilməlidir.

İbtidai sinif müəllim aşağıdakı keyfiyyətə malik olmalıdır:

1. Ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai təhsil üzrə riyaziyyatın tədrisinin məqsədini, vəzifələrini, əhəmiyyətini və yerini bilməlidir.
2. İbtidai məktəb riyaziyyat proqramının məzmunu və quruluşunu, tədris prosesinin təşkili formalarını bilməlidir.
3. İbtidai məktəb riyaziyyat dərsliklərini, köməkçi və metodik ədəbiyyatları lazımi səviyyədə mənimsəmək.
4. İbtidai siniflər üçün riyaziyyatı öyrənmək və öyrətmək metodlarını mənimsəmək.
5. Sinifdənkənar və məktəbdənkənar işləri aparmaq bacarığına malik olmaq.
6. Hər bir mövzunun tədris üsullarını və onlardan daha effektivini seçməyi bacarmaq.
7. Riyaziyyatın tədrisi metodikasının politexnik imkanlarından istifadə etmək.

Göstərilən keyfiyyətlər tələbələrə həm nəzəri materialın öyrənilməsi prosesində və həm də praktik, seminar məşğələlərində, məsələ həlli prosesində aşılanmalıdır.

Pedaqoji institutlarda öyrənilən materiallar həm məzmunu və həm də xarakterinə görə gələcək ibtidai sinif müəllimi hazırlığına verilən əsas tələblərə tam uyğun olmalıdır. Onlar gələcəyin ibtidai məktəb müəlliminin profilini formalaşdırmalıdır.

Buna görə də qeyd etmək lazımdır ki, ali pedaqoji məktəblərin bakalavr təhsil pilləsində başqa fənlərlə bərabər, riyaziyyatın tədrisi metodikası fənnində psixoloji tədqiqatların nəticələrinin tətbiqi sinif müəllimi hazırlığında daha çox müvəffəqiyyət qazandırır. Tədris prosesinin uğurlu olması üçün psixologiya elminə hansı tərəfdən və hansı prinsiplərə əsaslanaraq idarə olunması əsas məsələlərdən biridir. Bununla onu demək olar ki, gələcək sinif müəllimlərinin yüksək səviyyədə yetişdirmək üçün onlarda inam yaratmaq və yeri gəldikcə qabaqcıl pedaqoji təcrübələrdən nümunələr göstərib həvəs yaratmaq lazımdır. Təssüflə deyə bilərik ki, bəzi müəllimlərimiz deyilənləri nəzərə almayıb. Öz işlərinə laqeyid münasibət yaradaraq tələbələrdə gələcəyə olan müəllim həvəsinin üstündən xətt çəkirlər, onlarda olan inamı itirirlər. Bu cür hallar isə mənimsəmə qabiliyyətini tələbələrdə öldürür.

Müəllim tərəfindən gələcək mütəxəssisə göstərilən diqqət ən müvəfəqiyyətli metoddur, bu metod tələbələrdə maraqla yaradır. Hər bir insan müəyyən əqli fəaliyyətlə məşğul ola bilər, bununla lazımı xeyir verə bilər və etibarlı mütəxəssis olar.

Bu cür amillər müəllim məsuliyyətini artırır, bəzi müəllimlər isə məsuliyyətdən uzaqlaşmağa cəhd edirlər. İstər ali məktəb müəllimi, istərsə də orta məktəb müəllimi zəif və oxumaq istəməyən tələbə və şagirdlərdə həvəs yaratmaq, onları oxumağa sövq etmək, qarşılarında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Müəllim üçün oxumaq istəyən tələbəni öyrətmək asandır ki, nəinki oxumaq istəməyən. Ali məktəb müəllimi gələcək peşəkarları yüksək səviyyədə yetişdirmək üçün təlimin yeniləşməsinə diqqət yetirməlidir. Müasir dövrün tələbləri baxımından bu proses müəllim və tələbə münasibətlərinə yönəldilməlidir.

Son illər müasir təlim metodlarından istifadə edərək tədrisin təşkili və ya pedaqoji-psixoloji yeniliklərlə bağlı tədris prosesində aşağıdakı hallara baxılması başlıca rol oynayır:

- təlim zamanı başqa elmlərin yerinin və rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- təlim zamanı psixoloji amillərin araşdırılması və problemlərin əldə olunması;
- təlim zamanı müəllim və tələbə münasibətinin qarşılıqlı əməkdaşlığı;

Təlim prosesinin effekti məhz onun konkret nəticələridir, nəticələr isə onun dəyərinin kriteriyasıdır. Təlim metodlarının modellərinin düzgün qurulması onun yüksək nəticə verməsi ilə qiymətləndirilir. Bəzən düzgün qurulan metoda real hadisələrlə qarşılaşdırılır və bu hal təhsilin məqsədini təhrif edir, belə halda fənnin düzgün öyrədilməsi haqqda mübahisəli fikirlər meydana çıxır. Pedaqoji fakültədə təhsil alan tələbələrin dərin və möhkəm biliyə malik olması üçün seçilən metodlar böyük rol oynayır. Səmərəli metodların axtarılması bu gün pedaqoqların qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir. Ali pedaqoji institutların pdaqoji fakültəsində təhsil alan tələbələrin əsas problemlərindən biri də tədrisin keyfiyyətli və başa düşülməsidir. Pedaqoji fakültə üçün yeni proqrama uyğun dərslik və dərs vəsaiti hazırlanmışdır. Pedaqoq və metodist S.S.Həmidovun pdaqoji fakültə üçün yazdığı “Riyaziyyatın tədrisi metodikası” və “I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası” kitabları həm xüsusi metodikanı, həm də ümumi metodikanı əhatə edir. Məhz bu da mühazirə və seminar məşğələlərində əldə edilən bilikləri dərinləşdirmək üçün bir vəsaitdir.

Ədəbiyyat

1. Həmidov S.S. Pedaqoji fakültə üçün Педагожи факултета цчцн “Riyaziyyatın tədrisi metodikası”. Bakı 1990.
2. Həmidov S.S. I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2002.
3. Sadıxov N.A., Həmidov S.S. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, APİ, 1979.
4. Sadıxov N.A., Kazımov N.S. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, APİ, 1981.
5. “İbtidai sinif müəlliminin stolüstü kitabı”. Bakı, 2001.
6. Hacıyev C. Seminar məşğələlərinin keçirilməsi metodları haqqında. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. Bakı, 2001
7. Səfərəliyev S., Məmmədov Z. Riyaziyyatdan ibtidai sinif müəllimlərinə kömək. Bakı, 2005.
8. Бантова М.А. и др., Методика преподавания математики в начальных классах. М, «Просвещение», 1986.
9. Проскуряков И.Б. Сборник задач по линейной алгебре. М.Наука 1984 330– 336 с
10. Шкиль Н.И. Об опыте методической подготовки студентов математиков в педагогических институтах УССР. 1983 с.31

ИСТОРИЯ ПСИХОСОМАТИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К НИМ

Кадирова Тарана, магистрант БГУ

Хотя термин «психосоматика» является новым, концепция, которую он отражает, так же стара, как и врачебное искусство. Гиппократ первым в своем учении о темпераментах сформулировал положение о единстве души и тела. Он высказал также мысль о том, что болезнь представляет собой особую реакцию индивидуума на условия его жизни в среде. В 1857 г. R. Virchow повторил это положение утверждением, что болезни представляют собою лишь проявления жизненных процессов в измененных условиях. Как известно, в последующем он изменил свою формулировку болезни, создав свою концепцию клеточной патологии. В наше время И. В. Давыдовский обозначил болезни как формы адаптации человека.

Для Гиппократа представление о больном человеке было важнее представления о диагнозе болезни. Противоположная точка зрения постулировала тезис о том, что болезни представляют собой поражение отдельных частей организма и что, в частности, причиной таких поражений является «внедрение» в организм чего-то постороннего. В душу может вторгнуться дьявол, а в тело — микроб. Эти две противостоящие точки зрения явились исходным пунктом всех медицинских концепций: одна — более человеческая, а другая — более «объективная»; одна стремилась к тому, чтобы выявить индивидуальные особенности больного человека; другая с помощью научных выводов стремилась определить диагноз болезни; с точки зрения одних — индивидуум болен; с точки зрения других — у индивидуума болезнь. В период научных открытий XIX века и главенства экспериментальной медицины, собравшей обширные этиологические (причинные) факты, учение о болезнях возобладало над учением о больном человеке, а учение о патологических процессах — над учением о «почве», на которой эти процессы разворачиваются.

Принято считать, что психосоматическая медицина — ровесница текущего века. Однако речь при этом идет не о возникновении новой концепции в медицине, а о возрождении принципов медицины древности, подходившей к заболеванию как к специфически индивидуальному явлению, как к болезни конкретного человека, болезни души и тела.

Возврат к гиппократической точке зрения обозначился в конце XIX — начале XX в. и был обусловлен достижениями в области нейрофизиологии и психиатрии.

Термин "психосоматика" предложил в 1818 году J. Heinroth, который объяснял многие соматические болезни как психогенные, прежде всего в этическом аспекте. Так, причины туберкулеза, эпилепсии и рака он рассматривал как результат переживания чувства злобы и стыда, а особенно — сексуальных страданий. Через 10 лет М. Якоби ввел понятие "соматопсихическое" как противоположное и в то же время дополняющее по отношению к "психосоматическому". Во врачебный лексикон термин «психосоматика» был введен венским психоаналитиком F. Deutsch в 1922 г., который позднее, в сороковые годы, эмигрировал с коллегами в США. Первоначально понятием "психосоматические" объединялись заболевания, в развитии которых существенную роль играют неблагоприятные психотравмирующие воздействия (ИБС, артериальная гипертензия, ЯБЖ и ДПК, БА). В настоящее время термин имеет 2 значения: одно связано с его применением к области медицины, второе — к болезням, в которых важную роль играют психологические факторы. Расстройства, относимые к психосоматическим, включают не только психосоматические заболевания в традиционном, узком понимании этого термина, но значительно более широкий круг нарушений: соматизированные расстройства, патологические психогенные реакции на соматическое заболевание. К этому ряду относятся также психические расстройства, часто осложняющиеся соматической патологией (нервная анорексия, булимия, алкоголизм и др.), нарушения, осложняющие некоторые методы лечения, например, депрессии и мнестические расстройства, развивающиеся после операции аортокоронарного шунтирования, аффективные тревожные и астенические состояния уольных, получающих гемодиализ. В рамках психосоматических расстройств

рассматриваются состояния, связанные с генеративным циклом женщин (синдром "предменструального напряжения" и "предменструальное дисфорическое расстройство", депрессии беременных и послеродовые депрессии, включающие синдром "грусти рожениц", инволюционная истерия и др.). К психосоматическим расстройствам причисляют также соматогенные (симптоматические) психозы – делирий, аменцию, галлюциноз и др.

История современной психосоматической медицины начинается с психоаналитической концепции З. Фрейда, который совместно с Брейером доказал, что "подавленный аффект", "психическая травма" путем "конверсий" могут проявляться соматическим симптомом. Фрейд указывал, что необходима "соматическая готовность" – физический фактор, который имеет значение для "выбора органа" и который можно представить себе в процессе его возникновения. В психиатрии S. Freud (1893 г.), I. Dejerine (1902, 1911 гг.), P. Dubois (1912 г.) показали возможность излечения соматических расстройств при неврозах с помощью психотерапии. Зарубежные психиатры, в первую очередь приверженцы психоанализа, считают, что именно S. Freud внес много ценных фактов в создание учения о психосоматической медицине. Его исследования об истерическом (конверсионном) неврозе показали возможность проявления вовне болезненных расстройств не психическими, а соматическими симптомами. Наиболее часто конверсионные симптомы встречаются при истерическом характере, но они могут возникать и при любом другом характерологическом складе. Если в период создания учения S. Freud наиболее частыми конверсионными расстройствами являлись двигательные — припадки, параличи, парезы, астазия-абазия, анестезия, гиперестезия и т. д., то к настоящему времени конверсионные расстройства проявляются прежде всего в форме боли или респираторных нарушений (одышка). Одновременно создается учение об ипохондрическом неврозе и неврозе органов. Наблюдавшиеся при них самые разнообразные патологические ощущения не могли быть объяснены наличием соматической патологии.

У. Кэннон показал, что организм отвечает на чрезвычайные ситуации определенными адаптационными изменениями в общей физиологической структуре.

Икскуль описал "болезни готовности", при которых происходит переход эмоций в телесную реакцию, причем готовность может хронифицироваться и приводить к нарастанию активации органных функций. Заболевание развивается в тех случаях, когда разрешение состояния готовности невозможно.

Сифнеос ввел понятие "алекситимия" – неспособность человека к эмоциональному резонансу.

Творчески развивая идею З. Фрейда, Ф. Александер предложил теорию эмоциональных конфликтов, принципиально воздействующих на внутренние органы, связывая специфику психосоматического заболевания с типом эмоционального конфликта, который ведет к тому, что не выполняются действия, направленные на внешний конфликт. Эмоциональное напряжение не может подавляться, так как сохраняются сопровождающие его вегетативные изменения. В дальнейшем могут наступить изменения тканей и необратимое органическое заболевание.

Формулировки, данные Ф. Александером, специфическим психологическим конфликтам, вызвали много возражений, из-за которых были забыты другие его высказывания. В действительности его восприятие этих болезней имело 3 аспекта:

1. Специфический конфликт предрасполагает пациентов к определенным заболеваниям только тогда, когда к этому имеются другие генетические, биохимические и физиологические факторы.

2. Определенные жизненные ситуации, в отношении которых пациент сенсibilизирован в силу своих ключевых конфликтов, реактивируют и усиливают эти конфликты.

3. Сильные эмоции сопровождают этот активированный конфликт и на основе автономных гормональных и нервно-мышечных механизмов действуют таким образом, что в организме возникают изменения в телесной структуре и функциях. Кроме того, имеются прямые различия в автономных реакциях индивидов на различные формы нагрузок. Индивидуальные особенности интенсивности и проявлений автономных реакций могут объяснить различные проявления психосоматических заболеваний. Ф. Данбар выдвинула концепцию зависимости психосоматической патологии от тех или иных профилей личности. К. Ясперс акцентировал внимание на роли нарушений социального общения в генезе психосоматической патологии. А. Мичерлих, открывший первую в мире психосоматическую клинику, полагал, что при хроническом психосоматическом развитии происходит сначала борьба с невротическим комплексом путем его вытеснения, а затем – сдвиг в динамике соматических защитных процессов. После второй мировой войны Т. Икскульем была изложена и теоретически обоснована оригинальная всеобъемлющая "био психосоциальная модель". Биопсихосоциальный подход изначально рассматривает человека в его естественном психобиологическом развитии применительно к здоровью и болезни в его окружении, которое он не только воспринимает, он и по мере возможности создает сам. Т. Икскуль создал концепцию внешнего мира и организма как "динамически развивающееся целое". Подобных взглядов придерживался и Вайнер, который попытался описать "организм в здоровье и в болезни" на всех уровнях и ступенях организации и развития как интегрированную регуляторную систему. Ж. Бютлер относил к психосоматическим заболеваниям расстройства, при которых провоцирующее событие в жизни человека вначале запускает общую неспецифическую реакцию адаптации по Г. Селье, а затем вызывает в той или иной степени обратимое поражение наиболее уязвимой ткани, органа или системы.

К числу научных концепций, оказавших существенное влияние на развитие психосоматической медицины, принадлежат теория нервизма И. М. Сеченова, психофизиологическое учение И. П. Павлова, психосоматическая теория S. Freud, а также теория стресса Н. Selye. Прогресс исследований в этой области связан с именами F. Alexander (1932), последовательно развивавшего представления о роли психических факторов в генезе соматической патологии, F. Dunbar (1935) — автора одного из первых руководств по психосоматической медицине и I. Wolf—автора монографии «Стресс и болезнь» (1953) и одного из основоположников психофизического направления в психосоматической медицине.

Большой вклад в изучение психосоматических соотношений при психической и соматической патологии принадлежит и таким ученым, как В. М. Бехтерев (1928), который выдвинул концепцию соматофрени, и В. А. Гиляровский (1949), развивавший представление о катестетических механизмах, участвующих в формировании психопатологических образований ипохондрического круга. Особое внимание анализу взаимоотношений между функциональным и органическим в структуре психических расстройств при соматических заболеваниях уделяется в работах К. А. Скворцова (1961, 1964), посвященных соматогениям. Совокупность переживаний, возникающих в связи с телесным заболеванием («сознание и чувство болезни» — по Е. К. Краснушкину, 1950), А. Р. Лурия (1935) рассматривает на двух уровнях — сенситивном (комплекс ощущений, возникающих в связи с болезнью) и интеллектуальном (представления больного, отражающие его реакцию на болезнь)

Концепция внутренней картины болезни [Лурия А. Р., 1935], расширяющая понимание психосоматических соотношений, остается и в настоящее время актуальной.

В современной медицине раздел психосоматики представляют клинические, психологические, эпидемиологические и лабораторные исследования, которые освещают роль стресса в этиопатогенезе соматических заболеваний, связь патохарактерологических и поведенческих особенностей с чувствительностью или устойчивостью к определенным соматическим заболеваниям, зависимость реакции на болезнь («поведения» в болезни) от типа личностного склада, влияние некоторых методов лечения (хирургические вмешательства, гемодиализ и т. п.) на психическое состояние.

Состояния, относимые к психосоматическим расстройствам, включают не только психосоматические заболевания в традиционном, узком понимании этого термина, но значительно более широкий круг нарушений: соматизированные расстройства (соматоформные состояния, соматизированные дистимии и др), патологические психогенные реакции на соматическое заболевание, соматопсихические акцентуации на уровне расстройств личности. В ряду психосоматических принято рассматривать психические расстройства, часто осложняющиеся соматической патологией (нервная анорексия, булимия, алкоголизм и др.), а также психические нарушения, осложняющие некоторые методы лечения (например, депрессии и мнестические расстройства, развивающиеся после операции аортокоронарного шунтирования; аффективные, анксиозные и астенические состояния у больных, получающих гемодиализ и др.) [Коркина М. В., Марилев В. В., 1995]. В пределах психосоматических в ряде исследований [Смулевич А. Б., 1997; Freeman E. et al., 1980; Tuk B. et al., 1997] интерпретируются психопатологические состояния, возникающие в связи с генеративным циклом у женщин (синдром «предменструального напряжения» и «предменструальное дисфорическое расстройство»; депрессии беременных и послеродовые депрессии, в числе которых синдром «грусти рожениц»; инволюционная истерия и др.). К психосоматическим расстройствам причисляют также симптоматические психозы — делирий, аменцию, галлюциноз и др.

Результаты нейрофизиологических исследований способствовали получению важных фактов о связях нервной системы с самыми различными соматическими системами организма.

Литература:

1. Şəfiyeva E. İ. Klinik psixologiya. - Bakı.: BDU nəşriyyatı, 2002. Александер Ф. Психосоматическая медицина. - М.: ЭКСМО-Пресс, 2002.
2. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем. — М.: Медицина. - 1975.
3. Бройтигам В., Кристиан П., Рад М. Психосоматическая медицина. - М.: ГЕОТАР Медицина, 1999.
4. Квасенко А.В., Зубарев Ю.Г. Психология больного. - Л.: Медицина, 1980.
5. Карвасарский Б.Д. Неврозы: Руководство для врачей. — М.: Медицина. — 1990.
6. Selye H. (Селье Г.) Концепция стресса. Как мы ее представляем в 1976 году // Новое о гормонах и механизме их действия. — Киев: Наукова Думка. — 1977.
7. Selye H. Stress without distress. — Toronto. — 1974.
8. Selye H. (Селье Г.) Очерки об адаптационном синдроме. — М.: Медицина. — 1960.
9. Фрейд З. Психология бессознательного. М.: Просвещение, 1990.
10. Хей Л. Новейшая энциклопедия здоровья и счастья. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2007.
11. Yalom M. A History of the Breast. 1997.

PSIXOSOMATİK XƏSTƏLİKLƏRİN YARANMA TARİXİ VƏ ONLARA OLAN MÜASİR YANAŞMA.

«Psixosomatika» anlayışı müasir dövrə aid olsada onun konsepsiyasını əksini biz Hippokratın işlərində görürük. Hippokratı xəstəliyin diaqnozundan daha çox xəstənin ruhi durumu maraqlandırır. Temperamentlər haqqında olan nəzəriyyəsində o ruh və çismin vahidliyini vurğulayır.

İlk dəfə «psixosomatika» anlayışı 1818-ci ildə J.Heinrot tərəfindən tətbiq olunub. Müasir psixosomatika Z.Freydin psixoanaliz nəzəriyyəsindən başlayır. Z.Freyd Breylə birlikdə «psixiki zədə»nin «konversiya» vasitəsi ilə somatik simptom kimi özünü biruzə verməsini təstiq ediblər.

The history of origin Psycosomantic illnesses and modern views on them.

Despite of modern originate of the term “Psycosomantic” its was revealed in the Hypocrate’s works. Hypocrate was observed the spirital condition of the patient more than the diagnosis of illness. In his theory about temperaments he stressed unity of spirit and body.

First time the “Psycosomantic” term was applied by J.Henroth in 1818. The modern psycosomantic started from the psychoanalysis theory of Z.Freyd. The latter together with Breyl firstly aproved that “psychical injury” showes itself by “conversion” as somantic symptom.

YENİYETMƏ VƏ VALİDEYN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ AQRƏSSİYANIN TƏZAHÜRÜ

**BDU-nun magistrantı
Umudova Humay Abdulla q.**

Məlumdur ki, yeniyetmələr olan hər bir ailələrdə valideyn – övlad münasibət - lərində münaqişələr, narazılıqlar, asosial davranış, konfliktlər, aqressiv münasibətin yaranması ehtimalı mövcuddur. Bu cür problemlərin olması valideynin onlara olan münasibətindən asılıdır. Son zamanlar yeniyetmələrdə həm aqressivliyin həm də hüquqa zidd davranışın əhəmiyyətli dərəcədə artması qeydə alınır. Yeniyetmə aqressivliyi - əksər hallarda onların yaşadıkları həyati uğursuzluqlar, ədalətsizliklər nəticəsində meydana gələ bilməyən, öz davranışına görə müstəqil cavabdehliyi formalaşmayan, hiperqəyyumluq tərbiyə üslubu özünəməxsus formada özünü təsdiq etmə variantı kimi çıxış edir.

Yeniyetmə aqressivliyi və qəddarlığı bir qayda olaraq qrup şəklində həyata keçirilir. Yeniyetmələr tərəfindən qrupda birgə törədilən antisosial hərəkətlər onların qrup həmrəyliyi hissini möhkəmləndirir. Bəzən belə hərəkətlər eyfariya vəziyyəti səviyyəsinə çatır ki, yeniyetmələr özləridə bunun səbəbini izah edə bilmirlər. Bu problemlə bağlı çoxlu sayda tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirərək aqressiv davranış formalarının əmələ gəlməsində 3 əsas amili ayırmaq mümkündür:

- 1) Ailə - aqressiv davranışı formalaşdıran amil kimi.
- 2) Həmyaşadlarla qarşılıqlı münasibətlərdə davranışın aqressiv formalarını yaradan amil kimi.
- 3) KİV – ləri uşağın aqressiv davranış modellərini mənimsəməsi amili kimi.

Deməli, “Aqressiv uşaqlar”, bir qayda olaraq, uşaqlar və valideynlər arasında məsafənin böyük olduğu, uşaqların inkişafı ilə maraqlanmaması, isti münasibət və nəvazişin çatışmadığı, uşaq aqressivliyinə münasibətdə laqeyd və mərhəmətli olan, səbirli intizam üsulu kimi qayğı və səbirli izahatlar əvəzinə zorakı metodların, xüsusilə fiziki cəzaların istifadə olunduğu ailələrdə böyüyürlər. Məhz ailənin ağuşunda uşaq ilkin sosializasiyanı keçir. Ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətin nümunəsində digər insanlarla qarşılıqlı əlaqəyə girməyi öyrənir, davranış və ünsiyyət formalarına vərdiş edir və bu vərdişlər yeniyetməlik dövründə və yetkin yaşlarında büruzə verir. Uşağın düzgün olmayan davranışına valideynlərin reaksiyası, valideyn və uşaqlar arasındakı münasibətlərin xarakteri, ailə harmoniyasının və ya disharmoniyasının səviyyəsi doğma bacı və qardaşlarla münasibətin xarakteri bunlar uşağın ailədə və ondan kənarında aqressiv davranışını müəyyən edən amildir, həmçinin, sadaladıqlarımız onun yetkin yaşlarıdır. Bu problemlər ətrafdakılarla münasibətinə təsir edir. “Valideyn - uşaq” cütliyünün neqativ münasibətləri ilə uşaq tərəfindən aqressiv reaksiyalar arasında asılılığını nümayiş etdirən bir neçə tədqiqatlar aparılmışdır. Əgər uşaqların bir və ya hər iki valideynlə münasibəti pisdirsə (hansı yaş dövrü olmasından asılı olmayaraq) əgər onlar özlərini hər şeyə yararsız hesab edirlərsə və valideyn dəstəyini duymayırlarsa, quldurluqla məşğul ola bilərlər, başqa uşaqlara hücum edəcəklər; yaşıdları aqressiv olduqları üçün onlarla yoldaşlıqdan imtina edəcəklər; valideynə münasibətdə aqressiv davranacaq. Staynmetts, göstərir ki, sifarişli siyasi qətlər törədən insanlar valideynlərin övladları ilə maraqlanmadığı dağılmış ailələrdən çıxır. Anasından uşaqlıqda kifayət qədər dəstək almayan qayğı görməyən və valideynlərindən lazımı dəstəyi almayan qadınlar tərbiyə metodu kimi cəza tətbiq etməyə və ya qəzəblərini uşaqların üstünə tökməyə meyllidirlər (5).

Cons və başqalarının eksperimentlərinin nəticələri uşaqların aqressivliyi ilə valideynlərin cavabdehliyi arasındakı özünə məxsus asılılığı göstərir. Tədqiqatçılar laboratoriyaya şəraitində anaların və başqa uşaqların necə rəftar etdiklərini müşahidə ediblər. Analar uşaqları ağlayarkən onu qucağına götürür, ona əl uzadır, digərləri isə aqressiv davranış nümayiş etdirir (məs, hər hansı predmeti əlindən alır.) Uşaq ağlarkən və ya anasını ünsiyyətə dəvət edərkən anaları tələsmədən yaxınlaşan uşaqlar anası tez reaksiya verən uşaqlardan daha aqressiv olurlar.

Ümumiyyətlə, bütün tələbatların əsası uşaqlıqda qoyulur, uşaqlıqda çatışmayan və yaxud valideyn tərəfindən ödənilməyən sevgi, qayğı tələbatı gələcəkdə valideyn yeniyetmə arasında konfliktə aqressiyaya səbəb olur. Bağlılıq nəzəriyyəsinə əsasən balaca uşaqlar anaları ilə qarşılıqlı münasibətdə təhlükəsizlik duyğusunu duymalarına görə fərqlənirlər. Uşaqlıqda münasibətləri düzgün qurulan uşaq - ana tərəfindən etibarlı möhkəm dürüst münasibət görən uşaq digər insanlara inanmağa meyllidir, kifayət qədər yaxşı inkişaf etmiş sosial vərdişlərə malikdir. Düzgün qurulmayan münasibətləri olan və ya münasibətləri üzündən narahatçılıq keçirən uşaq qapalı ya da korlanmış olacaq. Narahat korlanmış uşaq ümumiyyətlə baxıcısından qaçır belə uşaqlar az danışandılar və nəzarətə müqavimət göstərilər, Rezistent uşaq anasından ayrılarkən pis olur və ana ilə yenidən görüşəndə onu sakitləşdirmək asan olmur. Belə uşaqlar fiziki aqressiya göstərilər, tez coşandılar onlara emosional xarakter xasdır. Kon bildirir ki, ətrafdakılara etibar etməyən uşaqlar etibar edən yaşdıllarına nisbətən mübahisələrdə daha çox iştirak edirlər.(3.)

Sosial öyrənmə prosesi nəinki valideynlərinin uşağa tərbiyəvi təsiri nəticəsində, həmçinin uşağın digər ailə üzvləri ilə də qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir. Bu baxımdan müşahidə vasitəsilə öyrənilən sosial öyrənmə nəzəriyyəsinin öz yeri var. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi kimi məşhur olan aqressiya nəzəriyyəsinin yaradıcısı Albert Banduradır. Müəllifin fikrincə, biz aqressiv davranış vərdişlərini yalnız onların öz təcrübəmizdə yaxşı nəticə verdiyinə görə deyil, həm də başqalarında müşahidə etdiyimizə görə mənimsəyirik. Banduranın fikrincə, ailə, subkultura və KİV bizi gündəlik olaraq aqressivliyə öyrədirlər.

Ailə.Cəza vasitəsi kimi əlqaldırmaqdan istifadə olunan ailələrdə ətrafdakılara qarşı aqressivliyə meylli uşaqlar böyüyür. Onları nizam - intizama cəlb etmək üçün valideynlər adətən qışqırmaqdan, döyməkdən və s. istifadə edərək aqressiyanın probleminin həlli ola

bildiyini nümayiş etdirirlər. Adətən belə valideynlər özləri də fiziki cəzalar tətbiq olunan ailələrdən çıxırlar. Düzdür, uşaqlıqda sərt münasibətlə qarşılaşan uşaqların heç də hamısı cinayətkar olmur və onların əksəriyyəti yaxşı valideyn olur, ancaq onların 30% - i öz təcrübələrindən tanıdıqları “tərbiyə metodunu” öz uşaqlarına da tətbiq edirlər və onları ölkədəki orta hesbdən 4 dəfə çox cəzalandırırlar. Ailədəki zorakılıq adətən zorakılıq yaradır.

Ailənin təsiri uşaqların atasız böyüdüüyü ailə və mədəniyyətlərdə zorakılığın səviyyəsinin qalxmasında da ifadə olunur. Natamam ailələrdən çıxan uşaqların sərt münasibətlərin qurban olması məktəbdən çıxması, evdən qaçması, ağır cinayətlər törətməsi ehtimalı 7 dəfə çoxdur. Tam ailələrdə natamam ailələrdən uşaqlara diqqətin çox olması, nizam - intizamın olması ilə fərqlənir.

Subkultura. Evdən kənardə sosial mühit də həmçinin nümunə mənbəyi kimi çıxış edir. Əgər kişi kimi “maço” çıxış edərsə aqressiv davranış üslubu atadan oğula keçir. Həmçinin zorakı mədəniyyətə əsaslanan yeniyetmə qrupları öz kiçik qrupları öz kiçik üzvlərinə bir çox aqressiv davranış nümunələri ötrülür.

İnsanlar aqressiv reaksiya vərdişlərini həm öz təcrübələrində həm də ətrafdakıların davranışını müşahidə edərək mənimsəyirlər. Bəs hansı hallarda bu vərdişlər istifadə olunur? Bandura hesab edir ki, aqressiv davranışı çox müxtəlif aqressiv şəraitlər şərtləndirir: frustasiya, ağrı, təhqir, aqressiv təcrübə bizdə emosional oyanıqlıq yaradır. Ancaq bizim aqressiya nümayiş etdirib - etdirməməyimiz gözlədiyimiz mümkün nəticələrdən asılıdır. Biz qıcıqlandırarkən və özümüzü təhlükəsizlikdə hiss edərkən və xeyir əldə edəcəyimizi düşünərkən aqressiv hərəkətlər edirlər.

A . Bandura yeniyetmənin aqressiv davranış cəhətlərini öyrənərək yazır :

“aqressiv yeniyetmədə şüur və özünü dərk etmənin spesifik xüsusiyyətləri vardır. Aqressivliyə meyli olmayan uşaqların davranışı konfliktdən qaçmaq həvəsinin olması və günahkarlıq hissinin yaranması ilə əlaqədar əmələ gələn amillərin təsir dərəcəsinin aşağı olması və ya olmaması müşahidə olunur. Oğlanların aqressivliyə meyli atalarının onlarla yaxşı emosional münasibətdə olmasının nəticəsidir.”(7. s76)

A. Bandura burada mühüm bir məsələyə toxunur. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yeniyetmələrdə özünü dərkəninin təşəkkülündə ailə münasibətlərinin normallığı valideynlərin uşaqlarla emosional münasibəti çox zəruridir. Bu sonrakı neqativ davranış tərzinin və antisosial hərəkətlərinin baş verməsinə səbəb ola bilər.

Fikrimizcə, A. Bandura sosial öyrənmə nəzəriyyəsi insan davranışının öyrənilməsində qiymətli mənbədir. Çünki, böyüklərin rolları vasitəsilə ötürülən hərəkətlərin yeniyetmənin “mən - obraz” ına digər amillərdən daha çox təsir göstərdiyi məlumdur. Əgər müəllimlər və valideynlər uşaqları həqiqi şəxsiyyət, öz mövqeyini, özünü və başqalarını dərk edən insan kimi böyütmək istəyirlərsə onlar özləri mütləq şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətlərini nümayiş etdirməlidirlər.

Beləliklə, yeniyetmələrdə aqressiv davranış təzahürlərinin aradan qaldırılması, valideynləri ilə arasında olan konfliktlərinin səbəbini araşdırmaq üçün zəruri yol və vasitələr çoxdur. Buna görə də, ilk öncə aqressiv davranışı yaradan səbəbləri vaxtında araşdırmaq lazımdır. Çünki bunun vaxtında qarşısının alınması onun korreksiyasından daha yaxşıdır. Aqressiv davranışın qarşısının alınması və korreksiyası öncə ailəyə , xüsusilə də valideynlərə məxsusdur .

Ədəbiyyat

1. Ə. C. Bayramov. Etnik psixologiya – Bakı “Renessans” nəşriyyatı 2001.374s.
2. H. Ə. Əlizadə sosial pedaqogikanın aktual məsələləri. Nəzəriyyə,metodika, axtarış.Bakı 1998, .344s.
3. Андреева Т. В. Психология семьи: Учеб. Пособие.- СПб.: Речь 2007. 384с.

4. Аверин В.А. Психология детей и подростков: Учеб. Пособие. – 2-е раб.- СПб.: Изд-во Михайлова В.А.,1998. 361с.
5. Берон Р. Ричардсон Д. Б97 Агрессия – СПб Издательство«Питер»2000 352с.
6. Бойко В.В. Трудные характеры подростков : развитие ,явления , помощь СПб, «Сударная», 1998. С. 57-58.
7. Майерс социальная психология -7- е Изд – СПб Питер, 2005, 794с.
8. Райс Ф. Психология подросткового и юнешского возраста СПб , издво МГУ. 1984, 288с.
9. Фрейд З.Очерии по психологии сексуальности, М.,Попурри, 1997 480с.

UŞAQLARDA AQRESSIV DAVRANIŞIN TƏZAHÜR XÜSUSIYYƏTLƏRI

ŞAHƏLİ ƏZƏM,
BDU-nun magistrantı

Şübhəsiz ki, yeniyetmələr arasında aqressiv davranışın yayılması ailələr, rəhbərlər, tərbiyəçilər və ölkənin məsul şəxsləri arasında günbəgün artan çoxlu nigaranlığa səbəb olur. İnsanların fərdi və ictimai yaşam tərzində davranışın xoşagəlməzliyi, nizamsızlığı mənfi təsirlər buraxır, sakitlik, arxayınlıq və əminlik hissələrini təhdid altına alır. Əlbəttə bu məsələyə diqqət yetirmək zəruridir ki, davakarcasına rəftar həmişə arzuolunmaz deyil, bəlkə də varlığı və həyatın davamını təhdid edən təhlükələrdən qoruma və onları dəf etmək üçün hikmətə malikdir. Lakin cilovlanmasa və düzgün şəkildə doğru yola yönəldilməsə, həmin müdafiə vasitəsi əvəzolunmaz zərərlərə səbəb olar. Bu yazıda davakarcasına rəftarın izahı öyrənilir. Onun növləri açıqlanır və dalaşqanlıqla mübarizənin münasib yolları tədqiq olunur (1).

- Aqressiv davranışın növləri:

Aqressiv davranış qəzəb və əsəbilikdən qaynaqlanan bir növ davranışdır. Bu davranışı iki qrupa bölmək olar:

1) düşməncəsinə təzahür edən aqressiv davranış- Digər bir nəfərə və digərlərinə ziyan vurmaq və əzab vermək məqsədilə icra edilən bir davranışdır. Belə rəftarda əsas məqsəd tamamilə ziyan vurmaq və əziyyət verməkdir. Məsələn, bir uşaq başqa bir uşağı vurur və ya məktəblərdə tənəffüs zamanı uşaqların məktəbin həyatında bəzən bir-birini kötəkləməsinə təsadüf olunur.

2) vasitəli aqressiv davranış - Bu rəftarla insan başqa bir məqsədə nail olmağı istəyir və əsla digərlərinə hücum etmək və ya onlara əziyyət vermək fikri yoxdur. Əlbəttə bu arada bir kəsə hər hansı bir ziyanın dəyməməsi də mümkündür. Dalaşqanlıqın intiqam almaq səciyyəsinin olması da mümkündür. Yəni əzab və əziyyətlə qarşılaşmış və öz qəzəbini biruzə verməyi bacarmayan bir uşaq indi dalaşqanlıqla öz iztirabını azaltmağa başlayır. Burada aqressiv davranış uşağın onun vasitəsi ilə öz məqsədinə, yəni iztirabını azaltmasına nail olmaq üçün bir vasitədir.

- Aqressiv davranışın aşağıda göstərilən bu iki haldan birində təzahür etməsi mümkündür:

A) daxili aqressiya;   B) xarici aqressiya.

Aqressiv hal daxili xarakterli olarsa, uşaq qəzəbi öz daxilinə salır və qəzəbini udmağa məcbur olur. Bu cür işin nəticəsi üzüntü və sıxıntı da ola bilər. Üzüntülü uşaqlar əslində özləri əsəbilik halları yaşayırlar. Daxili qəzəb əsəbiliyi və özündən narazılığı meydana çıxarır. Xarici qəzəb uşağın öz qəzəbini qışqırmaq, yerə ayaq döymək və ya əşyaları tullamaq kimi hərəkətlər səviyyəsində özünü biruzə verir.

- Aqressiv davranışa təsir edən amillər:

Bütövlükdə aqressiv davranışa təsir edən amilləri üç qismə bölmək olar:

A) bioloji amillər- Bu işə aşağıdakı yarım faktorlara bölünür: 1) biokimyəvi maddələr, misal olaraq, qanın tərkibində testosteronun artması; 2) hərərət.

B) psixoloji amillər- 1) üzüntü; 2) şəxsiyyət nümunəsi; 3) günah hissənin təsiri.

C) mədəni, ictimai, iqtisadi və mühit amilləri- 1) ailə; 2) yoxsulluq; 3) nümunəvi təsirlər; 4) cəza təsirləri və ictimai rəy; 5) kollektiv qınaq (əlaqə) vasitələrinin təsiri (2).

Tədqiqat göstərmişdir ki, yeddi yaşa çatmamış uşaqlarda güclü (gərgin) əmr, qadağa və nəzarət altında olanlarda yetkinlik yaşında kobudluğa daha çox meyil göstərilir. Uşaqlara həddindən artıq məhdudiyyətin qoyulması onların təbii yaradıcılıq və davranışlarının özünü biruzə verməsinin qarşısının alınmasına səbəb olur və gələcəkdə onlar tərəfindən aqressiv davranışın və qanunu pozma hallarının baş verməsinə gətirib çıxarır.

Tədqiqatın nəticələri onu söyləyir ki, 18-24 yaş arası şəxslərin 55%-i ən azı bir dəfə qanunu pozma suçuna görə saxlanılmışdır. Bu şəxslər uşaqlıqda və yeddi yaşından öncə kəskin şəkildə nəzarət, əmr, qadağa və məhdudiyyət altında olmuşdur. Həmçinin bu şəxslər öz həmyaşdqları ilə müqayisədə daha yüksək qan təzyiqinə malikdirlər ki, bu vəziyyət stress halında olmağa başqa bir dəlil ola bilər. Valideynlərin bir çoxu öz övladları ilə əlaqə və münasibət qurmağın tərzindən xəbərsiz olmaqdan əlavə, dalaşqanlıqla nəticələnən amillərdən də heç bir xəbəri yoxdur. Psixoloq doktor Kambiz Kamyari həmin məsələ barədə yazmışdır: «İnsanların dalaşqanlığı kiçik yaşlarda psixoloji sarsıntılardan, xüsusilə “depresiya” dan özünü göstərir. Belə ki, valideyn öz uşaqlarının aqressiv davranışına qarşı laqeyd olarsa, bu mürəkkəblik övladların ruhunda gizlənir və öz nasazlığını böyük yaşda göstərir». 12-18 yaşlarında şəxslərin dalaşqanlığı uğursuzluq, məhrumiyyət və rəftar pozğunluğu hiss etmiş şəxsiyyətin zirvəsinə və anomaliyasına çatır. Kamyar həyata keçirilmiş tədqiqata istinad edərək əlavə edir: «Yalnız yoxsulluq və uğursuzluq fərdləri dalaşqan edə bilməz. Çünki bir çox böyük şəhərlərdə valideyn və cəmiyyət dalaşqan şəxsləri həvəsləndirməklə məşğul olurlar və bu vəziyyətlə qarşılaşmamaq onun şiddətlənməsinə səbəb olur». Müxtəlif əşyaları əldə etmək üçün uşaqların çoxsaylı xahişləri müqabilində ümumi və cəza üsullarından düzgün şəkildə istifadə faydalı olur. Əgər uşaq, məsələn, bir oyuncağın əldə olunması üçün ısrar edirsə, valideyn onun istəyi müqabilində laqeyd olmalıdır və uşağın bilavasitə davamlı ısrarı qarşılığında xahişlərinin tarazlaşdırılmış həddə çatması üçün imtiyazları ondan alınmalıdır. Uşaqlarda mütəmadi aqressiv davranış «çox aktivlik» və ya epilepsiya kimi xəstəliklərin əlamətidir və valideyn onun səbəbinin araşdırılmasının ardınca olmalıdır. Digər bir tərəfdən psixoloq doktor Xacə Nuri qeyd edir: «Etimadı nəfsə öyrətmək uşaqlarda dalaşqanlığın azaldılması üçün faydalıdır» (1).

- Kobud oyun və filmlərin aqressiv davranışa təsiri:

Kobud kompüter oyunları və televiziya filmləri uşaqlarda sakitlik və kobudluğun bir-birinə qarşıdırılması üçün bir amildir. Mütəxəssislərin fikrincə, televiziya və onun bəzi proqramları həyatın dəyərlərini tənəzzülə uğradır. Televiziya zorakılığı və hətta ölümü gülməli və qeyri-həqiqi şəkildə cəzələndirir. Baxanlar həyata qarşı ehtiramlı olmağı öyrənmirlər. Çünki televiziyanın zorakılığı onları özünə ovsunlamışdır. Onlar televiziya proqramları arasında realıq və qeyri- reallığın fərqi izah edə bilmirlər. Televiziya və dastan qəhrəmanları inanılısıdır. Bu cür zorakılıqlar və uşaqların küçə-prospekt davalarında gördükləri bu şəxslərdə çox təhlükəli davranışların meydana gəlməsini gücləndirir.

- Aqressiv davranış təzahürünün şəxsiyyət keyfiyyətinə çevrilməsinin qarşısının alınması.

İki yaşdan altı yaşa qədər aqressiv davranışın formalaşması mərhələsidir. Əsəb və psixologiya mütəxəssisi doktor Ənsari deyir: «Aqressiv davranışın qarşısının alınması onun möhkəmlənməsinin də qarşısını alır». Uşaqların dalaşqanlığı fiziki və verbal qrupa, yəni özünə və əşyalara münasibəti ilə ifadə olunur. Adətən övladlar tərbiyəyə qarşı müqavimət göstərilir və bu məsələ barədə daha böyüklərə təlim verilməlidir ki, uşaqlarla mübarizə və düşmənçilik uşaqlıq dövrünün tərslik, inadkarlıq və neqativizmi, sonrakı qəzəblənmələri, narahatlıq hissələrini uşaqlarda artırır və özünün mənfi təsirlərini böyük yaşda biruzə verir.

- Aqressiv davranışının biruzə verməsindən törəyən izzətlə müqavimət

Bir sıra hallarda yeniyetmələrin evdə və ondan kənarında müxtəlif fərdlərlə düşmənçiliyinin xüsusiyyətlərindən biri bəzən özünü nitqi və ya qeyri-nitqi aqressivlik şəklində göstərir. Aqressiv davranışına nəzarətdə bacarıqsızlıq bir çox yeniyetmələrin izzətlə çəkməsinə bəis olur. Xülasə olaraq uğursuzluq və çətinliklərin müqabilində uşağın müqavimət

və dözümlülük səviyyəsinin yuxarı qaldırılması, uşağın ehtiyaclarının düzgün qarşılınması, psixoloji rahatlığın yaradılması və münasib davranış nümunələrinin icad olunması davakarcasına rəftarın qabağını almaqda faydalı ola bilər. Əgər bu addımlar vaxtında atılmazsa, indiki zamanda yeniyetmələrin daha az aqressiv davranışı və daha az iztirabla üzləşməsi üçün imkanları səfərbər etməliyik (4).

Aşağıdakı tövsiyələr bu şəraitdə faydalıdır:

- 1) valideyn və başqaları mümkün qədər çoxlu yersiz və prinsipial əmr və qadağalardan çəkinsinlər.
- 2) yeniyetmənin azadlıq və sərbəstlik ehtiyacına zidd olan yersiz qadağa və məhdudiyyətlərin yaranmasından qorunmaq.
- 3) xüsusən onun müsbət məharət və bacarıqlarına arxalanmaqla yeniyetmənin psixoloji durumunu möhkəmləndirmək, uğursuzluqla qarşılaşmağın münasib üsullarını ona öyrətmək lazımdır.
- 4) yeniyetməyə öyrətmək lazımdır ki, qəzəblə üzləşdikdə fikirləşmədən cilovlanmamış qəzəbi törətmək əvəzinə düşüncəli davranışlar və digərlərinə qarşı öz məhəbbətlerini izhar etsinlər.
- 5) ona başa salmaq lazımdır ki, başqalarının onunla davranma tərzini onun özünün davranışının nəticəsi səviyyəsindədir.
- 6) yeniyetmələrin aqressiv davranışının müqabilində tənbeh və təhqirdən istifadə etmək yolverilməzdir. Çünki bu rəftarların özü davakarlığın kəskinləşməsinə səbəb olur. Yeniyetməyə başa salmaq lazımdır ki, onun dalaşqanlıqına zahiri etinasızlıq onun təsdiqlənməsi və qəbul edilməsi xarakterini daşımır.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, bütövlükdə zorakılıq və aqressiv davranış daha çox xarici amillərlə şərtlənir. Valideyn ilk növbədə övladlarında qəzəb doğuran və zorakılığı yaradan mühit amillərini öyrənməli və psixoloqların köməyi ilə onların aradan qaldırılması üçün çalışmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://parkhashgari.doc>
2. www.dinqostar.com
3. İran qəzeti, 2009, (fars dilində)
4. D.r Kambiz Kamyari. Uşaqlarda aqressiv davranış. Təhran, 2008 (fars dilində)

ƏTRALARI AMPUTASIYASIYA OLUNMUŞ İNSANLARIN PSIXODIAQNOSTIKA ÜSULLARI

BDU-nun magistrantı

Əliyeva Gülşən Əliəskər q.

Bugün respublikamız sülh şəraitində yaşamasına baxmayaraq hələ də şəhid verir və Qarabağ müharibəsi zamanından torpağa basdırılmış hərbi sursatların partlaması nəticəsində zədə alaraq ətrafları amputasiya olunmuş vətəndaşlarımız var. İstər müharibə dövründə, istərsə də ağır travmalar keçirərək əlil statusu alan bu insanların psixoloji durumu, cəmiyyətin onlara və onların cəmiyyətə qarşı münasibətinin tədqiqi klinik psixologiyanın bölmələrindən olan psixosomatikanın problemlərinə daxildir. Məhz bu səbəblərdən məqalə həmin problemin tədqiqinin psixodiaqnostik hissəsinə aid edilib.

Psixodiaqnostik iş gedişində amputasiya prosesinin şəxsiyyətə hansı formalı təsirini, amputasiya prosesinin nə dərəcədə uğurlu aparılması, amputasiya olunan orqan, güdül payı, əməliyyatdan keçən zaman müddəti kimi amillər, həmçinin şəxsin demoqrafik göstəriciləri – yaş, cins, sosial statusu, yaşayış yeri, fəaliyyət sahəsi və s. amillər nəzərə alınaraq işə başlanılmalıdır. Anamnezin toplanması ilə başlanmış bu iş müşahidələr, sorğular, testlərlə və başqa metodikalarla davam etdirilə bilər. Tədqiqat gedişində ətrafları amputasiya olunmuş şəxslərin emosional sferası, şəxsiyyətlərarası münasibətləri ünsiyyət sferaları öyrənilməyə

yönəlmiş metodikalar həyata keçirilmişdir. Həmin diaqnostik vasitələr haqqında məlumat vermək istərdim.

Bu metodikalardan birincisi, emosional sferanın və daha dəqiq desək təşviş reaksiyalarının öyrənilməsinə yönəlmiş cədvəl - "Hamilton təşviş reytingi cədvəlidir". Cədvəl 1959 – cu ildə professor M.Hamilton tərəfindən tərtib edilib və Hamilton Anxiety Rating Scale adlandırılıb. Xəstələrdə müşahidə edilən təşviş pozuntusunun ağırlıq dərəcəsinin müəyyən edilməsində geniş yayılmış və əsaslı şəkildə validizasiya edilmiş bir psixometodik vasitədir. Cədvəli silsilə şəkildə istifadə etməklə psixoterapeyanın nəticələrini də izləmək olar. Cədvəlin müvafiq 14 bəndi xəstələrdə təşviş əhval ruhiyyəsi, gərginlik, qorxular, yuxu pozuntuları, zehni pozuntular, depressiv əhval ruhiyyə - həyata olan maraqların, somatik əzələ simptomları, somatik sensor pozuntuların, somatik ürək – damar simptomlarının, respirator semotik simptomların, qastointestinal somatik simptomların sidik cinsiyyət simptomlarının, vegetativ sptomları ölçməyə yönəlib. Sonuncu bənd isə klinik müsahibə zamanı xəstənin davranışının müşahidə edilərək qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulub. Aydın olduğu kimi bu bəndlər psixoloji simptomlarla yanaşı somatik simptomların da qeyd edilməsinə və psixoloqun sonrakı fəaliyyətində məhz həmin somatik simptomları da nəzərə alınmasına şərait yaratmış olur.

Nəticələr yüngül dərəcəli, orta ağır dərəcəli və nəhayət ağır dərəcəli təşviş pozuntusu şəkildə qiymətləndirilir. Bəndləri ayrı – ayrılıqda nəzərdən keçirsək bir daha aydın olar ki, hər bir göstəricinin amputasiya olunmuş şəxslərdə nə dərəcədə müşahidə edilməsinin aşkar edilməsi həmin göstəricinin onların psixikasına müvafiq təsirdən xəbər verməyə imkan verir.

Tədqiqat gedişində emosional sferanın öyrənilməsinə yönəlmiş növbəti metodika Hamilton depressiya reytingi cədvəlidir. Bu cədvəl də 1960 – cı ildə M.Hamilton tərəfindən xəstələrdə müalicədən əvvəl, müalicə zamanı və müalicədən sonra yaşanan depressiv halların ağırlıq dərəcəsini müəyyən etmək üçün tərtib edilib.

21 bənddən ibarət cədvəlin ilk 17 bəndinin ballarını cəmləşdirərək ümumi bal hesablanır, son 4 bəndin nəticələri isə depressiyanın əlavə simptomlarının və sub – növlərinin aşkar edilməsi üçün nəzərdə tutulub. Müvafiq 17 bənd depressiv əhval – ruhiyyəni, günahkarlıq hissini, suisidal meylləri, yuxusuzluq səviyyəsini, yuxu rejimini, iş qabiliyyəti və fəallığı, psixomotor süstlüyü (təfəkkür, nitq, diqqət, yaddaş zəifliyini), ajitasiyanı, təşvişin somatik əlamətlərini, somatik qastointestinal simptomları , ümumi somatik simptomları, cinsi simptomları, ipoxondriyanı qiymətləndirməyə yönəlib. Son 4 bənd isə gün ərzində əhval – ruhiyyənin nə dərəcədə dəyişməsinə, depersonalizasiya və derealizasiya, paranoid və obsessiv kompulsiv simptomları müəyyənləşdirir.

Yuxarıda qeyd olunmuş hər iki metodika bir – biri ilə sıx bağlıdır. Nəticələr hesablanarkən müqayisələrin aparılması və bəndlərin ayrı – ayrılıqda işlənilməsi amputasiya olunmuş şəxslərin psixikasının əsas amillərini aşkara çıxarmağa yardım etmiş olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Azərbaycandakı amputasiya olunmuş insanlar sırasında müharibədə yaralanmışlar, əsgəri hərbi xidmətdə olarkən mina partlayışlarına düşmüşlərin sayı çoxluq təşkil edir. Əlbəttə ki, həmin insanlarda emosional sfera pozuntularına rast gəlinməsi məlum faktır və həmin faktın aşkara çıxarılaraq korreksiya işində nəzərə alınmasında və gələcək reabilitasiya işində göstərilən növbəti metodikalar da xüsusi yardımçı ola bilər.

Belə ki, amputasiya prosesindən sonra həmin şəxslərin növbəti əsas problemi ünsiyyət sferasında yaşanır, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə əlil şəxslər müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər və bu çətinliklərə bir çox hallarda əlil şəxslər deyil, ətrafdakı insanlar səbəb olur. Onlarla aparılan söhbət gedişində bir çoxu cəmiyyət arasına çıxmağa çəkindiklərini dəfələrlə qeyd edir və başqa insanların onları dilənçi, zavallı, yazıq, əlacsiz biriləri kimi qiymətləndirərək acıma hallarından narahat olduqlarını vurğulayırlar. Əlbəttə ki, bu tip münasibət əlil insanın özünə qapanması, ünsiyyətdən qaçmasına və hətta aqressiv münasibətin formalışmasına böyük təkan verə bilər. Amputasiya olunmuş insanların ünsiyyət bacarıqlarına

təsir göstərən vacib amillərdən biri də zaman amilidir. Amputasiyadan keçən vaxt müddəti və başqa insanların daha düzgün münasibəti onların yenidən ünsiyyət vərdişlərinə yiyələnməsinə şərait yarada bilər.

Bu məqsədlə müvafiq metodikalar həyata keçirilərək amputasiya olunmuş insanların ünsiyyət sferasını ölçülmüşdür. İlk olaraq A.Assinqerin 20 sualdan ibarət olan “ Şəxsiyyətlər arasındakı münasibətlərdə aqressivliyin qiymətləndirilməsi testi” istifadə edilmişdir. Müvafiq olaraq konfliktli situasiyalarda, ailə həyatında, iş fəaliyyətində, stress yarada biləcək hallardakı davranışlarına dair verilən suallara cavablara əsasən aqressivlik dərəcəsi, aqressivliyin xarakteri – açıq, dağıdıcı və ya gizli şəkildə yaşanması müəyyən edilmiş olur.

A.Assinqerin metodikasına köməkçi olaraq növbəti sorğunu aparılmışdır və bu sorğu nəticələrini də işlədikdən sonra əlil şəxslərin ünsiyyət sferası haqqında müəyyən dərəcədə yekun rəy formalaşdırmaq olar. Bu məqsədlə tətbiq edilmiş sorğu materialları iki variantdan ibarətdir. Birinci variantda şəxsə 25 situasiya təqdim edilir və bu situasiyalara xəstənin reaksiyaları geyrənilmiş olur. Xüsusi olaraq bu reaksiyalardan hansılarında onun nə dərəcəli mənfi emosiyalar yaşayaraq mənfi reaksiya verdiyi qeyd edilir. Metodikanın ikinci variantında isə xəstəyə 10 sualla müraciət edilir, bu suallar isə onun dinləmə qabiliyyətinin öyrənilməsinə istiqamətlənib.

Psixodiagnostik işin növbəti mərhələsi amputasiya olunmuş insanların gələcək həyatlarına dair fikirlərinə, həyatdan gözləntilərinə və dəyərlərin müəyyən edilməsinə aid edilmişdir. Bu mərhələdə isə birinci “ Nailolma tələbatının ölçülməsi şkalası” ndan istifadə edilmişdir. Nailolma tələbatının isə motivlər sferası ilə sıx bağlı olması və şəxsiyyətin gələcək həyatına, həyatdan gözləntilərinin formalaşmasında xüsusi mövqeyə malik olması aydındır. Şkala 22 mühakimədən ibarətdir və xəstə bu mühakimələrə öz münasibətini bildirir. Onun münasibəti hə və ya yox şəkili cavablar və bu cavabların izahından ibarətdir. Bu mühakimələrin ətrafında aparılmış söhbətin nəticəsində isə nailolma tələbatının səviyyəsi müəyyən edilərək həm indiki ana, həm də gələcəyə dair formalaşmış münasibət aşkara çıxarılır.

Nəticələrin daha da dəqiq olması üçün M. Rokiçin “ Dəyərlər orientasiyası ” metodikasından da istifadə edilmişdir. Bu sistem şəxsiyyətin istiqamətlərini, ətraf mühitə, başqa insanlara, həmçinin öz – özünə qarşı olan fikirlərini, əsas həyat konsepsiyasını və “ həyat fəlsəfəsini” əks etdirir.

Terminal və instrumental dəyərlər şəklində ayrılan A və B sırası daha vacib olandan nisbətən az əhəmiyyətli olana doğru sıralanır. A dəyərlər sırasında ailə xəşbəxtliyi, sağlamlıq, aktiv həyat tərzini, maddi cəhətdən təmin edilmiş yaşayış, başqalarının xəşbəxtliyi və s., B sırasında isə əsasən səliqəlilik, məsuliyyətlik, həyatsevərlik, mehribanlıq, qayğıkeşlik, təvazökarlıq və başqa dəyərlərə rast gəlinir. Əlavə informasiya əldə etmək üçün şəxsin beş - on il əvvəl, (tədqiqat timsalında amputasiyadan əvvəl), beş – on il sonra necə düzə biləcəyi sualı ilə müraciət edilir. Ümumiyyətlə bu dəyərlərin onun həyatında da necə reallaşması məsələsinə də toxunulur. Həmçinin arzu etdiyi bir vəziyyətdə olsaydı bu dəyərləri necə sıralaması da araşdırılır.

Yekun olaraq qeyd etmək istərdim ki, tədqiqatın növbəti mərhələsini təşkil edən psixokorreksiya işi məhz psixodiagnostikanın nə dərəcədə düzgün aparılmasından sıx asılılıq təşkil edir. Bu səbədən də metodikaların dəqiq seçilərək həyata keçirilməsi vacib amil kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. A.L.İvanov. “Hərbiçilərin amputasiya prosesindən sonrakı psixoreabilitasiyası” Psixologiya jurnalı. Moskva 25.10.06.
2. E.A.Smisan. “Əlillərdən kompleareabilitasiyanın psixolojiki xüsusiyyətləri”. (Namizədlik dissertasiyası). Moskva 2003.
3. A.İ.Malişev. “Aşağı ətrafların amputasiyasından sonra əlillərin stres reaksiyalarının korreksiyası”. (Namizədlik dissertasiyası). Moskva 2002.
4. “Psixoloji testlər” A.A.Korelinanın redaktəsi ilə I,II hissə. Moskva “Vlados” 2005.
5. www.amputee-coalition.org/ The psychological aspects of amputation.

Summary

There are a lot of such people who have had amputation not only in our country, and over the world. They need psychological help and this help consists of some steps. The first step and first purpose is making correct diagnosis.

Amputation is the removal of a body extremity by trauma or surgery. Reasons for amputation can be circulatory disorders (diabetic foot infection or gangrene, sepsis with peripheral necrosis), neoplasm, trauma, deformities, infection and others. Moreover, there are some types of amputation, but this research work has been devoted to the people who have had a leg or an arm amputation. Upper or lower extremities amputation can be in different forms: amputation of digits, partial foot amputation, ankle disarticulation, below – knee amputation, above knee amputation, hip disarticulation, wrist disarticulation, forearm amputation, elbow disarticulation and etc.

Denial, anger, bargaining, depression, acceptance and hope, isolation, violent behaviour, suicidal ideation, workaholic behaviour, and others – they are special psychological reactions that can be observed on these people. To research their psychology we can use some methods, among them – observation, collecting all information about patient's disease, therapy and past life, interview and questionnaires, tests. We have started our research by collecting information and psychological talk. After them, tests and questionnaires can be used. Among these questionnaires: "Hamilton Depression Rating Scale", "Hamilton Anxiety Rating Scale", "Assinger Test" , "Questionnaire – M. Rokich" can be commented. Moreover there have been used special tests to investigate their communicative skills and abilities.

These methods are going to help making psychological diagnosis, correct opinion, and psychotherapy, that is the next step of research work.

PSIXOLOGIYADA SAĞLAM ŞƏXSİYYƏT VƏ NEVROTİK ŞƏXSİYYƏT ANLAYIŞLARI.

Şahmuradova Əfsanə Ümüd qızı, magistrant, BDU

Görkəmli psixoterapevtlərdən biri Frederik Perlz demişdir: "Patsient psixoterapevtdən sadəcə nevrozun təzahür səviyyəsinə görə fərqlənir". Yəni biz hamımız az və ya çox dərəcədə nevrotiklərik. Biz həm də nevrozumuzun formasına görə fərqlənirik. Ancaq bununla yanaşı elmdə nevrotik şəxsiyyət anlayışı fərqləndirilsə deməli onunla əks qütbdə yerləşən normal, sağlam şəxsiyyət anlayışı da mövcuddur. Bu iki anlayış arasındakı fərqi müəyyən etməyə çalışaq.

Psixi sağlamlıq anlayışı norma-patologiya, sağlamlıq-xəstəlik anlayışları kontekstində nəzərdən keçirilir. Əslində sağlamlıq və xəstəlik anlayışları bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Görkəmli rus psixiatri P.B.Qannuşkinin fikrincə "... sağlamlıq və xəstəlik halları arasında heç bir köklü fərq yoxdur, əksinə bu iki fenomen arasında zəruri əlaqə var, belə ki, patologiyada da normada olduğu kimi eyni qanunlar və qüvvələr işləyir; insanın iki mövcudluq forması – sağlamlıq və xəstəlik arasında fərq yalnız ondadır ki, xəstəlik zamanı orqanizmin funksiyaları arasında normada müşahidə olunan mütənasiblik, qarşılıqlı harmoniya pozulur".

Problemə olan müxtəlif yanaşmalardan asılı olaraq psixi sağlamlığın meyarları və səviyyələri müxtəlif cür müəyyənləşdirilir. Məlumdur ki, yalnız bir yanaşmanın mövqeyini əsas götürmək düzgün olmazdı. Bütün məsələlərdə olduğu kimi burada da problemə kompleks yanaşma daha səmərəli olardı.

Klinik praktikada psixi sağlamlığın yeganə meyarı kimi psixi xəstəliyin olmaması əsas götürülür. Kliniki yanaşma çərçivəsində psixi sağlamlıq "neqativ" , yəni psixopatoloji sindromların olmaması kimi müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan psixi sağlamlıq klinik psixoterapiyanın ən son məqsədidir.

Müxtəlif yönümlü müasir psixoterapevtik metodikalarda psixi sağlamlığın meyarı kimi real və ideal “Mən” obrazlarının qarşılaşdırılması əsas götürülür. Onların fikrincə real “Mən” və ideal “Mən” obrazlarının yüksək səviyyədə üst-üstə düşməsi psixi sağlamlığın mühüm əlaməti hesab olunur. “Mən” obrazı və özünüqiymətləndirmə davranış reaksiyalarında, fərdin konkret hərəkətlərində özünü biruzə verir. Məhz buna görə də real və ideal “Mən” obrazlarının bir-birinə nə dərəcədə uyğun olması psixi sağlamlığın səviyyəsini müəyyənləşdirir.

Etik baxımdan psixi cəhətdən sağlam adam tərک edilmiş, tənha, bədbin əhval-ruhiyyədə olmamalıdır. Psixi cəhətdən sağlam insanın malik olduğu həyati güc mənəvi gümrahlığı və nikbin idealları saxlamağa imkan verir. Sağlam psixikaya malik insan hər şeydən əvvəl tərbiyəli, sosial cəhətdən yaxşı adaptasiya olunmuş, cəmiyyətdə qəbul olunmuş davranış normalarına zidd hərəkət etməyəndir.

Müasir qərb psixoloqlarının fikrincə isə sağlamlığın ən informativ göstəriciləri özünəhörmət və həyəcanlılığın təzahür etmə dərəcəsidir. Həyatda aydın məqsədi olan müsbət əhvala malik insanlarda daimi şübhələr, inamsızlıq, bədbinlik olmur. Belə insanların, yəni nikbin olan, hər şeydən şübhələnməyən, həyatın mürəkkəbliklərini sadələşdirib qəbul etməyi bacaran insanların sağlamlıqlarını qorumaq və saxlamaq üçün yaxşı perspektivləri var.

Bu fikirlər arasında hərtərfliliyinə görə N.D.Lakosina və Q.K.Uşakova tərəfindən verilən təsnifat daha çox maraq doğurur. Bu təsnifatda sağlamlığın meyarları fərdin, şəxsiyyətin həm bioloji, həm psixoloji, həm də sosial baxımdan mühitə uyğunlaşmasını nəzərdə tutur. İnsanın məhz bu üç səviyyədə mühitə uyğunlaşması onun psixi sağlamlığını şərtləndirir. Bu səviyyələrdən hər hansı birinin pozulması müvafiq olaraq fərdin fiziki, psixi və ya sosial cəhətdən sağlamlığının pozulmasına səbəb olur. Psixi sağlamlığın səviyyələri içərisində əsas yeri sosial səviyyə tutur. Sosial şəraitin, ictimai münasibətlərin şəxsiyyətin psixi sağlamlığına təsiri daha güclü olur. Yəni sosial-maddi və sosial-mənəvi şərait, ailə münasibətləri, ünsiyyətin xarakteri, digər qarşılıqlı münasibətlərin səciyyəsi psixi sağlamlığa ciddi təsir göstərir.

Normal halda insanda onun iş qabiliyyətinə və özündən başqa kimisə sevmək qabiliyyətinə mənfi təsir göstərən dərin psixoloji konfliktlər olmur. Bədbəxtlik və əzabların aradan qaldırılması insanın şəxsiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmir. Nevrotik şəxsiyyət məhz bu xüsusiyyətlərə görə normadan fərqlənir və adətən tamamilə yaranan problemlərlə mübarizə aparmağa qabil deyil. Hər bir nevroz öz klinikasından asılı olmayaraq nevrozun yaranmasına meyilli xarakterin nevrozudur. K.Xorniyə əsasən nevroz ziddiyyətli tendensiyaların konflikti qarşısındakı qorxu və müdafiənin və kompromis variantın axtarılması cəhdlərinin doğurduğu psixi pozuntudur. “Normal” insanın həzz üçün gördüyü işi nevrotik və şəxsiyyət pozuntuları olan insan qorxu və həyəcanla bağlı təhlükəni zəiflətmək üçün edir. Beləliklə baxılan konflikt ikincili xarakter daşıyır və nevrozun inkişafı ilə bərabər yaranır. K.Xorniyə əsasən əsas konflikt insanın başqalarına münasibətdəki üç əsas ustanovkasında təzahür edir: kiməsə yaxınlaşmaq; kiməsə qarşı çıxış etmək; kimisə tərک etmək. Sağlam insan konkret situasiyadan asılı olaraq bu üç varianta münasibətdə öz mövqeyini ətrafdakılarla qarşılıqlı təsirdə adaptasiya edir. Nevrotikdə isə rigidlik və vaxtında dəyişmək qabiliyyətinin olmaması hesabına bu iki qarşılıqlı təsir ideal “Mən” ilə real “Mən” arasında konfliktin yaranması ilə ziddiyyət kəsb edir. Modelin qeyri-reallığı ilə əlaqədar olaraq konfliktin neytrallaşdırılması mümkünsüzdür. Pozulmuş şəxsiyyətlərarası münasibətləri nevrozun səbəbi kimi nəzərdən keçirən K.Xorni tənhalıq, köməksizlik və düşmənçilik kimi hissləri nevrotik tendensiyaların ilkin səbəbləri hesab edir. Məsələn, uşağa qarşı zorakılıq onda sonradan qorxu hissi və düşmənçiliyin formalaşmasına səbəb olur. E.Frommun fikrincə nevrotik konfliktlər insanın ekzistensial təbiətindən doğur. İnsanın özünü dərk etməsi və onda həyəcan və müəyyənsizlik qorxusu yaradan özünün sərhədliliyi ilə toqquşmasını E.Fromm tənhalıqdan qaçış tələbatı ilə qarşılaşdırır. İnsan həyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi onun azadlıqdan qaçış cəhdidir. Tərک edilmək qorxusu bir sıra addiktiv pozuntulara da xasdır. E.Fromma görə bu qorxu şüurun inkişafı ilə bərabər insanda köməksizlik hissənin yaranması onun öz həyatının mənasına şübhə

etməsilə doğulur. Azadlıq insanın qavrayışında tərki edilənləklə bağılıdır, ikicisi isə birincisini söndürərək sevinc hissini yaranmağa qoymur, “azadlıqdan qaçış” baş verir. İnsan qaçaraq destruktiv, sadomazoxistik, aqressiv və ya konformist xarakter kəsb edə biləcək müdafiə mexanizmləri formalaşdırır. Belə bir mühakimə yaranır ki, tərki edilən olmaqdansa konform olmaq daha yaxşıdır. Bu əminlik cəmiyyətin fərdi mühafizə edəcəyi və “təki ölməkdənsə hamı ilə bərabər ölməyin daha yaxşı olması” illuziyasına əsaslanır. E.Fromma görə nevroz ekzistensial problemlərin həllinin neqativ formasıdır. Nevrozlar dedikdə adətən uzunmüddətli, çətin keçirilən konfliktli situasiyalarla bağılı qeyri-psixotik pozuntular nəzərdə tutulur. Bu pozuntular funksional xarakter (qeyri-organik) daşıyır, adətən somatovegetativ sferada pozuntularla müşayət olunur, bununla yanaşı xəstə tənqidi qoruyub saxlayır, mövcud simptomların xəstəlik əlaməti olduğunu başa düşür və onlardan xilas olmağa çalışır. Əksər hallarda tam sağalma müşahidə olunur. Ancaq bəzən müalicə illərlə uzanır. Xəstələrin davranışındakı patoloji stereotiplər vərdiş halını alır və həyat stili dəyişir. Xəstə bütün davranışını xəstəliyin tələblərinə uyğun qurur. Bu halda sağalmaq mümkün deyil. Bu cür xroniki xəstə hal şəxsiyyətin nevroitik inkişafı kimi səciyyələnir.

Nevroz insanın xüsusi əhəmiyyətli həyatı münasibətlərinin pozulması nəticəsində meydana gələn və psixotik hadisələr olmadığı hallarda spesifik klinik fenomenlərdə təzahür edən psixogen (bir qayda olaraq konfliktogen) əsəb-psixi pozuntudur.

Nevrozlu xəstələr üçün zəiflik, qərarlılıq, relaksasiyaya meyllilik, ətrafdan asılılıq, dəstək axtarışı, normativliyə cəhd xasdır.

Psixoloji konflikt şəxsiyyət üçün əhəmiyyətli olan tələbatların kəşiməsi ilə şərtlənir. Psixoloji konfliktlər şəxsiyyətin münasibətlərinin qeyri-adekvat istiqamətlənməsi və bununla da konfliktli situasiyanı həll etmək qabiliyyətinin olmaması hallarında patogen xarakter alır.

Nevrozlu xəstələr üçün bir və ya iki aparıcı, daha əhəmiyyətli konfliktin olması deyil, onların mövcudluğunun geniş sahəsi xarakterikdir. Burada patogen xarakter alan özünə qeyri-adekvat münasibət, emosional xoşagəlməz hal münasibətlər sisteminin pozulmasını şərtləndirir. İnfantil və eqosentrik əlamətlərin əsas rol oynadığı nevrozlu xəstələr üçün şəxsiyyətin emosional, davranış və sosial qüsurluluğunu şərtləndirən ümumi əlamətləri müəyyənləşdirmək olar.

Nevroz və ya nevroitik pozuntu çoxcəhətli psixoemosional, somatik və davranış simptomları ilə təzahür edən emosional narahatlıq halıdır. Yüngül hallarda somatik və psixi funksiyaların bütövlüyü qorunur. Daha ağır hallarda isə bu funksiyaların əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə nəticələnən nəzərə çarpacaq pozuntusu baş verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. İsmayılov F.Q. Klassik psixoanalizin əsasları. Bakı, 2003, 348 s.
2. İsmayılov N.V. Psixiatriya. Bakı, “QAPP-POLİQRAF”, 2004, 588 s.
3. Qaragözov R.R., Qədirova R.H. Psixoloji stress: özünü və uşağını xilas et! Bakı, 1997, 93s.
4. Sadıqova Z.İ. Psixi sağlamlıq: meyarları və səviyyələri. Psixologiya N 2, 2005, s.28-33.
5. Гарбузов В.И., Захаров А.И., Исаев Д.Н. Неврозы у детей и их лечение. М.: 1997, 362с.
6. Карвассарский Б.Д. Неврозы. М.: 1980, 257с.
7. Курпатов А.В. С неврозом по жизни (инстинкт самосохранения человека). М.: 2000, 214с.
8. Либих С.С. Коллективная психотерапия неврозов. “А медицина”, 1974, 258с.
9. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. Л.:1960,425с.
10. Святощ А.М. Неврозы. М.: 1983, 376с.
11. Фрейд З. Толкование сновидений. Мн. «Попурри», 2003, 576с.

ПРИЧИНЫ И ПАТОГЕНЕЗ ПСИХОСОМАТИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ.

Кадилова Тарана, магистрант БГУ

Психосоматическая медицина рассматривает человека как некую целостность, как личность (а не просто как биологическое тело) со своей жизненной судьбой и актуальной жизненной ситуацией. Если классическая естественнонаучная медицина исследует и лечит реальные патологические процессы, в лучшем случае всего человека как некий единый организм, то предметом психосоматического интереса является как физическое (соматическое), так и психосоциальное бытие человека.

Три национальных школы внесли наибольший вклад в разработку проблемы психосоматической медицины: американская школа (F. Alexander, H. Dunbar, I. Weies, и G. Engel), разрабатывающая теоретические основы психосоматики на основе психоаналитических концепций; немецкая школа (W. von Krehl, von Weizsacker, von Bergman), отдающая предпочтение разработке философских основ психосоматики, и русская школа, в которой основой изучения психосоматических расстройств является учение И. П. Павлова о высшей нервной деятельности.

В современной медицине признанной является позиция А. Б. Смудевича, который полагает, что психосоматические расстройства — группа болезненных состояний, проявляющихся экзацербацией соматической патологии, формированием общих, возникающих при взаимодействии соматических и психических факторов симптомокомплексов — соматизированных психических нарушений, психических расстройств, отражающих реакцию на соматическое заболевание. (М. Ю. Дробижев, Э. Н. Ищенко, К. А. Батулин, 2000 г.).

I. M. Weies и G. Engel (1952 г.) схематически выделяют три этапа в развитии концепций психосоматической медицины: в XIX веке считалось, что первично заболевают клетки организма, что влечет за собой поражение структуры органа, и на этой основе возникают функциональные нарушения; в начале XX века господствовало убеждение о первоначальном развитии функциональных расстройств, приводящих к клеточной патологии с последующим нарушением структуры органов. Со времени утверждения в правах гражданства психосоматической медицины (середина XX века) возникает иная трактовка многих патологических состояний. Считается, что вначале появляются психические расстройства, влекущие за собой функциональные нарушения, которые могут со временем усложниться клеточной патологией и, как следствие, поражением структуры. Сверхактуальное переживание фиксируется, образуя установочную доминанту, являющуюся функциональным очагом психической патологической импульсации. Свойственное больным смутное чувство физического дискомфорта обуславливает при определенных воздействиях реализацию болезненных ощущений и их фиксирование. Необычная импульсация, поступающая из внутренних органов в ЦНС, усиливает эти ощущения, что, в конечном счете, приводит к формированию патологического состояния. Негативные эмоции висцерального происхождения, таким образом, как бы подкрепляются личностными реакциями этих больных на тот или иной симптом или состояние организма в целом. Повторение психотравмирующих воздействий астенизирует нервную систему, кора становится чувствительной к внешним воздействиям и интероцептивным сигналам. Поэтому появление соматических ощущений может быть вызвано не только психогенным влиянием как таковым, но и любой незначительной соматической вредностью или даже обычной работой внутренних органов. Сформировавшийся очаг патологической импульсации обрастает нейрогуморальными связями с теми или иными системами организма. В этом процессе ключевым звеном является, пожалуй, долговременная память. Центром эмоций, мотивации и памяти, как известно является лимбическая

система (ЛС). ЛС в то же время – это одна из надсегментарных вегетативных структур. Гипоталамус, входящий в ее состав, отвечает за регуляцию как ВНС, так и эндокринного звена, в нем находятся центры агрессии, пищевой и половой центры. Таким образом, ЛС – это высшая интегративная структура ЦНС, основной функцией которой является согласование эмоциональной реакции и ее нейровегетативного и нейроэндокринного обеспечения. ЛС – это еще и центр памяти. Долговременная память – это всегда эмоциональная память. Чем ярче эмоции, тем больше вероятность активации следа памяти в дальнейшем. Пережитое человеком стрессовое состояние закрепляется в долговременной памяти. На основе механизмов реверберации возбуждения и долговременной постсинаптической потенциации пережитое состояние паники, страха, ужаса сохраняется в виде "следов памяти" (энграмм). Инициатива в выборе органа принадлежит всегда корковым связям, влияющим на эмоциональные подкорковые аппараты и программирующим степень вовлечения тех или иных органов в стрессовую ситуацию. Какой именно эффекторный путь окажется предпочтительнее для выхода на периферию эмоционального возбуждения, зависит, в конечном счете, от особенностей данной эмоции, от особенностей нервной конституции человека и от всей истории его жизни. Очаг психической импульсации стыкуется с соматическими системами организма и образует устойчивую функциональную систему, патологическую в своей основе, но одновременно и защитную, поскольку она является частью механизмов гомеостаза в рамках измененного болезнью существования и приспособления организма к патопластическому воздействию фиксированного переживания.

Патогенетические механизмы наследственно детерминированы и у современного человека сложились в результате длительного естественно-исторического его развития. Запрограммированный патогенетический процесс включает в себя физиологические (в том числе рефлекторные), биохимические, электрофизиологические, психические реакции и структурные изменения органов и тканей, то есть патогенез развертывается не только во времени, но и в определенном пространстве, имеет соответствующую локализацию.

Морфологические изменения подчинены определенным закономерностям развития, они иллюстрируют отдельные фазы процесса, обычно стереотипного и циклического, придают всему процессу относительную устойчивость. Патогенез поэтому подразумевает территориальность процесса, а последняя находит свое отражение в клинической истории болезни. Благодаря патогенезу действие причин опосредуется реакциями организма. На огромное многообразие различных болезнетворных причин организм отвечает ограниченным набором реакций. Выбор реакции, ее направленность, качество, мера — все это определяется возможностями самого организма. Если таких возможностей нет или они резко ограничены, то и ответной реакции не будет либо она окажется резко обедненной в своем выражении.

В соответствии с современной общей теорией патологии преформированный патогенетический процесс подчиняется закономерностям саморазвития, самодвижения. Причина заболевания может действовать одномоментно, но она приводит в движение большое число компенсаторных и приспособительных ответов, включающихся последовательно по типу цепной реакции. Одна и та же причина может вводить в действие разные программы: какую именно — зависит от дополнительных условий. Так, злоупотребление алкоголем является причиной многих заболеваний. Вместе с тем разные причины могут замыкаться на одну и ту же программу, иметь одинаковый патогенез. Таким образом, патогенез определяет клинику заболевания, его симптоматику, направленность синдрообразования, форму течения патологического процесса, его исход. Но ни этиология, ни патогенез, взятые отдельно, не определяют собой существа нозологической формы. В нозологической форме этиология и

патогенез выступают в единстве: к одной и той же нозологической форме относятся лишь случаи с одинаковыми этиологией и патогенезом.

Литература:

1. Квасенко А.В., Зубарёв В.Г. Психология больного.-Л.: Медицина, 1980.
2. Конечный Р., Боухал М. Психология в медицине. – Прага, 1983.
3. Керол Е. Эмоции человека. М. – 1980.
4. Лакосина Н.Д., Ушакова Г.К. Медицинская психология. – М.: Медицина, 1984.
5. Лурия А.Р. Внутренняя картина болезни и ятрогенные заболевания, М.: Медицина, 1997.
6. Пезешкиан Носсрат Психосоматика и позитивная психотерапия, Л., 1983.

PSIXOSOMATİK XƏSTƏLİKLƏRİN SƏBƏBİ VƏ PATOGENEZİ.

Ənənəvi təbabətdən fərqli olaraq, psixosomatikanın maraq dairəsinə orqanizmin nəinki fiziki, hətta onun psixiki durumu daxildir. Psixosomatik təbabətin zənginləşməsində üç milli məktəbin rolunu qeyd etmək olar. Amerikan məktəbi – psixosomatikanın nəzəri əsaslarını psixoanaliz konsepsiyasının üzərində qurublar, alman məktəbi – fəlsəfi əsasə üstünlük veriblər və rus məktəbi – İ.P.Pavlovun ali sinir fəaliyyəti haqqında olan nəzəriyyəsinə əsaslanıblar. Müasir təbabətdə psixosomatik pozuntular haqqında olan A.B.Smuleviçin nəzəriyyəsi qəbul olunmuşdur. Bu nəzəriyyəyə görə psixosomatik xəstəliklər psixiki pozuntuların somatik simptomlar vasitəsi ilə eqzaserbasiya olunmasına deyilir.

Phatogenez and reason of psychosomantic illnesses.

Unlike traditional medicine, the sphere of influence of psychosomatics includes both physical and psychology condition of organism. There are three national trends playing the leading part in becoming rich of psychosomatics. American school – psychosomatic theory based on the psychoanalyses conception, German school – based on philosophy basis and Russian school – based on the theory about supreme nerve system activity. The modern medicine accepts A.B.Smulevich's theory in psychosomatic ruins of health. According to this theory psychosomatic illnesses is egzaserbation of psychology ruins of health by somatics symptoms.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ КРЕАТИВНОЙ ЛИЧНОСТИ

Касимова Камила, магистрант, БГУ

В современной психологии деятельность рассматривается как креативная, если она обладает такими характеристиками как новизна, оригинальная когнитивная перестройка имеющейся информации, практичность, эффективное использование аналогий. Особый интерес в плане изучения креативной деятельности имеют описанные Гилфордом два типа операций: конвергентное и дивергентное мышление. Он описал два принципиальных типа поиска решений. Первый тип характеризуется тем, что человек пытается использовать для решения задач имеющийся опыт, путем перебора схожих ситуаций и логического размышления — это конвергентный тип мышления, при котором все усилия концентрируются на поиске единственно верного

решения. Для другого типа поиска решения характерен так называемый «веерообразный» поиск по всем направлениям, часто приводящий к оригинальным решениям — это дивергентный тип мышления. В принципе, Гилфорд считал, что все интеллектуальные способности в какой-то мере являются творческими, но наибольшее отношение к творчеству имеет способность к дивергентному мышлению. Такие люди очень любят комбинировать различные элементы и создавать из них новые [1]-[2].

Опираясь на свою кубическую модель интеллекта, Гилфорд выделил некоторые факторы, имеющие по его мнению, непосредственное отношение к креативной деятельности. К ним он отнес фактор способности к генерированию идей, семантическую спонтанную гибкость, ассоциативную беглость, дивергентную продукцию образной системы, беглость экспрессии, образную адаптивную гибкость, оригинальность или семантическую адаптивную гибкость, семантическое совершенствование, чувствительность к проблемам.

К показателям креативности Торренс относит [3]:

1) Беглость — отражающую способность к порождению большого числа идей, выраженных в словесных формулировках или в виде рисунков, и измеряемая числом результатов, соответствующих требованиям задания.

2) Гибкость — оценивает способность выдвигать разнообразные идеи, переходить от одного аспекта проблемы к другому, использовать разнообразные стратегии решения проблем. Низкие показатели гибкости могут свидетельствовать о ригидности (вязкости) мышления, низкой информированности, ограниченности интеллектуального развития или низкой мотивации. Высокие значения предполагают противоположные характеристики, но чрезвычайно высокая гибкость может отражать «метание» испытуемого от одного аспекта к другому и неспособность придерживаться единой линии в мышлении.

3) Следующий показатель креативности по Торренсу — оригинальность — характеризует способность к выдвиганию идей, отличающихся от очевидных, банальных или твердо установленных. Этот фактор считается одним из основных для характеристики креативной деятельности. На это указывал еще Гилфорд, говоря, что творческое мышление всегда порождает неожиданные, небанальные и непривычные решения. Те, кто получают высокие баллы по оригинальности, обычно характеризуются высокой интеллектуальной активностью и неконформностью. Они способны делать большие умственные «скачки» или «срезать углы» при построении решения, но это не означает импульсивности, оригинальность решений предполагает способность избегать очевидных и тривиальных ответов.

К менее значимым факторам креативности относится разработанность — показатель детализации идей. Этот фактор используется только для оценки фигурных тестов, но многие исследователи считают его довольно полезным. Высокие значения этого показателя характерны для учащихся с высокой успеваемостью, для тех, кто способен к изобретательской и конструктивной деятельности.

Еще одной отличительной особенностью креативной личности является ее аутизм. Креативная личность аутична в буквальном смысле, то есть ориентирована на себя и самодостаточна.

Литература

1. Акимов И.,Клименко В. О природе таланта.т.1. Ст.М, 1994г
2. Алиева К. Р. Психология развития творческого потенциала личности, 2009
3. Лейтес Н. С. Об умственной одаренности. М. Прос.,1960г.

АЛКОГОЛИЗМ КАК КЛИНИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Айгюн Джавадова, магистрант БГУ

Злоупотребление спиртными напитками алкоголизм – сегодня одна из основных проблем человечества. По данным экспертов Всемирной Организации Здравоохранения (ВОЗ), это проблема только с медицинской точки зрения по своей значимости стоит на третьем месте после сердечно-сосудистых и опухолевых заболеваний. Роль алкоголизма в современном обществе особенно возрастает с учетом его психологических и социально-экономических аспектов.

«Алкоголик», «пьяница», «выпивоха» - когда мы слышим эти слова, перед нами возникает образ человека неопределенного возраста, неряшливо одетого, с одутловатым небритым лицом, синюшным носом, трясущимися руками и нетвердой походкой. Что же случилось, почему молодой, сильный, здоровый человек так опустился? Почему превратился в жалкое существо? Причина одна – алкоголизм.

Алкоголизм является экзогенным психическим заболеванием, которое при постоянном или рецидивирующем течении приводит формированию прогредиентного органического психосиндрома и алкогольной деградации личности.

Алкоголизм в медицинском смысле - болезнь, относящаяся к группе токсикоманий. Токсикомано-патологические состояния, обусловленные злоупотреблением натуральными или синтетическими веществами, вызывающими привыкание и болезненное пристрастие, опасное для больного и общества.

Среди отрицательных последствий неумеренного употребления алкогольных напитков. Так же следует в первую очередь выделить разрушительное его влияние на здоровье человека. Именно здоровье, являясь обязательным условием удовлетворения большинства потребности человека, во многом определяет его жизненный тонус, состояние и развитие всех сторон жизнедеятельности.

Существуют самые веские и убедительные доказательства того, что алкоголиком в любом состоянии – трезвом или пьяным, движет навязчивое внутреннее стремление к саморазрушению. Даже после нескольких лет трезвости алкоголик обычно возвращается к прежнему состоянию алкоголизма, и при этом не важно, как долго он не пил.

Алкоголь известен человечеству с незапамятных времен. Свыше тысячи лет тому назад арабский алхимик Рагез нашел способ получения абсолютно чистого винного спирта. Рагез назвал его «аль как голь», что в переводе означает «самая тонкая, сущность вещи». Согласно другим данным, изобретение алкоголя относится к XI веку и приписывается Альбуказизу Коза- химику и врачу.

Принято выделять две группы обусловленных употреблением алкоголя психических расстройств: а)возникающих после однократных, в том числе случайных или эпизодических его приемов - различные состояния опьянения(острая алкогольная интоксикация), б)являющихся результатом многократных его приемов на протяжении значительного времени; в этих случаях рассматривается совокупность нарушений, определяемых понятием «хронический алкоголизм».

Термин «хронический алкоголизм» ввел шведский ученый М.Гусс, в своей работе «Хронический алкоголизм или алкогольная болезнь».Под термином хронический

алкоголизм он понимал заболевание с рядом расстройств главным образом в психической, чувствительной и двигательной сферах, а также во внутренних органах, развивающихся под влиянием злоупотребления спиртными напитками в течение продолжительного времени.

Хронический алкоголизм-заболевание, определяющееся психической и физической зависимостью от алкоголя, непреодолимым (болезненным) влечением к нему. Постоянное или периодически возобновляющееся употребление спиртных напитков приводит к психическим и физическим расстройствам, личностным изменениям(в ряде случаев к деградации), т.е сочетание признаков, свойственных прогрессирующим психическим болезням.

По определению Корсакова «Хронический алкоголизм»-это совокупность расстройств, вызванных в организме повторным, чаще всего долговременным употреблением спиртных напитков.

Алкогольное опьянение - острая интоксикация, обусловленная психотропным действием напитков, содержащих этиловый спирт.

Острая алкогольная интоксикация, как правило, проявляется в форме простого алкогольного опьянения. По клиническим проявлениям различают три степени опьянения: легкую, средней тяжести и тяжелую. Эти степени как фазы могут последовательно сменять друг друга в период опьянения одного и того же лица.

В начале опьянения(легкое однократное опьянение) возникает приятное ощущение тепла, мышечного расслабления, физического благополучия и комфорта. Настроение обычно повышается, сопровождаясь беззаботностью, оптимизмом, довольством собой и окружающими, самоуверенностью, переоценкой своих и чужих возможностей, хвастливостью. Пьяные говорят много, громко, и быстро, легко переходя от одной темы к другой. Не слушая окружающих, они стремятся привлечь к себе внимание. Появляется склонность к шуткам, остротам, выпендривкам и поучительным сентенциям. Мимика и движения приобретают экспрессивность и утрированную выразительность, но точность движений утрачивается.

Критика к себе и окружающему снижается. Когда опьянение приближается к среднетяжелому, благодушно-эйфорическое настроение начинает все чаще сменяться раздражением, гневливостью, обидчивостью, ощущением неудовлетворенности, что тотчас отражается в высказываниях и поведении. Различные аффективные реакции легко сменяют друг-друга. Усиливается двигательное возбуждение, проявляющееся неусидчивостью, стремлением куда-то идти. Возможны импульсивные поступки. Появляются расстройства равновесия и координации движений. Речь становится отрывистой, персеверативной, невнятной и смазанной. Снижается болевая температурная чувствительность, что нередко становится причиной травм и ожогов. При легком и среднетяжелом опьянении возбуждение через несколько часов сменяется вялостью и в ряде случаев сонливостью. После опьянения средней степени ощущается слабость, разбитость, тяжесть в голове или головная боль, неприятный вкус во рту, жажда. Преобладает пониженное настроение с раздражительностью. Воспоминания о периоде опьянения, как и при легких его степенях, сохраняются достаточно полно.

Иногда состояние легкого и среднего алкогольного опьянения сопровождается значительными отклонениями от описанных картин типичного опьянения соответствующих степеней.

Тяжелое однократное опьянение определяется различными по глубине изменениями сознания – от оглушения до комы. При коме нет реакции на раздражители. Тяжелое опьянение полностью амнезируется. Возможно смертельная исходность.

Опьянение с эксплозивностью. После непродолжительного периода эйфории или без него внезапно (иногда по незначительному поводу) возникает раздражение с недовольством, неприязнью, даже гневом и соответствующим изменением поведения и высказываний. Такие состояния непродолжительны, сменяются относительным

успокоением и даже благодушием, но на протяжении опьянения могут повторяться неоднократно.

Опьянение с истерическими чертами. По описанию С.Г.Жислина здесь преобладают наигранный аффект, склонность к громким фразам, позерство с резкими переходами от одной крайности к другой, например самовосхваление, сменяющееся самобичеванием. Иногда человек стремится показать себя не просто пьяным, но «сумасшедшим», «дураком» и поступает в соответствии со своими представлениями об этих состояниях. При опьянении с истерическими чертами возможны легкие самоповреждения, имитации суицида. Вообще при таком опьянении часто встречаются примитивные моторные реакции типа астазии – абазии, двигательной бури, истерического припадка, «рефлекса мнимой смерти».

Опьянение с депрессивным аффектом. Подавленное настроение имеет различные оттенки – с преобладанием мрачной угрюмости, дисфорического компонента, тревоги, безысходности, в ряде случаев с ощущением острой тоски. Идеомоторная заторможенность обычно незначительна. Возможность суицида достаточно велика.

Опьянение с параноидной настроенностью. В одних случаях это выраженные, преимущественно кататимно обусловленные идеи ревности, осуждения, диффузной подозрительности по отношению к окружающим. В других появляются несистематизированные идеи отношения и преследования. Могут возникать также вербальные иллюзии, элементарные слуховые галлюцинации.

Опьянение с выраженным речедвигательным возбуждением и повышенным аффектом – ажитированная, маниакальноподобная форма опьянения, состояние неоднородно по проявлению. На первый план может выступать дурашливость с кривляньем, паясничаньем, детскостью поведения, со склонностью к неуместным шуткам и остротам, немотивированным смехом. Нередко повышается половое влечение. Иногда преобладает возбуждение в форме стереотипных автоматизированных действий, отчасти напоминающие сумеречное помрачение сознания. К измененным формам опьянения можно отнести и те, при которых индивидуальные черты не сглаживаются, а напротив, резко порой карикатурно заостряются.

Таким образом, систематическое неумеренное потребление алкоголя неизбежно снижает работоспособность мозга, вызывает патологические изменения таких важнейших функций центральной нервной системы, как мышление, память, воображение, подавляет эмоциональные и волевые процессы. Наряду с нарушениями нервно-психических процессов злоупотребление алкоголем часто ведет к поражению внутренних органов, с серьезным заболеванием сердечно-сосудистой, дыхательной системы.

Все это в среднем на 15-17 лет сокращает продолжительность жизни лиц злоупотребляющих алкоголем.

Наряду с этим пьянством, также пагубно сказывается на здоровье потомства. Это проявляется и в снижении жизнеспособности новорожденных, ухудшении показателей их физического и психического развития и в поражении центральной нервной системы, проявляющемся в умственной отсталости разной степени и т.д.

В современных условиях необходимо регулярное проведение психотерапевтических работ с больными страдающих алкоголизмом в разных стадиях развития болезни.

ЛИТЕРАТУРА:

1. N.V.İsmayılov. Psixiatriya – Bakı, 2004.
2. В.М.Блейхер, И.В.Крук. Патопсихологическая диагностика. Киев, 1986.
3. Б.С.Братусь. Аномалии личности. Москва, 1988.
4. Г.Г.Заиграев. Образ жизни и алкогольное потребление. Москва, 1991

5. Ц.П.Короленко, А.С.Тимофеева. Корни алкоголизма – Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 1986.
6. И.С.Павлов. Клинико – психологическая основа алкогольной зависимости. Рос.Мед.Журнал, 2003.

KLİNİK -PSİXOLOJİ PROBLEM: ALKOQOLİZM

Aygun Cavadova

Məqalə ekzogen amillərin təsiri nəticəsində meydana çıxan alkoqolizmin yaranma səbəblərinin, müxtəlif mərhələlərinin və fəsadlarının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Müəllif həmçinin alkoqolizmin yaranmasında ictimai, psixoloji, bioloji amillərin rolunu önə çəkir.

FƏLSƏFƏ

HÜQUQUN MÖVCUDLUĞU VƏ MAHIYYƏTİ

**Bakı Dövlət Universitetinin hümanitar fakültələr üzrə fəlsəfə kafedrasının dosenti
f.e.n. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu**

Hüquqi antologiyanın öyrənilməsi hüququn dərk olunmasının, mahiyyətinin, dəyərinin və insanların həyatında əhəmiyyətinin mənəvi formasıdır. Hüquqi ontologiya hüquqi ideyaların təşəkkülü ilə başlayır. Bu ideyalar hüququn, azadlığın və ədalətin daxili qarşılıqlı əlaqəsi və vəhdəti, hüquqi dövlət haqqında bütün təsəvvür və konsepsiyaların təməlini təşkil edir. Bütün bunlar hüquqi ontologiyanın əhəmiyyətini və aktuallığını müəyyən edir.

Hüquqi ontologiya ayrıca bir sahə kimi deyil, hüquq fəlsəfəsinin tərkibində öyrənilən bir sahə olmuşdur. Nə hüquq elmi, nə də fəlsəfə elmi hüquqi ontologiyaya öyrənməmişdir. Nə Azərbaycan fəlsəfə elmində, nə də hüquq elmində hüquqi ontologiya bağlı heç bir tədqiqat əsəri olmamışdır. Ümumiyyətlə hüquq fəlsəfəsi bizim vətən elmində ən zəif və toxunulmamış sahədir.

Ona görə də hüquqi ontologiya problemi həm maraqlı, həm də çətin bir sahədir.

Hüquqi ontologiya insanların fəaliyyətinin hüquqi müəyyənliyini və nizamlılığını, insanların ictimai həyatındakı əsas münasibətlərə, formalara, institutlara və təsisatlara hüquqi yanaşmanı və onların hüquqi dərk olunmasını nəzərdə tutur və ehtiva edir.

Hüquqi ontologiya ilk növbədə qanunla fərqləndirmədə və nisbətdə hüququn nailiyyətini üzə çıxardır.

Hüquq anlamı kontekstində ümumi şəkildə demək olar ki, hüquq və onun qanunla fərqləndirilməsi haqqında təlim məhz hüququn ontologiyasını təşkil edir.

Hüququn varlığı formal bərabərlik prinsipində təmsil olunmuşdur. Bu isə insanların ictimai həyatında bərabərlik, azadlıq və ədalətin ümumi və zəruri forması kimi hüququn daxili qarşılıqlı əlaqəyə malik və bir-birini nəzərdə tutan obyektiv xassələrinin və mahiyyət xarakteristikalarının bütün məcmusunu ehtiva və ifadə edir.

Hüquq tarixidir. Bu tarixilik həm hüququn varlığına, həm də onun təzahür formalarına aiddir. Hüquq sosial-tarixi təcrübəyə əsaslanır.

Buna görə də hüququn təbiətini nə təbiətin hüququ, nə də zəkanın təbiəti ilə qarışdırmaq olmaz, hərçənd həm zəka, həm də təbiət hüququn təşəkkülü və inkişafı kimi tarixi prosesdə önəmli rol oynayırlar.

Əlbəttə, Aristotelin «İnsan özünün mahiyyəti etibarilə siyasi varlıqdır» müddəası ilə analogiya əsasında demək olar ki, insan özünün mahiyyəti etibarilə hüquqi varlıqdır. Lakin belə mülahizələr siyasi, yaxud hüquqi mahiyyətin, siyasi, yaxud hüquqi xassə və keyfiyyətlərin insana anadangəlmə xas olduğunu, apriorluğunu ifadə etmir.

Əgər insan Russonun düşündüyü kimi, artıq azad doğulsaydı, heç yerdə əsarətdə olmazdı və bəşəriyyətin azadlıq, bərabərlik, hüquq və ədalət sarıdan heç bir problemi olmazdı.

İnsan və bəşəriyyət azadlığa, hüquqa, bərabərliyə, ədalətə doğru onların mövcud olmadığı situasiyadan inkişaf edirlər. Söhbət yalnız insanın özünün təbiəti etibarilə digər canlı varlıqlardan fərqli olaraq, potensial surətdə özünün təkmilləşməsi və inkişafı yolu ilə sosial həyatın təşkilinin siyasi və hüquqi formalarına çatmağa qadirdir.

Aristotel qeyd edirdi ki, insan təbiətinin genezisinin belə sonluğuna yalnız yunanlar çatmışdı. Digər xalqlar (barbarlar) isə inkişaf etməmiş təbiətə malik adamlar kimi siyasətəqədərki və hüquqaqədərki istibdad və köləlik şəraitində yaşayırlar. Buna görə də Aristotelin fikrincə, barbar və kölə özlərinin təbiəti etibarilə eyni anlayışdır. (10,63)

İki minillik keçdikdən sonra təbsit etməliyə ki, bir çox insanlar və onların aid olduğu xalqlar hələ də özlərinin siyasi və hüquqi təbiətinin genezisini başa çatdırmamış, müasir dildə hüquqi dövlət, hüququn hökmranlığı, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları adlandırılan siyasi və hüquqi ünsiyyət səaiyyəsinə çatmamışlar.

Hüququn genezisi sosial-tarixi proses kimi göstərir ki, hüququn mahiyyətinin təşəkkülü və hüquqi təzahür və münasibətlərin meydana çıxması eyni zamanda və bir proses çərçivəsində baş verir. Göründüyü kimi, məsələ, əvvəlcə haradansa hüququn hazır mahiyyətinin verilməsi, sonra ondan empirik hüquqi təzahürlərin, hüquqi reallığın meydana çıxması kimi mövcud deyildir. Platonun xalis ideyaların (həqiqi varlığın) və onların fəlsəfədə inikası kimi empirik reallığın nisbəti məntiqi buna misaldır. Nə qədər paradoksal görünsə də, legistlər qanun və həyat arasında əlaqəni belə bir sxem üzrə təsvir edirlər.

Lakin əvvəlcə müəyyən müddət hüquqi həyatın və azad subyektlər arasında hüquqi münasibətlərin mövcud olduğunu, yalnız sonra hüququn mahiyyətinin, prinsipinin, varlığının meydana çıxdığını təsəvvür etmək də düzgün olmazdı. Zahirən realist görünən belə yanaşma yaxından nəzərdən keçirildikdə daxilən ziddiyyətlidir. O, hüququn mövcudluğunu hüququn mahiyyətindən ayırır və eyni zamanda hansısa qeyri-müəyyən mövcudluğu hüquqi varlıq kimi xarakterizə edir. Bəs bu halda hüquqi mahiyyətdən, hüquqi keyfiyyətdən məhrum olan müvafiq empirik fenomenlərin hüquqi xarakterindən hansı əsasla söz açmaq olar? Bu sual cavabsız qalır.

Əslində hüququn mahiyyəti onun mövcudluq formalarında təzahür edir, hüququn mövcudluq formalarında isə hüququn mahiyyəti təmsil olunur.

Reallıqdan abstraksiya olunmuş, formallaşdırılmış hüquq aləmi özünün xüsusi şərtləri, özünəməxsus rolları, davranış qaydaları və s. ilə birlikdə çox vaxt teatrta müqayisə olunur.

Belə müqayisələr həqiqət payından məhrum deyildir, çünki teatr hüquq sahəsindən, hüquqi həyatın dramaturgiyasından çox şey əxz etmişdir. Lakin teatrın şərtlilikləri şərti aləmdə - teatr pərdəsi arxasında qalır, hüquq və həyat arasında isə belə pərdə yoxdur və hüquqi formanın şərtliliklərində həyatın özünün gerçək dramı cərəyan edir.

İnsanın hüquqi təbiətinin genezisi baxımından belə bir amilin dərk olunması müəyyənəddici əhəmiyyət kəsb edir ki, hüquq abstraksiyalarında zahiri şərtliliyin arxasında söhbət fərdin və bütün toplumun həyatında başlıca və ən önəmli məsələlərdən - azadlıqdan, ədalətdən, bərabərlikdən gedir, hüquqi şərtliliklər əslində hamının və hər kəsin insana layiq həyatının mütləq zəruri şərtləridir. Həyatın təşkilində belə inkişaf və yetkinliyə insanların hüququn tələblərini özünün bəşəri təbiətinin, zəkasının, vicdanının və iradəsinin imperativ hökmləri kimi mənimsəməsi və əməli surətdə təsdiqləməsi mövcud olmadan çatmaq mümkün deyildir. (4, 215-219)

Riyazi azadlıq kimi hüquqa sahib olmadan insanlar və xalqlar despotizm, istibdad və totalitarizmin zülmü altında inləməyə məhkumdur.

İnsanın və xalqların mənəvi yetkinliyinin, insanın daxili əxlaqi yetkinliyinin və hüquq və qanun üzrə həyata hazırlığının mühüm əhəmiyyətini Aristoteldən sonra ən ifadəli şəkildə artıq XVIII əsrdə Kant özünün məşhur kateqoriya imperativlərində ifadə etmişdir. Onda fərdi əxlaqi şüurun hökmləri özünün mahiyyəti etibarilə ümumi formal bərabərlik hüquq

prinsipinn tələbləri ilə üst-üstə düşür. Əxlaqın inkişaf etmiş vəziyyəti hüquqi leqallığın təsdiqi üçün zəruri şərt kimi göstərilir.

Hüququn genezisinin, varlıq və mövcudluğunun tarixi prosesi insanın və insan nəslinin ümummədəni formalaşması və inkişafı kontekstində cərəyan edir. (6,28-30)

Mədəni fenomen kimi hüquq ümumbəşəri mədəniyyətin bir hissəsidir. Hüquq mədəniyyəti insanların ictimai həyatının hüquqi formasının bütün məqamlarını ehtiva edən bütün hüquqi sferanı nəzərdə tutur.

Burada mədəniyyət məhz formalaşmamış faktikliyin, yəni mədəniyyətəqədərki, qeyri-mədəniyyətin qarşı qoyulduğu müvafiq forma üzrə yaşamaq qabiliyyətindən və bacarığından ibarətdir.

Hüquq mədəniyyətini şərti surətdə «ikinci təbiət» adlandırmaq olar. Lakin bu «ikinci təbiət» təməl kimi «ilkin təbiət»ə mexaniki əlavə deyil, ayrı-ayrı insanların və xalqların bütün təbiətinin mədəni transformasiyası, mədəniləşdirilməsidir.

Hüququn varlığı formal bərabərliyin keyfiyyətə müəyyən varlığı olub, yalnız azad insanların bərabərliyi mənasına uyğundur və bu keyfiyyətdə ədaləti təcəssüm etdirir.

Buna görə də hüququn varlığının və mövcudluğunun, hüququn mahiyyətinin və hüquqi təzahürlərin nisbəti, əslində, hüquqi formal bərabərlik prinsipinin və onun həyata keçirilməsi formalarının nisbəti kimi çıxış edir. Formal bərabərlik prinsipinin mövcud olduğu hər bir yerdə hüquqi təzahürlərlə, yəni hüququn mahiyyətinin və varlığının mövcudluq və həyata keçirilməsi formaları ilə qarşılaşmaq olar. Həmin formalara hüquqi keyfiyyətə malik bütün fenomenlər aiddir. Məlum olduğu kimi, hüquq özü fəaliyyət göstərmir, insanlar, daha doğrusu azad insanlar, azad iradəyə malik, qarşılıqlı münasibətlərində hüquq subyektli qismində çıxış edən insanlar fəaliyyət göstərirlər.

Burada insanların hüquq qabiliyyəti və hüquq subyektliyi yalnız azad fərdlərin münasibətlərindəki hüquqi xüsusiyyətləri kimi deyil, həm də insanların bu azadlığının həyata keçirilməsinin zəruri formaları kimi çıxış edir. Burada hüququn mahiyyəti baxımından, həm də onun mövcudluğu baxımından, ilk növbədə, məhz fərdlərin, fiziki şəxslərin azadlığı, hüquq qabiliyyəti və hüquq subyektliyi nəzərdə tutulur. Bu, prinsipial əhəmiyyətə malikdir, çünki yalnız belə ilkin əsas üzərində və yalnız azad fərdlərin (fiziki şəxslərin) hüququn və hüquq münasibətlərinin müstəqil subyektləri qismində çıxış etdiyi yerdə hüququn digər subyektləri, «hüquqi şəxslər» mümkündür. Müxtəlif ittifaqların, birliklərin və təsisatların təşkilində, fəaliyyətində və qarşılıqlı münasibətlərində hüquq bərabərliyi və azadlıq mümkündür. Fərdi azadlığın hüquqi şəxsiyyət (hüquq subyektli) kimi ifadəsinin bu məqamı Hegelin «Hüquq fəlsəfəsi»ndə hüquq anlayışının onun həyata keçirilməsinin abstrakt formalarından daha konkret formalara doğru inkişafının ilkin başlanğıcı kimi çıxış edir: «Özündə və özü üçün azad iradə subyektin -hüquqi şəxsiyyətin bilavasitə tək iradəsidir. Şəxsiyyət hüquq qabiliyyətini ehtiva edir və abstrakt və formal hüquq anlayışını və abstrakt əsasını təşkil edir. Buna görə də hüquq hökmünə əsasən: şəxs ol və digərlərini də şəxs kimi say». (2, 96-97)

Əlbəttə, hüquq subyektinin ilkin xarakterini onun hüquqdankənar gerçəkliyi ilə qarışdırmaq düzgün deyildir. Əksinə, şəxsiyyət, hüquq subyektli abstrakt formada hüququn mövcudluğu sahəsində onun varlığını (mahiyyətini) fərdiləşdirir. Hüquq subyektliyi formal bərabərlik prinsipinin həyata keçirilməsi prosesinin insani ifadəsidir. Subyekt (şəxsiyyət, şəxs) məhz ona görə hüquq subyektli (hüquqi şəxsiyyət, hüquqi şəxs) qismində çıxış edir ki, hüquqi varlığı, hüquq prinsipini təcəssüm etdirir və onun fəal daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Hegeldə də şəxsiyyətin və abstrakt hüququn anlayışı hüququn daha konkret formalarının bütün sonrakı təriflərini ehtiva edir, yəni onların mövcudluğunu nəzərdə tutur. Müvafiq hüquqi vəziyyətdən kənarında hüquq subyektli də mənasını itirir. Bu mülahizələr hüquq subyektinin, hüquqi münasibətlərin, hüquq normasının, hüquqi şüurunun hüquq ədəbiyyatında rast gəlinən təriflərinin düzgün dərk olunması və qiymətləndirilməsi üçün də önəmlidir.

Bununla əlaqədar ortodoksal marksist mövqedə duran E.F.Paşukanisin hüquq nəzəriyyəsi və alman filosofu Kelzenin normativ nəzəriyyəsi maraqlıdır.

Paşukanis burjua hüququnu tənqid edərək yazırdı: «Hüquq münasibəti hüquqi materialının ilkin hüceyrəsidir, yalnız onun daxilində hüquq real surətdə hərəkət edir. Hüquqi normaların məcmusu kimi bununla yanaşı cansız abstraksiyadır». O, hüquq münasibətini subyektlər arasında münasibət kimi xarakterizə edərək, əlavə edir: «Subyekt hüquq nəzəriyyəsinin atomu, onun bölünməyən ən sadə elementidir». (7,78)

Bu müddəalarda Hegel hüquq fəlsəfəsinin quruluş sxemindən müxtəlif hüquqi təzahürlərin işıqlandırılması növbəliliyindən irəli gələn nəzəri problemlər mütləqləşdirilir. Lakin bütün bu hüquqi təzahürlər aləmi yalnız formal bərabərlik prinsipinin müxtəlif təzahürləri kimi çıxış edir və onların hamısı eyni əsas üzrə eyni dərəcədə formallaşdırılır. Bu baxımdan «atom», «ən sadə element», «ilkin hüceyrə» və s. kimi xarakteristikalar hüququn ən abstrakt ifadəsi və təyini kimi formal bərabərlik prinsipinə aid olunur.

Burada hüquqi ontologiya problemləri baxımından «normaların məcmusu kimi hüquq» və «cansız abstraksiya kimi hüquq» xarakteristikasının qeyri-adekvatlığı qeyd olunmalıdır.

Hüququn formallığını, onun gerçəklikdən abstraksiya olunmasını nəzərdə tutduqda «cansız abstraksiya» xarakteristikası eyni dərəcədə bütün qalan hüquqi fenomenlərə, bütövlükdə hüquqa aiddir. Hüququn bu xassələri (abstraktlıq, formallıq) hüququ, hüquq normasını dəyərdən salmır, əksinə, hüququn insan həyatının ən mühüm cəhətlərinin ifadəsi qismində çıxış etməsinə imkan yaradır.

Hüququn obyektivliyi və hüququn mövcudluğunun obyektivliyi hüquq münasibətlərinin və bütövlükdə hüququn faktiki münasibətlərlə, bilavasitə (qeyri-hüquqi sosiallıqla) eyniləşdirilməsindən deyil, məhz onun abstraktlığından, formallığından, hüququn faktiki sosial münasibətlərin abstrakt forması kimi çıxış etməsindən ibarətdir.

Hüququn sosial təzahür kimi geniş yayılmış xüsusiyyətlərini məhz belə (formal) mənada başa düşmək lazımdır.

Hüququn sosiallığının və obyektivliyinin hüquq normasının və hüquq münasibətinin nisbətinin yanlış xarakteristikasının əsasında duran fərqli izahı Paşukanisə məxsusdur. O yazırdı: «Hüquq obyektiv sosial təzahür kimi yazılıb-yazılmamasından asılı olmayaraq norma, yaxud qayda ilə tükənə bilməz. Öz-özlüyündə norma, yəni məntiqi məzmun ya birbaşa artıq mövcud olan münasibətlərin nəticəsi kimi meydana çıxır, ya da dövlət qanunu kimi qəbul edildikdə yalnız yaxın gələcəkdə müvafiq münasibətlərin yaranması haqqında böyük ehtimalla mühakimə yürütməyə imkan verən əlamət kimi çıxış edir. Lakin hüququn obyektiv mövcudluğunu təsbit etmək üçün onun normativ məzmununu bilmək kifayət deyildir, həmin normativ məzmunun həyatda, yəni sosial münasibətlərdə həyata keçirilib-keçirilmədiyini bilmək lazımdır». (7, 79-80)

Bu mövqedən Paşukanis Kelzenin normativizmini və ümumiyyətlə qüvvədə olan norma anlayışının spesifik mənaya malik olduğu təfəkkür üsulunu tənqid edirdi. (13, 101)

Lakin bu tənqid bir çox cəhətdən hədəfdən yayınırdı. Çünki anlayışlar qarışdırılırdı. Paşukanis iki müxtəlif problemi - sosial münasibətlərin forması kimi hüququn varlığının və mövcudluğunun ontoloji problemini və hüququn fəaliyyətinin sosial nəticələri, sosial səmərəliliyi problemini qarışdırırdı.

Ontoloji problem baxımından hüququn mövcudluğunun və varlığının obyektivliyi formal bərabərlik və forma yaratma problemidir, onun təzahür formalarıdır, hüquqi fenomenlərdir, yəni hüquqi formallıqlar aləminin obyektivliyidir. Bütün bu hüquqi fenomenlərin sosial reallıq və faktlardan formallıq və abstraksiyalıq dərəcəsi eynidir. Buna görə də həmin hüquqi formaların heç biri Paşukanisin göstərdiyi kimi sosial fakt və hüququn mövcudluğunun sosial obyektivliyinin sübutu qismində çıxış edə bilməz.

Paşukanis «elmi, yəni nəzəri araşdırma yalnız faktlarla hesablaşa bilər» fikrini irəli sürərkən hüquqi faktları deyil, bilavasitə sosial faktları nəzərdə tutur. (7, 78-80)

İkinci problem hüquq normasının fəaliyyətinin sosial nəticələrinin və sosial reallıqda Paşukanis tərəfindən qeyri-adekvat surətdə «hüququn obyektiv mövcudluğu» adlandırılan faktiki dəyişikliklərin xarakteristikasına aiddir. Hər iki problemi nəzərdən keçirərkən, ilk növbədə, hüququn və qanunun fərqi və nisbəti baxımından məhz hansı normaların - hüquq normalarının, yoxsa hüquq pozan qanunun normalarının mövcudluğundan və fəaliyyətindən

söz açıldığını müəyyən etmək zəruridir. Söhbət hüquq normalarından getdikdə aydındır ki, hüquq normaları sistemi kimi nəzərdən keçirilən hüquq çərçivəsində digər hüquq formaları da eyni hüquqi keyfiyyətə malikdir. Hüquq anlamının bu mövqeyindən, məsələn, Kelzenin nəzəriyyəsi, yaxud ehkamçı hüquqçunun yanaşması hüququn normalar sistemi kimi xarakterizə olunmasına, normativizmə görə deyil, məhz onların legist hüquq anlamına, hüquq normasının və hüquqazidd qanun normasının eyniləşdirilməsinə görə tənqid edilməlidir, çünki normalar və pozitivizm həm hüquqi, həm də hüquqazidd-legist xarakter daşıya bilər.

Paşukanis isə bunun əvəzinə sosiologizm mövqeyindən onları hüququn mövcudluğu məsələsini sosial amillər baxımından deyil, normaların formal əhəmiyyəti baxımından izah etdiklərinə, «hüquq və normanı eyniləşdirdiklərinə» görə əsassız surətdə tənqid edir. (11,50-51)

Paşukanis tərəfindən normativ hüquq nəzəriyyəsinin tənqidi də belə qeyri-adekvat xarakter daşıyır. Kelzen hüquq münasibətini nəzərdə tutaraq yazırdı: «Münasibət hüquq qaydasına qarşı duran subyektlər arasında münasibət deyil, hüquq qaydasına, daha dəqiqi, hüquq qaydası daxilində münasibətdir». Burada Kelzenin yanaşması onun tamamilə doğru olaraq hüquq münasibətini faktiki sosial münasibətlərdən fərqləndirməsinə görə deyil, onun hüquq və qanunu eyniləşdirməsi ilə əlaqədar hüquq qaydası dedikdə hüquqi keyfiyyət verdiyi hər hansı qanuni qaydanı nəzərdə tutmasına görə tənqiddə layiqdir. Buna görə də onun üçün hüquq normalarının mövcudluğu qanun normalarının mövcudluğudur və normativizm hüquqi deyil, qanunçu, legist xarakter daşıyır.

Legizmin bütün variantlarının məntiqi belədir. Legizmə görə, qanun norması hüquq norması şəkli altında hüququn mahiyyətini və prinsipini əvəz edir, onların ümumhüquqi mənasını və funksiyalarını mənimsəyir, hüququn varlığının və mövcudluğunun bütün məkanını doldurur. Burada təhrifin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı rəsmi-hakim müddəa hüquq kimi qələmə verilir.

Hüquqi qanunun qeyri-hüquqi qanunla əvəzlənməsi onu ifadə edir ki, hüquqi forma və təzahürlərin yerini özbaşına qanunların müvafiq nümunələri tutur. Belə ki, hüquq normasının yerini qanun norması, hüquq münasibətinin yerini qanun münasibəti, hüquq şüurunun yerini qanun şüuru tutur, hüquq yaradıcılığı qanunvericiliklə, hüquq subyekt, hüquq müqaviləsi, hüquq pozuntusu və s. onların müvafiq nümunələri ilə əvəzlənir.

Belə əvəzlənmə həm hüququn mahiyyətinin onun təzahür formaları ilə nisbətinin məntiqini, həm də həmin hüquq formalarının arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin xarakterini təhrif edir.

Hüquqi fenomenlər daxilən eynicinslidir, hüququn varlığında və prinsipində təmsil olunmuş eyni obyektiv hüquqi keyfiyyətə malikdir. Buna görə də müxtəlif hüquqi təzahürlər eyni bir hüquq prinsipinin müxtəlif təzahür formaları kimi çıxış edir, yəni hüququn eyni mahiyyətinin həyata keçirilməsinin və mövcudluğunun eyni dəyərli üsullarını təşkil edir.

Qanunun müvafiq qeyri-hüquqi fenomenlərinin nisbəti isə belə obyektiv əsasdan məhrum olub, subyektiv-hakim təyinlərə tabedir. Qeyri-hüquqi qanunun obyektiv hüquqi varlığı, mahiyyəti və prinsipi yoxdur, onun mahiyyəti, varlığı və prinsipi qismində ümumməcburi normalar şəklində hakim müddəa çıxış edir.

Buna görə də legizm əsasən, hüquq münasibəti, hüquq şüuru və digər hüquqi təzahürlər qanun normasından törəmədir və «hüquqi» anlamda yalnız qanun münasibəti, qanun şüuru və s. kimi əhəmiyyət daşıyır, çünki «hüquq» yalnız qanun norması kimi mövcuddur. (12, 303)

Hüquq yalnız hüquq norması formasında deyil, həm də hüquq münasibəti və hüquqi şüur kimi formalarda mövcuddur. Bəzi müəlliflər belə bir müddəanı aksiom kimi qəbul edirlər ki, hüquq yalnız bu üç formada (hüquq norması, hüquq münasibəti və hüquq şüuru) mövcuddur, dördüncü forma yoxdur.

Antihüquqi qanunun mövcudluq formaları hüququn mövcudluq formaları kimi qəbul edilə bilməz. Antihüquqi qanunun hakim olduğu belə vəziyyətdə hüquq müvafiq tələblərlə

formal bərabərliyin prinsipi kimi ikili mənada - həm antihüquqi qanunun inkarı kimi, həm də bu qanunla inkar olunan kimi mövcuddur.

Hüququn və onun prinsipinin obyektiv təbiətinin rəsmi inkarının özü, birincisi, mənfi formada inkar olunanın mövcudluğunu qəbul edir, ikincisi, inkar olunanın məhvini ifadə etmir.

Hüquqi bərabərlik, ədalət və azadlıq prinsipi istənilən vəziyyətdə özünün obyektivliyini, əhəmiyyətini saxlayır və həm zorakılığın və özbaşınalığın tənqidi üçün lazımı əsas və miqyas kimi, həm də hüquqi perspektiv üçün yeganə həqiqi meyar kimi çıxış edir.

Hüququn mövcudluğunun bütün formaları formal bərabərlik prinsipinin mənasının konkretləşdirilməsi müstəvisində eyni keyfiyyətli formallıqlar kimi çıxış edir. Onlar hüququn mahiyyətinə hüquqi formal bərabərlik prinsipində mövcud olmayan hansısa yeni hüquqi keyfiyyət əlavə etmir.

Burada hüququn mahiyyəti və mövcudluğu problemi nəzərdən keçirilərkən söhbət hüququn mənşəyindən deyil, artıq yaranmış və inkişaf etməkdə olan hüququn rəsmi-hakim təsdiqi, yaxud inkarı kontekstində ontologiyasından gedir. Bu hüquq formalarının fərqi mahiyyət deyil, funksional xarakter daşıyır. Vahid formal bərabərlik prinsipinin mənası, bütün subyektlərin hüquq və vəzifələri əldə etməsinin və reallaşdırmasının, hüquq haqqında mübahisənin bərabər və ədalətli həlli qaydası şəklində ifadə edilir və mövcud olur. Beləliklə, hüquq yalnız bir formada (hüquq norması), yaxud üç formada (hüquq norması, hüquq münasibəti, hüquq şüuru) deyil, bütün bu hüquq formalarında mövcuddur. Ümumiyyətlə, hüquq formal bərabərlik prinsipinin tətbiq olunduğu hər bir yerdə, bütün hallarda və formalarda mövcud olur.

Bu sırada hüquq normasının xüsusi yeri «hüquq norması» anlayışının, əslində, bütün qüvvədə olan hüququn həcmi ilə üst-üstə düşən çox geniş həcmə malik olması ilə şərtlənir.

Belə vəziyyət mütləqiyyət dövründən etibarən dövlətin rolunun artması, onun tənzimləyici funksiyalarının və bütün həyat sahələrinə müdaxiləsinin güclənməsi, hüquq mənbələri sistemində və qüvvədə olan hüququn bütün həcmində dövlət qanunvericiliyinin inhisarçı mövqelərinin qərarlaşması prosesində təşəkkül tapmağa başlamışdır. Yeni reallıqlar, ümumməcburi aktlar vasitəsilə insanların davranışının, ölkədə həyatın bütün cəhətlərinin dövlət tənzimlənməsinin yeni həcmi və yeni mənası hüququn yeni anlamında – etatist – instrumental anlamında öz əksini tapmışdır.

Məhz etatist-instrumental anlamda başa düşülən qayda hüquq norması kimi ifadə olunmağa başlanmışdır. Hüquqçu Pavelin bununla bağlı mötəbər rəyi belə səslənir: «Hüquq qaydadan əmələ gəlmir, qayda mövcud hüquqdan yaradılmalıdır». (11,51)

Legizmin ardıcılıqları üçün əksinə, mövcud hüquq məhz qaydadan əmələ gəlir. Yalnız qaydanın mövcudluğu, yəni normanın hakim qaydada təsbiti hüququ doğurur, onun mövcudluğa başlamasını şərtləndirir. Belə etatist-legist kontekstdə bütün rəsmən qüvvədə olan (pozitiv) hüquq məcmusu hüququ əmələ gətirən normalardan (yəni hakim tənzimləmə qaydalarından) ibarətdir. Bu tautologiya isə legistlərin mədh etdikləri hüququn normativliyi kimi təqdim olunur, halbuki əslində o, yalnız hüququn yaradıcısı kimi hakimiyyətin və onun yaratdığı, belə hüququ əmələ gətirən qayda-normaların vəhdətini ifadə edir. Belə «hüquq» və «normativ material» eyniyyət təşkil edir. Bu baxımdan hakim norma yaratma və legist normativizmi təcrübədə və nəzəriyyədə bir-birini tamamlayır. (8, 214)

Hüquqi qanun baxımından vəzifə hüququn qeyri-normativləşdirilməsindən deyil, qanun normasının hüquqləşdirilməsindən ibarətdir. Yalnız hüququn obyektiv təbiətinin və prinsipinin ifadə formalarından biri kimi hüquqi qanunun norması digər zəruri hüquqi formalarla nisbətdə, qarşılıqlı əlaqədə və fəaliyyətdə ümumhüquqi məkanda özünəməxsus yerini tuta bilər. (5.117)

Normanın bu anlamda transformasiyasını belə ifadə etmək olar: qeyri-hüquqi qanun şəraitində norma hüququn hakim qaydada formalaşdırılmasının vasitəsi və yekunu kimi çıxış edir, hüquqi qanun kontekstində norma hüququn hakim qaydada formalaşdırılması forması kimi çıxış edir. Hüquq və hakimiyyət arasında münasibətlərin təşəkkülü normanın rolunun və məzmununun keyfiyyətə dəyişməsinə, mütləqiyyətdən, avtoritarizmdən və totalitarizmdən hüquqi dövlətçiliyə keçidi kimi sosial-tarixi proses

çərçivəsində rəsmi normayaratmanın mənasının və mahiyyətinin hüquqləşdirilməsini zəruri edir. Bu zaman hüququn hakim qaydada təsbiti nəticəsində norma hakimliyyətin hüquqi müddəasına çevrilir. Hakimliyyətin özbaşınalıq hüququn hakimliyyəti ilə əvəzlənir. Hüquqi dövlət və hüquqi qanunun hökmranlığı şəraitində hüquq norması da daxil olmaqla, bütün hüquqi təzahürlərin və formaların obyektiv mənasını müəyyən edən ilkin hüquqi başlanğıc rolunu artıq hüquq prinsipi oynayır, bütün normativ aktlar, qüvvədə olan hüququn bütün mənbələri, onun mövcudluğunun bütün formalarının ona uyğun gəlməsi vacibdir.

Bütün deyilənlər bir daha onu göstərir ki, hüquqi ontologiyanın daha dərinədən öyrənilməsinə böyük zərurət vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Fəlsəfə. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1997. 518 səh.
2. Гегель. Философия права. И. 1990. 524 стр.
3. Б.М.Кедров, Единство диалектики, логики и теории познания. М., 1963. 296 стр.
4. Д.А.Керимов. Философские проблемы права. М. 1972. 470 стр.
5. В.П. Малахов. Основы философии права. М., 2005. 237 стр.
6. П.И. Новгородцев. Введение в философию права. Санкт – Петербург. 2000. 348 стр.
7. Пашуканис Е.Б. Избранные произведения по общей теории права и государства. М. 1980. 271 стр.
8. Переломов Л.С. Конфуцианство и Легизм в политической истории Китая. М., 1981. 334 стр.
9. Синха С.П. Юриспруденция. Философия права. М. 1996. 296 стр.
10. Тихонравов Ю.В. Основы философия права. М. 1997. 422 стр.
11. Философия права. М. 1997. 643 стр.
12. Философский энциклопедический словарь. М., 1989. 815 стр.
13. Чистое учение о праве Ганса Кельзена. Сборник переводов. Вып.2 – М, 1988: 213 стр.

N.Q. Məmmədov

«Hüquqi Ontologiya» Annotasiya

Məqalədə hüquq fəlsəfəsində ontologiya anlayışı, onun mahiyyəti təhlil olunmuşdur. Hüquqi ontologiyanın aktuallığı qeyd edilmiş hüququn yaranması və inkişafı sosial – tarixi proses kimi diqqətə çatdırılır. Hüquqi ontologiya haqqında fəlsəfə tarixində mövcud olan fikirlərə xüsusi yer verilmişdir.

T.T. Мамедов

Юридическая онтология РЕЗЮМЕ

В статье анализируется понятие юридическая онтология, его сущность в аспекте философии права. Отмечаются актуальность разработки данной проблемы. Особое внимание уделено возникновению и развитию права в социально - историческом анализу идей о правовой онтологии в истории философской мысли.

H.G. Mammadov

Juridical Ontology Summary

In the article the conception of juridical ontology and its essence is analyzed. The actuality of juridical ontology is noted. The creation of law and its development is noted as the socio - historical process. The thoughts existing in philosophical history about juridical ontology is specially paid much attention as well.

ƏLİ ŞƏRİƏTİNİN FƏLSƏFƏSİNDƏ İNSAN HUMANİZM KONTEKSTSİNDƏ

BDU-nun magistrantı
Eybalıyeva Vüsalə Mirzə q

Fəlsəfi fikir tarixində insan problemi ən çox tədqiq edilən, müzakirə olunan, fəlsəfənin təməlinə duran aktual problemlərdən biridir. Müasir fəlsəfədə də bu problem öz aktuallığını saxlamaqdadır.

İslam filosofu Əli Şəriəti öz fəlsəfi yaradıcılığında insan probleminin şərhinə geniş yer vermişdir.

Əli Şəriətinin insan probleminə yanaşmasını iki müstəvidə nəzərdən keçirmək olar: 1) insan humanizm kontekstində və 2) insan islam kontekstində

Biz bu məqalədə Şəriətinin insan probleminə humanizm kontekstində yanaşmasını nəzərdən keçirəcəyik.

Şəriəti humanizm aspektində insan probleminə elmi, sosial, siyasi istiqamətlərdə yanaşmış, həmçinin müasir Qərb fəlsəfi cərəyanlarında insan probleminin qoyuluşunu və həllini tədqiq edərək öz münasibətini bildirmişdir. Bu baxımdan onun “Din, Marksizm qarşısında insan”, “Ekzistensializmdə insanın azadlığı və məsuliyyəti”, “Ekzistensializmdə ruhi sarsıntı”, “Sartra görə əxlaqın təməli”, “Tərk edilmiş insan”, “İnsanın tənhalığı və ümitsizliyi” və s. kimi yazıları da dərin marağa səbəb olur.

Şəriətiyə görə insanın ən vacib keyfiyyəti özünü tanımasıdır. İnsanın həyatı və fəaliyyəti təkcə bioloji qanunların, təbiətə verilmiş instinktlərin mövcudluğu ilə bağlı deyildir. Təkamül nəticəsində təbii keyfiyyətlərlə paralel olaraq insanda seçmək, istifadə etmək, fəaliyyət göstərmək, yaratmaq gücü formalaşır. Nəticədə insan təbiət qüvvələrinə qalib gəlir. İnsanın təkamül prosesində təbiət qüvvələri üzərində qazandığı bu zəfərə “insanlıq” adı verilir. Beləliklə, insan “dik gəzən” varlıq şəklindən çıxaraq, iradəsi olan azad bir varlığa çevrilir. Azadlıq- hakim olan qaydalara qarşı çıxmaq imkanındır ; təbiəti və insanı yaradan, hərəkət etdirən, nizama salan və idarə edən səbəbiyyət zəncirindən qaçış imkanındır.

Azadlıq əldə edən insan yaradılan varlıqdan yaradıcı varlığa çevrilir. Artıq o, öz təbiətinin, öz taleyinin qurucusu olur, həyatında baş verən hadisələrə görə məsuliyyət daşıyır. Rəbbin qoyduğu qadağanı tapdalayaraq qayğısız, dərdsiz, cənnəti tərk edərək yer üzünə enən insan, öz həyatını özü müəyyənləşdirir. Beləliklə, o, Quranda deyildiyi kimi “Allahın Yer üzərindəki xəlifəsi” olur.

İnsan təfəkkür sahibidir. Təfəkkürün ən üstün təzahür forması özünü dərk etməkdir. Şəriətiyə görə “özünü dərk etmək” təsadüfi bir hadisə deyildir. Bu proses başqalarının qeyd etdiyi kimi mənəvi yüksəlmə, ruhi təmizlik vasitəsilə də baş vermir. İnsan, başqaları ilə qurduğu əlaqə və münasibətlər vasitəsilə öz məninə yaxınlaşır. “Başqa”sını tanımaqla insan özünü kəşf edir. Bu insanın bütün münasibətlərində özünü göstərən dialektikadır. Başqa bir milləti tanımayan, fərqli bir çevrə, din, mədəniyyət, irq, əxlaq görməyən, ədəbiyyat, sənət, fəlsəfə və tarixi oxumayan, onu əhatə edən cəmiyyətdə məhbus olan bir insan şübhəsiz ki, özündən və sahib olduğu dəyərlərdən xəbərdar deyildir.

İnsan özünü dərk etmək zirvəsinə çatdığında və özünün ən mükəmməl varlıq olduğunu hiss edəndə ətraf aləm haqqında düşünməyə başlayır. Bu münasibət nəticəsində insan harada və kim olduğunu anlayır. İnsan öz yaşadıkları ilə var olur. Şəriəti bunu belə ifadə edir: “Həyat deyər adlandırılan və insanı sərxoş edən, onu boğan, şəxsi həyatında baş verən hadisələrdən; ictimai qınaqdan, ölüm anı dəhşətindən, çevrəsinin zaman və məkan tərəfindən sərhədlənməsindən; ehtiyac, ləzzət, həzz, kədər, nəfs, həsəd, həvəs, güc, şöhrət və sərvətdən; sevgi və nifrətdən, bağlılıq, ümid və arzulardan bir an belə uzaqlaşdığında düşüncələrinə, hisslərinə ani bir zərbə enir...Həyat çarxı dayanır, hər şey hərəkətsizləşir. Bu zaman sanki içindən səslər yüksəlir: Ey sən, var olmaq- həyat, ömür və ölümdür!” [1,31]

Şəriəti humanizm haqqında mülahizələrində humanizmi müdafiə edən dörd fəlsəfi cərəyanın adını çəkir: 1) Qərb liberalizmi (burjuaziya) 2) Marksizm 3) Ekzistensializm 4) İslam fəlsəfəsi

Bu təlimlərdə insanın müzakirə olunan əsas xarakteristikalarını müəyyənləşdirmiş və aşağıdakı kimi qruplaşmışdır :

- 1) İnsan bütün təbii və fəvqəltəbii canlılar arasında birinci yeri müstəqil “mən”i və nəcibliyi sayəsində tutur.
- 2) İnsan xüsusi müstəqil iradəyə, azadlığa, seçim etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu insanda izah edilməsi mümkünsüz olan ən böyük gücdür. İnsan varlığında iradə azadlığı ona ilahi bir məzmun qazandırmışdır.
- 3) O, şüurlu məxluqdur və şüura malik olması onun ən mühüm keyfiyyətidir; İdrak vasitəsilə obyektiv gerçəkliyi dərk edir; hisslər vasitəsilə hadisələr və həqiqətlər haqqında təzahürü bilik əldə edir, bu məlumatları təhlil edərək təfəkkür vasitəsilə nəticədən səbəbə doğru irəliləyir.
- 4) İnsan özünü dərk edən varlıqdır. Canlılar içərisində özü haqqında məlumatı olan tək canlıdır. İnsan özünü özündən kənarında öyrənə, tanıya, təhlil edə, dəyərləndirə, hərəkət və davranışlarına qiymət verə bilən, özü özünü dəyişdirən tək yaradılındır.
- 5) İnsan yaradıcı varlıqdır. Yaradıcılıq qabiliyyəti bilavasitə insanın fəaliyyəti ilə bağlıdır. Fəaliyyət nəticəsində öz imkanlarının sərhəddini aşmaq da mümkündür. Təbiətin insana vermədiyini fəaliyyət nəticəsində özü üçün yarada bilər. Allah insana təbiətin dərinliklərində olan imkanları verdiyi kimi, təbiətdə olmayanları da verib. Yaradıcılıq sayəsində insan ilk dəfə alət düzəldir, sonra isə sənət.
- 6) İnsan arzulayan, ideyaları olan varlıqdır. Heç bir zaman olanla kifayətlənmir. Olanları özü görmək istədiyi vəziyyətə gətirənə kimi çalışır. Ətrafını daima dəyişmək üçün, şəkilləndirmək üçün ideyalarını reallaşdırır. Beləliklə, tək hərəkət edən, fəaliyyət göstərən varlıq kimi qalmır, digər canlılardan fərqli olaraq, inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirərək qismən də olsa, onu gözləyən hadisələrdən xəbərdar olur.
- 7) İnsan əxlaqi varlıqdır. Burada “insani dəyər” anlayışı meydana çıxır. Ədəbiyyat, sənət və elm yolunda öz maddi həyatını unudan insanlardan şəhidlərə, böyük milli qəhrəmanlara qədər; ailə üçün sevgini faydaya qurban verən insandan, inanc, millət, əqidə və insanlıq qarşısında öz həyatını bir kənara qoyan insana qədər hər kəs insan həyatındakı insani dəyərlərin yaradıcısıdır. Şəriəti burada Sartrın belə bir fikrini sitat gətirir: “Azad bir şəkildə nəyi münasib gördün və seçdinsə, o dəyərdir və ən yaxşıdır ; pisliyi və eqoizmi seçmiş olsan belə.” Eyni zamanda bu fikrə qarşı Marksın sözlərini qoyur: “Nələri seçməlisən?! Seçdiklərin qarşısında məsuliyyət daşmalısan. Məhz, məsuliyyətdən irəli gələrək seçdiklərini reallaşdırmaq üçün təşəbbüs göstərməli, fədakarlıq etməlisən.”

Şəriəti özünün “İnsanın dörd zindanı” adlı əsərində insanı bu dünyada çərçivəyə salan amillərdən də bəhs edir. İnsanın dörd zindanı aşağıdakılardır : 1) təbiət zindanı 2) tarix zindanı 3) sosial zindan 4) insanın “öz” zindanı

Birinci zindan olan təbiət hər bir fərdi öz qaydalarına uyğun həbs edib. Belə ki, insan coğrafi amillərdən, təbiət qanunlarından asılı olaraq yaşayır.

İnsan tarix vasitəsilə formalaşır. Yəni insan insanlığını və varlığını tarixdə yaradır. Hər birimizin bağlandığımız tarixə görə necəliyimiz və kimliyimiz müəyyənləşir. Şəriəti fikrini belə ifadə edir : “Biz aid olduğumuz çevrədə doğulub yaşadığımız üçün bugünkü “boyamıza” boyanmamışıq. Mən və siz yaşadığımız ömür müddətində var olmuş insanlar deyilik. Həyata dünyaya gəlməyimizlə başlamadıq. Hər bir fərd yaşadığı cəmiyyətin tarix kitabından ibarətdir. Var olan hər kəs otuz illik, qırx illik, əlli illik həyatının məhsulu və nəticəsi deyildir. Tarixdə keçən üç min, beş min, altı min, belkə də daha çox illərin nəticəsidir.” [1,238]

Üçüncü zindan olan cəmiyyət şüursuz bir halda, kütlə psixologiyası ilə idarə edilərək mənim müdaxiləm olmadan da yaşayır. Mən istədiyim kimi heç bir dəyişiklik edə bilmədiyim üçün bu zindanın da əsiriyəm.

Şəriəti bu zindanlardan çıxış yollarını göstərərək qeyd edir ki, keçilməsi ən çətin zindan insanın özüdür. İnsan digər zindanlardan azad olsa da, öz zindanından isə yalnız inam, ilahi eşq və nəfsinə hakim olmaqla azad ola bilər. Digər zindanlardan elm yolu ilə azad olmaq mümkündür, insanın öz zindanından isə ancaq elmdən yüksəkdə duran, Toynbinin təbirincə “məndən yüksəkdə dayanan və kamilləşmənin mühərriki olan bir dinə inanmaqla” azad ola bilər. İnsan tarix, təbiət, cəmiyyət üzərində üstünlük əldə etməklə dərin bir mənəvi boşluğa düşüb, ruhi böhran yaşayır. Bunun da qarşısını ancaq din ala bilər.

Biz “insan” olmaqla məşğuluq – tarixin mənası da budur. “İlahi eşq”, “İlahi atəş” yaradıcılıqdan ibarət olan daxili bir gücdür, hansı ki, bunun vasitəsilə insan olur. Biz yaradılan olduğumuzdan daha çox yaradıcıyıq. İnsan təkmilləşməkdə və kamilləşməkdədir. “İlahi atəş” bizim “mən”imizdə daxili bir gücün və iradənin yaradıcısıdır. Bu atəşi alovlandırsaq göydəki ulduzlar belə bizim təkamül hədəfinə çatmaq üçün göstərdiyimiz təşəbbüsün qarşısını ala bilməz. [1,282]

Qeyd edək ki, Şəriətinin bütün əsərlərinin, mühakimələrinin çıxış nöqtəsini İslam dini təşkil edir. O, bütün yazılarında belə nəticəyə gəlir ki, insan yalnız Allaha məhəbbətinin fəallaşdırmaq yolu ilə əxlaqi yüksəkliyə və kamilliyə çata bilər.

Şəriəti yaşadığı dövrün problemlərinə də biganə qalmamış, insan həyatı üçün yaranan təhlükələrdən, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin itməsindən, bəşəriyyətin maddiləşməsindən, dinin ayaqlar altına atılmasından, elmin və texnologiyanın inkişafı nəticəsində təbiətin vəhşicəsinə mənimsənilməsindən, bəşəri hisslərin də təbii nemətlər kimi məhv olub getməsindən pafoslu, alovlu, eyni zamanda, axıcı bir şəkildə bəhs etmişdir.

Əli Şəriəti yazdığı əsərlərlə, toxunduğu problemlərlə Şərq fəlsəfə tarixinə qiymətsiz tövhələr bəxş edib. Demək olar ki, indi Qərb filosoflarının məşğul olduğu problemlər onun yaradıcılığında özünəməxsus bir şəkildə ifadəsini və həllini tapıb.

Ədəbiyyat

- 1) ALİ ŞƏRİATİ. İNSAN (terc. Dr. Şamil Öcal) ANKARA, FECR YAYINLARI, 2008.- 328s
- 2) www.shariati.com

AZƏRBAYCANDA OLAN “QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜN” PROBLEMİNİN SOSIAL-DEMOQRAFİK GÖSTƏRİCİLƏRƏ TƏSİRİ

BDU-nun magistrantı

Yəhyayev Şahin Xanoğlu oğlu

Yola saldıığımız XX əsrdə Azərbaycan əhalisi bir neçə dəfə demoqrafik böhran keçirmişdir. Bildiyiniz kimi 1914- 1920 ci illər ərzində ölkənin demoqrafik strukturu dəyişərək Azərbaycan əhalisinin 17% azalması ilə nəticələndi. Bunun səbəbləri sırasında I dünya müharibəsinin baş verməsi, Rus inqilabı və etnik təmizləmə siyasətlərinin həyata keçirilməsi göstərilir.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qısamüddətli iqtisadi yüksəliş və demoqrafik bərpa dövrü başlandı. Ölkə ümumsovet sənayeləşmə və kollektivləşmə siyasəti məcrasında, onun bütün müsbət və mənfi cəhətləri ilə birlikdə yaşadığı bir vaxtda II Dünya Müharibəsinin başlanması Azərbaycanda ikinci demoqrafik böhranın yaranmasına gətirib çıxartdı. Nəhayət 1988- ci ildən etibarən Azərbaycanda yenə də demoqrafik böhran özünü büruzə verməyə başladı. Ermənistan 1988-ci ildən başlayaraq, ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzkar siyasət yürütməyə başladı. Nəticədə Azərbaycan torpaqlarının 20 faiz i— Dağlıq Qarabağın, eləcə də ona bitişik olan 7 rayonun ərazisi işğal olundu. Dağlıq Qarabağdan və digər ətraf rayonlardan 1 milyona yaxın Azərbaycanlı öz daimi yaşayış yerlərindən məhrum olaraq məcburən köçkün düşmüş və

respublikanın 62 şəhər və rayonunda, 1600 – dən çox sıx məskunlaşma obyektində müvəqqəti məskunlaşmışlar.

BMT Təhlükəsizlik Şurası münaqişənin tezliklə, sülh yolu ilə həlli, işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması haqqında 1993-cü ildə 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələr qəbul etsədə, təəssüfki bu məsələ hələ də öz həllini tapmamışdır.

Bununla yanaşı, əvvəllər Gürcüstandan deportasiya olunaraq, Orta Asiya respublikalarında yerləşdirilmiş, 1990-cı ildə orada baş vermiş milli münaqişə zəminində didərgin salınmış məshəti türkləri də Azərbaycanda qaçqın kimi məskunlaşmışdır.

Beləliklə, 1988-ci ildən başlayaraq, keçmiş SSRİ məkanında münaqişə ocaqlarının meydana çıxması, Azərbaycanda bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünün olması, illərlə formalaşan iqtisadi əlaqələrin pozulması, müstəqilliyinin ilk illərində respublika daxilində siyasi qarşıdurmanın mövcud olması, keçid dövrü üçün xarakterik olan sosial - iqtisadi qeyrisabitlik, Ermənistanın hərbi təcavüzü və digər səbəblərlə əlaqədar əhalinin məcburi yerdəyişmələrinin və kortəbii kütləvi axınlarının meydana çıxması nəticəsində miqrasiya prosesləri daha da mürəkkəbləşmiş və dövlət səviyyəsində təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri etmişdir.

Azərbaycan 1988-ci ildən etibarən öz demoqrafik inkişafının son mərhələsinə qədəm qoymuşdur. İqtisadi tənəzzül və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ağır nəticələri, ölüm hallarının artması şəraitində doğum hallarının azalmasına və əhalinin güclü şəkildə daxili və xarici miqrasiyasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan respublikasında daxili miqrasiyanın həm məcburi və həm də sosial- iqtisadi miqrasiya forması mövcuddur.

Ölkədaxili məcburi miqrasiyanın əsas subyektini Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş Dağlıq Qarabağdan və ona bitişik olan digər ətraf rayonlardan, habelə Ermənistan Respublikası ilə həmsərhəd rayonların həyat üçün təhlükəli yaşayış məntəqələrini tərk etmiş məcburi köçkünlər təşkil edir.

Eyni zamanda, Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsi, torpaq sürüşmələri, sel və digər təbii fəlakətlərlə, habelə meliorasiya işlərinin həyata keçirilməsi üçün lazımı vəsait və texnikanın olmaması üzündən torpağın şoranlaşması ilə əlaqədar olaraq yaşayış yerlərini dəyişməyə məcbur olan ekoloji miqrantlar, eləcə də kənd rayonlarından əmək qabiliyyətli əhalinin iş yeri tapmaq məqsədilə iri şəhərlərə, xüsusilə Bakıya və onun yerləşdiyi Abşeron yarımadasına axını ilə bağlı sosial-iqtisadi miqrantlardır.

Azərbaycan Respublikasında xarici miqrasiyanın subyektini isə emiqrasiya və immiqrasiya formalarında baş verən qaçqınlar, «qaçqın» statusu almaq niyyətində olan və sığınacaq axtaran şəxslər, qaçqınlara oxşar vəziyyətdə olan miqrantlar, əməkçi miqrantlar, tranzit miqrantlar və qeyri-qanuni miqrant kateqoriyaları təşkil edir:

Qaçqınların böyük hissəsinin iri şəhərlərdə mərkəzləşməsi ilə bağlı urbanizasiya problemləri, elmi texniki tərəqqinin doğurduğu sosial-mənəvi nəticələr ictimai həyatın bütün sahələrində kəskin şəkildə özünü büruzə verdi. Bu proseslə bağlı mənzil, işsizlik, xidmət, ekologiya və s. sahələrdə həlli çox mürəkkəb problemlər yarandı. Bu problemlər isə öz növbəsində əhalinin demoqrafik vəziyyətinin əsas göstəriciləri kimi doğum və təbii artım səviyyəsinin tədricən aşağı düşməsinə, bir yaşınadək və bir yaşından yuxarı uşaqlar arasında ölüm səviyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur.

Bütün bunlar erməni təcavüzünün demoqrafik duruma göstərdiyi acınacaqlı nəticələndir, hazırda demoqrafik vəziyyətin göstəriciləri sayıla bilən ən mühüm amillərdən biri də əhalinin miqrasiyasıdır. Bu qaçqınlar və kənd əhalisinin miqrasiyası, yəni urbanizasiyanın ekstensiv inkişafı prosesi hesabına baş vermişdir. Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində hər şeyi sıfırdan başlamağa məcbur olan, psixoloji sarsıntı keçirən insan axını miqrasiya prosesini tənziqləməyə imkan vermədi. Nəticədə bu prosesin kortəbii inkişaf

şəklində davam etməsi təbiətimizi və iqtisadiyyatımızı acınacaqlı hala saldı. Vəziyyət elə bir dərəcəyə çatmışdır ki, son illərdə miqrasiya edən əhalinin miqdarı, respublikamızdakı artımın miqdarından çox olmuşdur. Hazırda respublikanın sosial-mədəni fondunun 70 faizinin və iqtisadi imkanlarının yarısından çoxunun Abşeron iqtisadi rayonunda yerləşməsi vəziyyəti daha da çətinləşdirmişdir. Bu prosesə təsir edən başlıca səbəb urbanizasiya səviyyəsinin yüksəlməsidir. Məsələn: Bakı, Sumqayıt və Abşeron rayonunda xidmət sahələri bu gün təqribən iki milyon adama xidmət etmək gücünə malikdir. Hazırda isə bu regionlarda dörd milyona yaxın adam cəmləşmişdir. Bu isə istər demoqrafik, istərsə də ekoloji cəhətdən qətiyyətlə məqsədə müvafiq deyil. Bu cür intensiv axınlar həmin rayonlarda onsuz da dözülməz olan ekoloji şəraiti son həddə çatdırmaqla, bu rayonları yeni sosial münaqişə və partlayışı mənbəyinə çevirir. Bunun da əsas amilləri çox yüksək əhali sıxlığı fonunda, əmək ehtiyatlarının və iş yerlərinin qıtlığı, dünya görüşü və psixoloji fərqlər və s. problemlərdir. Bütün bunlar insanların mənəvi-psixoloji həyatını zəhərləyir, onların ağır sosial, iqtisadi və ekoloji stresslər şəraitində yaşamasını şərtləndirir.

Doğrudur, həyatın bu problemləri aradan qaldırmaq üçün respublikamızda Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi fəaliyyət göstərir. Qaçqın və Məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə yeni qəsəbələr salınır. Onlar yeni iş yerləri ilə təmin edilir. Dövlət tərəfindən onlara güzəştli kreditlər verilir. Bundan başqa, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının respublikamızdakı nümayəndəliyi də müəyyən işlər görür. Beynəlxalq təşkilatların digər nümayəndələri, xarici ölkələrin müxtəlif firma və assosiasiyaları, ayrı-ayrı xeyriyyəçilər qaçqın və məcburi köçkünlərə müəyyən humanitar yardımlar göstərirlər. Lakin heç bir maddi yardım Qaçqın və Məcburi köçkünlərimiz üçün vətən həsrətindən, şəhid verdikləri əzizlərindən üstün ola bilməz.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1-İmanov. H. Z. Fəlsəfənin əsasları. Azərbaycan. Bakı. "Turan evi" 2007. 438 s
- 2- Q.Abbasova. Z.Hacıyeva. Sosial fəlsəfə "Ayna mətbu evi" Bakı. 2001. 505s.
- 3- Ağayar Şükürov. Müasir dövrün qlobal ekoloji və demoqrafik problemlərinin sosial fəlsəfi mahiyyəti. Bakı.Elm.1984.
- 4- Azərbaycanda əhalinin məskunlaşması problemləri, (E,Q. Mehrəliyev və N.H.Əyyubov ilə birgə). "Azərbaycan XXI əsrin astanasında" I respublika elmi- praktiki konfransının materialları.
- 5- Azərbaycanda əhalinin demoqrafik vəziyyəti. "Respublika" qəzeti. 27 yanvar 2004.

FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNDƏ İNSAN PROBLEMI

Cavadova Afaq Telman qızı, magistrant

İnsan anlayışı haqqında ilk fikirlər ideya mübarizəsi şəraitində yaranmışdır. Qədim yunan filosoflarından Diogen əlində fanar insan axtarıram deyirdi. Protaqor isə insan bütün şeylərin ölçüsüdür, təbiətin ayrılmaz hissəsidir müddəasını irəli sürmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim yunan fəlsəfəsində olduğu kimi İslam fəlsəfəsində də bütün hadisələrin şərhində başlıca yeri insan problemi tutmuşdur. İslam filosofları göstərir ki, insanın mənəvi simasını müəyyən edən iki başlıca xətt var:

- 1.Özünüdərkətmə
- 2.Cəmiyyəti dərkətmə

İslam fəlsəfəsi insanı bir cisim kimi maddiyyatla, bir ruh kimi isə mənəviyyatla əlaqələndirir. Maddiyyat (bədən) müvəqqəti, mənəviyyat (ruh) isə əbədidir (2, 301 s.) Qərbdə ilahiyyat fəlsəfəsinin banisi Foma Akviniski də insan probleminə xüsusi diqqət yetirirdi. O yazırdı: "İnsan mikrokosmosa aiddir, onun mühərriki qəlbdir, qəlb isə ruhla

bağlıdır, insanın iradə azadlığı Allahdan asılıdır ”. İnsan probleminin hər tərəfli izahı onun sosial mahiyyətinin aşkar edilməsini , şüur və fəaliyyətinin motivlərinin müəyyən olunmasını, onun həyat tərzinin müxtəlif tarixi formalarının, ondakı bioloji meyillərin meydana çıxarılmasını tələb edir .İnsanın əsil mahiyyətini öyrənmək üçün onu cəmiyyətdə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə götürmək lazımdır .Çünki insan cəmiyyətin məhsuludur, cəmiyyət isə fərdlərin əlaqə və münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir .Bu əlaqə və münasibətlər – ictimai münasibətlər olmadan insanı təsəvvür etmək mümkün deyil. İnsanın mahiyyəti, ayrıca bir fərdə məxsus mücərrəd bir şey deyil, o, ictimai münasibətlərin məcmusudur(1, 277 s.). İnsanın mahiyyəti onun ictimai münasibətləri müstəvisindəki yerini dərindən öyrənmək üçün antropososiogenezi bilmək qaçılmazdır .Bu o demək deyil ki, insan yalnız sosial varlıqdır . İnsan sosial varlıq olmaqla bərabər bioloji, psixi və kosmik fenomendir.

İnsanın ikili təbiəti, onu eyni vaxtda həm həqiqətə, həm də cəmiyyətə məxsus olmasını bəşəriyyət tarixinin ilkin mərhələlərində başa düşmüşlər. Belə ki , “bədən və ruh” anlayışları demək olar ki, həmişə olmuşdur .İslam dini də göstərir ki, insan torpaqdan yaranmış, ruhu ona Allah (c.c) vermişdir. Hər bir epoxa, hər bir sivilizasiya bu və ya digər formada insanın bədəni ilə ruhu arasında münasibəti və nisbətini öz bildiyi kimi başa düşmüşdür .Bu həyatı məsələdir. Dediymiz münasibət və nisbət: həyat, ölüm, xəstəlik, qorxu, inam, kin və s. haqqında düşünmək də çox əhəmiyyətlidir. Bu anlayışlar insanın həyatının ekzistensial mahiyyətinə aiddir.

İnsan kainatın bir hissəsidir. O, özündə kainatın müxtəlif tərzli qanunlarını realizə edir. Qeyd etdiyimiz kimi insan – fiziki, kimyəvi, bioloji və sosial fenomendir. İnsana tək mürəkkəb tarixi təkamül məxsusdur. İnsanın və bütövlükdə bəşəriyyətin təkamülü kainatın təkamülü və inkişafı ilə bilavasitə əlaqədardır.

İnsan problemi, insanın kim olduğu və amalı fəlsəfənin ən qədim və davamlı mövzudur .İnsanın düşüncəsi, fikri, əqli hansı tərəfə yönəlsə, mərkəzdə insanın həyatı durur. İnsan təbiətin və cəmiyyətin qanunlarını dərk edir, özünü dərk etmə onun üçün problem olaraq qalır, onun həyatı tez – tez faciələrlə müşayiət olunur .İnsanın özü – özünü dərk etməsi çox mürəkkəb prosesdir .Mürəkkəblik, çətinlik ondan ibarətdir ki, nəyi isə dərk etmək üçün konkret hadisəni və predmeti öyrənmək üçün kənardan ona baxmaq, subyektiv hisslərdən və emosiyadan kənarlaşmaq lazım gəlir .İnsanın özü – özünü dərk etməsinin çətinliyi və paradoksallığı məhz insan haqqında elm olan fəlsəfi antropologiyanın obyektiv öyrənə bilməməsi məsələsindədir. Böyük mütəfəkkir filosof Sokrat insanın özü – özü üçün ən çətin idrak obyektini olduğunu bilərək söyləmişdir ki, “özün - özünü dərk et ”. Onun bu müraciəti bu gün də aktuallığını saxlayır. Bu müraciət bəşəriyyətin özü – özünü dərk etməsi təhlükəsi qarşısında qaldığı müasir dövrümüzdə xüsusi aktualıq kəsb edir.

Fəlsəfə insanı öyrənərkən aşağıdakı iki anlayışı fərqləndirir :

- insanın təbiəti ;
- insanın mahiyyəti .

Bu anlayışlar məzmunca eynidir. Lakin mənaca fərqlidirlər. İnsanın təbiəti dedikdə, onu təbii varlıqdan, ilk növbədə heyvandan fərqləndirməyə cəhd olunur. Bu halda insana məxsus olan ya bir keyfiyyət (əql , nitq , din , əxlaq və s.), ya da keyfiyyətlər cəmi nəzərdən keçirilir .

İnsan yer üzərindəki canlıların ən yüksək ali pilləsi olmaqla ictimai fəaliyyətin və mədəniyyətin subyektidir. Bu səbəbdən də fəlsəfənin əbədi problemlərindən biridir .Bununla əlaqədar olaraq hər bir dövr “insan” anlayışının məzmununa öz təsirini göstərmişdir. Müasir dövrdə elmi – texniki tərəqqi və sosial dinamizm şəraitində insan problemi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. “İnsan” anlayışı cəmiyyətin inkişafının və bəşəriyyətin fikir tarixinin uzun sürən təkamülün nəticəsində yaranmışdır.

Bu anlayış gündəlik məişətdə və elmi dövriyyəyə ictimai fikir xadimləri tərəfindən daxil edilmişdir. “ O, öz nəzəri ifadəsini J.J Russonun ”ictimai müqaviləsində, hüquqi ifadəsini isə 1776 – cı il ABŞ – ın müstəqilliyi haqqında bəyannamədə və 1789 – cu ildə Fransada qəbul edilmiş “İnsan və vətəndaş hüquqları haqqında ” bəyannamədə tapmışdır.

Fəlsəfə tarixində insanı düşündürən məsələlərdən biri də insanın mənəvi həyatı, həyatın mənası, ölüm və ölməzlik problemləridir.

Hər bir normal insanın həyatında tez və ya gec elə bir an gəlib çatır ki, o öz varlığının sonlu olması barəsində düşünməyə başlayır. İnsan öz ölmünü dərk edən və onu düşüncə predmetinə çevirməyi bacaran yeganə varlıqdır. Labüdü ölüm haqqında düşüncələrin insanda yaratdığı güclü emosional sarsıntılar, onun daxili aləminin ən uzaq guşələrinə belə təsir edə bilər, ölümün labüdlüyünü dərk edən insanda yaranan ilk reaksiya ümitsizlik və çaşqınlıq hissi olur. İnsan bu hissə qalib gəldikdə belə ömrünün qalan günlərini gec – tez baş verə biləcək ölüm haqqındakı biliklə yaşayır (4, s.502). Bir çox hallarda insan şüurunun dərin qatlarında kök salan bu bilik onun sonrakı mənəvi inkişafında mühüm rol oynayır. İnsanın qarşısında duran həyatın mənası və məqsədi məsələsinin kəskinliyi bir çox cəhətdən insanın mənəvi təcrübəsində belə bir biliyin olması ilə izah edilir. Yer həyatının sonlu olduğunu dərk edən insan, hər şeydən əvvəl özünün həyat və ölümə münasibətini aydınlaşdırmağa çalışır. Hər bir insan üçün əhəmiyyətli olan bu məsələ bütün bəşəriyyətin mədəniyyətində mərkəzi yer tutur. Bəşər mədəniyyəti tarixi insan həyatının mənası ilə ölümün sirrinin açılması arasındakı əlaqənin araşdırılması, habelə ölümə fiziki olmasa da, mənəvi qələbə çalınması sirrləri üzərində qurulan fikirlərlə zəngindir.

İnsan heç bir zaman tam reallaşmayan adekvat varlıqdır. Şərait heç bir zaman onu təmin etmir. Marksın təbirincə desək “Həyatın özü həyat üçün vasitəyə çevrilir”. Heç bir zaman təmin olunmamaq, realizə oluna bilməmək insanı yaradıcı fəaliyyətə səsləyir, öz qabiliyyətini hərtərəfli inkişaf etdirməyə, cəmiyyətin tərəqqisinə, onun mədəniyyətinə öz töhvəsini verməyə həvəsləndirir. Hər bir adamın cəmiyyət vasitəsilə reallaşdırdığı şəxsi həyatının mənası prinsip etibarını ilə bundan ibarətdir. İnsan həyatına qiymət qazandıran da məhz şəxsi həyat ilə ümumi həyatın üst – üstə düşməsidir. İnsan həyatının məna və dəyərinin bu cür anlaşılması insanın mahiyyəti haqqında sosial təlimə əsaslanır. Həyatın mənasının bioloji sahədən çıxarılması kökündən səhvdir. Belə ki, şəxsiyyətin davranışı onu tənzimləyir, sosial, sosial - etik və mənəvi – humanist amillər ilə şərtlənir. İnsan nə qədər ömür surə bilər? O, necə və nəyin naminə yaşamalıdır?

İnsan həyatının sürəkliliyinə üç əsasdan: sosial, mənəvi və bioloji baxımdan yanaşmaq olar. Sırf humanizm baxımından insan həyatının sürəkliliyi kafidir, sosial baxımdan isə həyatın normal sosial sürəkliliyinin uzadılması tamamilə zəruridir. İnsan həyatının bioloji sürəkliliyinə gəldikdə hazırda xüsusi metodların köməkliyi ilə onu maksimum uzatmağa çalışırlar.

Beləliklə, bu gün həyat və ölüm haqqında fəlsəfi düşüncələrin biologiya, təbabət və səhiyyənin inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan konkret problemlərin həlli üçün metodoloji və evristik əhəmiyyəti danılmazdır. (3, 157s.) Elmi humanizm ölüm qarşısında insan üçün mənəvi - əxlaqi dayaq axtarır. Müasir insan yalnız həyat mədəniyyətinə deyil, həm də ölmək mədəniyyətinə də yiyələnəməlidir. Sokratın ölümqabağı Platona soyuqqanlıqla söylədiyi sözlər onun humanizminin ifadəsidir. “Ölüm məgər cəzadır? Yox, bu rahatlıq, əbədiyyət deməkdir”. Elmi, real humanizmin əsas qayəsi, fəlsəfi əsasları məhz bu fikirdən ibarətdir. Tarixdə yalnız öz yaşayış təzi, öz həyatı ilə deyil, həm də ölümü ilə insanlara, bəşəriyyətə, məkan və zamandan asılı olmayaraq bütün insan nəsillərinə nümunə ola biləcək bir hadisədir.

İnsanın həyatda ən böyük qisməti, onun Yer üzərində həyatın və zəkanın qorunub saxlanılmasında ən ağır məsuliyyəti məhz bundan ibarətdir. İnsanın ağıl və humanizm potensialının tam reallaşması üçün görünür bəşəriyyətə yüz və hətta min illər lazım olacaqdır. Bu isə artıq insanın həqiqi zəka və humanizm cəmiyyətində gerçək tarixi olacaqdır. Lakin yaşadığı ictimai münasibətlər sistemində, zaman kəsiyi və məkan hissəsindən asılı olmayaraq yaşamaq və yaratmaq hissi insanı heç bir zaman tərk etməyəcəkdir.

Ədəbiyyat

1.H.İmanov “Fəlsəfənin əsasları”, Bakı, 2007

2. "Fəlsəfə", Bakı, 1997

3.Ə.Məmmədov, İ.İbrahimov. "İnsan haqqında fəlsəfi düşüncələr", Bakı, 2000

4.Ə.Məmmədov, R.Bəşirov, V.İsmayılov, E.Hüseynov "Müasir təbiətşünaslığın konsepsiyaları", Bakı, 2002

CƏMİYYƏTİN DEMOQRAFİK STRUKTURU

BDU-nun magistrantı

Şahin Xanoğlu oğlu Yəhyayev

Təxmini hesablamalara görə miladi tarixi başlarkən dünyada 100-150 milyon insan yaşayırmış. Artıq 1550 ci ildə bu göstərici bir neçə dəfə artaraq təqribən 500-600 milyona çatmışdı. 1900 cü ilə olan hesablamalara görə dünya əhalisinin sayı 1,7 milyard, 1985 ci il hesablamalarına görə isə bu göstərici 4,8 milyard olmuşdur. 2009 cu il üçün olan hesablamalara gəldikdə isə artıq dünya əhalisi 6 milyardı ötüb keçmişdir. Mütəxəssislərin proqnozuna görə 2025 ci ildə dünya əhalisinin sayı 8 milyard, 2110 cu ildə isə 12,5 milyarda çatacaqdır. Müşahidə etdiyimiz kimi dünya əhalisinin sayı XVIII əsrdən etibarən böyük sürətlə artmağa başlamışdır. 1950- ci illərdən etibarən, inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin artım sürəti qismən dayanmış, az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu proses daha da sürətlənməyə başlamışdır.

Dünya əhalisinin belə sürətlə artması, ümumilikdə ətraf mühit problemləri, xüsusilə də ətraf mühitin çirklənməsinə gətirib çıxaran ən mühüm və təməl ünsürlərdən biridir. Müşahidə etdiyimiz kimi dünya əhalisinin belə sürətli artımı, digər tərəfdən mövcud olan demoqrafik struktur və bu strukturun daima yeniləşmə və inkişafda olan dinamik xüsusiyyəti, ətraf mühit və ölkənin təbii sərvətləri üzərində əhəmiyyətli təsirin meydana çıxmasına səbəb olur.

Dünyada ətraf mühit və təbii sərvətlər üzərində təzyiq sadəcə əhalinin çoxluğundan asılı deyil və bu işdə demoqrafik strukturun dəyişiklərinin də əhəmiyyətli dərəcədə rolu və təsiri vardır.

Son 50 ildə sosial cəmiyyətin demoqrafik strukturunda bir sıra ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Müxtəlif xəstəlik və epidemiyalar tədricən arxada qalmış bir sıra xəstəliklərin müalicə üsulu kəşf edilmiş, qədim əcdadlarımıza qorxulu görünən bir çox xəstəliklər artıq müasir dövrdə tibb elminin köməyi ilə asan müalicə edilə bilən xəstəliklər cərgəsinə daxil edilmiş, əhali arasında ölüm hallarının faizi aşağı düşərək, doğum halları artmışdır.

Eyni zamanda, qadın ailənin həyat strukturunda yeniliklərlə qarşılaşmış, tarixin müəyyən dövrlərində rast gəlinən matriarxlıq və patriarxlıq məfhumları aradan qalxmış və gender bərabərliyi məfumu onları əvəz etmişdir. Ənənəvi çoxuşaqlı ailələr azuşaqlı ailələr ilə əvəz olunmuşdur ki, burada həm ata, həm də ana ailənin təminatçısı rolunda çıxış edir. Əgər keçmiş tarixi hadisələrə nəzər saldıqda tarix ancaq dünya üzrə barmaqla sayıla biləcək qədər qadının adını öz salanamlarında həkk edibsə, müasir dövrdə bütün ictimai fəaliyyət sahələrində, xüsusən də idarəetmə sahələrində qadınların mühüm rola malik olduqlarını müşahidə edirik. Qadınların təhsil almaq imkanları çoxaldıqca, onların ev və əkinçilikdən xaric digər sahələrdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanları artdıqca və eləcə də qadınların ailə həyatı qurmaq üçün yaş səviyyəsi yüksəldikcə və bunun təbii nəticəsi olaraq dünyaya uşaq gətirmək istəyinin azalması, çoxuşaqlı ailələrin azuşaqlı ailələr ilə əvəzlənməsinə gətirib çıxarır ki, bunun da məntiqi nəticəsi olaraq cəmiyyətin demoqrafik strukturunda bir sıra dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur

Azərbaycana gəldikdə isə inkişaf etməkdə olan respublikamıza miqrantların böyük axını, keçid dövrünün iqtisadi çətinlikləri, kişilərin iş axtarmaq məqsədi ilə xaricə getməsi və s.. səbəblər qadınları cəmiyyətin əsas işçi qüvvəsinə çevirmişdir. Müasir dövrdə dünyanın demoqrafik vəziyyəti mürəkkəb ikili xarakter ilə izah edilir:

- Avropa və Şimali Amerika ölkələrində doğum sayının və əhalinin artım tempinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi və əhalinin qocalması;
- Asiya, Afrika və Latın Amerikasının inkişaf etməkdə olan ölkələrində əhali "sayının" sürətlə artması, ana və uşaqların xəstəlik və ölüm göstəricilərinin yüksək olması.

Dünya əhalisində müşahidə olunan artım sürəti inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr baxımından özünü müxtəlif şəkildə göstərir. İnkişaf etmiş ölkələr əhalinin artım sürəti baxımından 1960- cı illərin ortalarından etibarən artıq tənəzzül dövrünə qədəm qoyduqları halda, Türkiyənin də daxil olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin sürətli artım tempi hələ də davam etməkdədir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüksək fertillik, doğum sayı və bununla yanaşı xüsusilə yeniyetmələr arasında ana və perinatal xəstəlik və ölüm hallarının yüksək göstəriciləri, həmçinin somatik, ginekoloji və cinsi yolla ötürülən xəstəliklərin yoluxma göstəricinin yüksək olmasına təsir edən reproduktiv sağlamlığın aşağı səviyyəsi gənc nəslin reproduktiv sağlamlığının yaxşılaşdırılmasını prioritet problem kimi əvvəlcədən müəyyən edir.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olur ki, əhali sayının sürətli artımı təbii resurslardan səmərəli istifadəni çətinləşdirən, ətraf mühitin çirkləndirilməsini sürətləndirən və davamlı inkişaf yolunda maneə təşkil edən çox mühüm amillərdən biridir.

Başqa sözlə deyilsə, inkişaf və sənayeləşmənin məqsəd və üsulları mahiyyətinə görə yer kürəsinin fiziki imkanları da nəzərə alınmaqla təbii resurslardan ifrat dərəcədə istifadənin qarşısını almağa yönəlməli, istər bugünkü dünyamızda bütün insanların bərabərcə bir yüksəliş yoluna qədəm qoymasını, istərsə də gələcək nəsillərin yaşayacağı dünyada inkişafa imkan verəcək qaynaqların mövcud ola bilməsini təminat altına alacaq bir davamlı inkişaf strategiyasının qəbul edilməsindən ibarət olmalıdır.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1-İmanov. H. Z. Fəlsəfənin əsasları. Azərbaycan. Bakı.“Turan evi” 2007. 438 s
- 2- Q.Abbasova. Z.Hacıyeva. Sosial fəlsəfə “Ayna mətbu evi” Bakı. 2001. 505s.
- 3- Şükürov. K. Demografiya. Ensiklopedik lüğət. Üç cildə. I cild. Əhali haqqında elm. Hissə I. Əhali haqqında elm. Bakı, Bakı universiteti nəşriyyatı, 2001, 412 s.
- 4- Ağayar Şükürov. Müasir dövrün qlobal ekoloji və demografik problemlərinin sosial fəlsəfi mahiyyəti. Bakı.Elm.1984.
- 5- Cəlilov. M. F. Fəlsəfənin əsasları. Azərbaycan. Bakı. Nurlan nəşriyyatı. 2002. 392. s

ŞÜURUN YARADICI XARAKTERİ KİBERNETİKA, SÜNİ İNTELLEKT.

BDU-nun magistrantı
Atakişiyeva Gülnar Abdulla q

İnsan şüuru həmişə gerçəkliyin əks olunmasını qabaqlayan müəyyən bilik şəklində mövcud olur. İnsanın məqsəd və planları arzu olunan gerçəkliyin ideal modelidir. Şüurun bu qabiliyyəti elm sahəsində öncədən görmədə daha aydın təzahür edir. Gerçəkliyin inkişaf qanunauyğunluqlarını dərinədən bilmək məlum olmayan hadisələrin sonrakı inkişafını öncədən görmək imkanı verir .

Şüur və materiyanın münasibətini nəzərdən keçirərkən şüurun materiyyaya nəzərən ikinci, törəmə olub, onu əks etdirdiyini görmək mümkündür. Lakin şüur materiyanı sadəcə əks etdirməyib həm də ona əks təsir göstərir, hətta onu yaratmaqla yaradıcı xarakter daşıyır. Şüurun yaradıcı xarakterinə ən bariz misal bu ola bilər ki, şüurun köməyi ilə insanlar onun özünün yaranması və fəaliyyət mexanizmini öyrənmək əsasında insan beyninin fəaliyyətini modelləşdirir, onun bəzi funksiyalarını yerinə yetirən, insanın yalnız fiziki fəaliyyətini deyil, həm də bir sıra intellektual fəaliyyətini həyata keçirən kibernetik maşınlar yaradır (4, 302 səh.). Öz – özünü tənzimləyən mürəkkəb dinamik sistemlər haqqında elm olan kibernetikanın nailiyyətləri əsasında yaradılan həmin maşınların köməyi ilə mürəkkəb və sürətli riyazi hesablamalar aparılır, bir dildən başqasına tərcümələr edilir, şeir yazılır, gələcək hadisələr proqnozlaşdırılır, musiqi bəstələnir və s. Hazırda kibernetik maşınlar istehsalın, hətta mürəkkəb istehsal sistemləri proseslərinin idarə olunmasında insanları əvəz edir. Avtomatik idarə sistemləri insan beyninin bir çox funksiyalarını bəzən, hətta insandan daha tez və dəqiq

yerinə yetirir.(1, 195 səh.) Bununla əlaqədar olaraq belə bir sual meydana çıxır: düşünən maşın yaratmaq mümkündürmü? Bu suala cavab verməzdən əvvəl “maşın” anlayışının özünü dəqiqləşdirmək lazımdır. Maşın dedikdə adətən müəyyən məqsədə doğru aparan, hər hansı bir əməliyyatı icra etməyə qabil olan sistem nəzərdə tutulur. Bu mənada həm insan, həm də canlı varlıqlar maşındır. Lakin maşına verilən bu tərif müvəffəqiyyətli sayıla bilməz, çünki bu halda avtomobili, parovozu və b. maşın saymaq olmaz. Belə ki, bu sistemlərdə heç bir məqsədəuyğun fəaliyyət yoxdur. Müəyyən məqsədə doğru aparan fəaliyyəti maşınlar deyil, onları icad edən insanlar həyata keçirir. Düzdür, maşınla insanın ümumi cəhətləri də çoxdur. Hələ XVIII əsrdə fransız filosofu Lametri insanı mürəkkəb, müstəqil qurulan saat mexanizminə oxşadırdı. Buxar maşını ixtira olunduqdan sonra insanı buxar maşını ilə, bizim zamanədə isə insanı elektron – hesablayıcı maşınlarla eyniləşdirənlər də tapılır. Lakin maşınla insanın oxşarlığına mütləq mənə vermək olmaz. Məsələn, insan yalnız sosial qanunlar əsasında yaşasa da, o hətta ən yüksək təşəkküllü heyvanlardan fərqlənən sosial varlıqdır. İnsan orqanizmi maşına xas olan bir sıra funksiyalara malikdir. Bu baxımdan da yer qazan adamın əlinin hərəkətilə ekskavator təknesinin hərəkəti arasında müəyyən oxşarlıq vardır .

İnsan beyninin apardığı əməliyyatlar ilə kibernetik maşınların icra etdiyi əməliyyatlar arasında da oxşarlıq yoxdur. Lakin hər iki halda maşın maşın olaraq qalır, onun insanla oxşarlığı heç də onların eyniyyəti demək deyil. Maşın – insan fəaliyyətinə xidmət edən, onun məqsəd və iradəsini reallaşdıran təbii materialdır. Bu və ya digər sistemlər yalnız insana əlində, həm də cəmiyyətlə əlaqədar olaraq maşın rolunda çıxış edə bilirlər. Bəs, onda kibernetik maşınlar necə olsun? Axı, kibernetik sistemlər nisbi müstəqil fəaliyyətə, hətta özlərini proqramlaşdırma imkanına malikdir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, kibernetik maşınların yaradılması ilə insanla maşın arasındakı fərq aradan qalxmışdır.

Kibernetik maşın idarə olunan, daha dəqiq desək, qavrayışlar və informasiyaların işləməsi əsasında fəaliyyət göstərən özünü idarə edən sistemdir. Belə maşınların fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsini xarici obyektlər haqqında maşına müxtəlif yollarda ötürülən informasiyaların toplanması təşkil edir. İkinci mərhələni sistemin idarə olunması proqramının yaradılması, sonuncu mərhələni isə qəbul olunmuş idarəetmə proqramının reallaşdırılmasını təşkil edir. Akademik V.Trapeznikov göstərir ki, avtomatik idarəetmə sistemləri insanın bir sıra funksiyalarını yerinə yetirir və hətta, bu sahədə insanı xeyli qabaqlaya bilər. Lakin bu fakta əsaslanaraq maşının insanı idarəetmə sistemindən tamamilə təcrid etməsi kimi başa düşmək səhv olardı. Maşın nə qədər sərbəst işləsə də, o müstəqim və ya dolaylı yolla insanla bağlıdır. İnsan burada da qəti qərar qəbul edən komandır vəzifəsini yerinə yetirir. Maşın üçün proqramı məhz insan tutur. Maşın elə bir sistemdir ki, apardığı əməliyyatlar onun özü üçün heç bir bioloji və ya sosial mənə kəsb etmir. Bundan çıxış edərək demək olar ki, idarəetmə funksiyalarını özü – özlüyündə maşın deyil, onu yaradan və proqramlaşdıran insan həyata keçirir. Kibernetik maşına emosiya, intuisiya, təxəyyül, fantaziya yaddır. Maşın həqiqətdə insan təfəkkürünün yalnız məntiqi aspektini yenidən hasil edir. Halbuki, real insan təfəkkürü məntiqi elementlə yanaşı, emosional, intuitiv, hissi – obrazlı, iradə və digər elementlərə də malikdir. Bütün bunlar mürəkkəb idrak məsələlərin həllində kibernetik qurğuların imkanlarının məhdudluluğuna dəlalət edir. Doğrudur, maşın bu və ya başqa sahədə müəyyən proqram üzrə məsələnin daha optimal həllini tapa bilər. Lakin bunu o, şüurlu surətdə deyil, “sınaqlar və səhvlər” metodu ilə edir. Lakin elə məsələlər vardır ki, onlar çoxlu sayda həlləri fərz edir və optimal həllə çatanadək nə qədər vaxt tələb olunduğu məlum olmur. Məsələn, şahmat üzrə keçmiş dünya çempionu M.Botvinnik aydınlaşdırmışdır ki, şahmat oynayan kibernetik maşına o qədər variantları yoxlamaq lazım gəlir ki, o artıq ikinci gedişdən sonra seyntnot vəziyyətinə düşür. Ağ fiqurların şah və topu ilə qara fiqurların şah və topuna qarşı on gedişi fərz edən məsələnin həlli üçün üç kvadrilyon əməliyyat tələb olunur. Bu, hətta, ən mükəmməl maşınlar üçün mümkün deyildir. Təcrübəli şahmatçı isə bu məsələni xeyli surətlə həll edir .Zira o bütün variantları deyil , ancaq onlardan məqsədi surətlə aparan bəzilərini sınaqdan keçirir. Bu da göstərir ki, heç bir kibernetik maşın insan beynini bütünlüklə əvəz edə

bilməz və belə maşın yaratmaq qeyri – mümkündür. Çünki insan beyninin fəaliyyəti uzun təkamülün nəticəsi, ictimai inkişafın, mədəniyyətin məhsulu olub, sosial hərəkətlə bağlıdır. Maşında isə ancaq mexaniki və fiziki, qismən də kimyəvi hərəkət baş verir. Sosial hərəkətə keçmək üçün bioloji hərəkətdən keçirmək lazımdır. Maşın isə cansızdır, onda bioloji və sosial hərəkət yoxdur.

Beləliklə, şüur yaradıcı xarakter daşıyır, xarici aləmə fəal təsir etmək, öz tələbatına uyğun olaraq onu yenidən dəyişmək imkanı verir. İnsan şüuru nəinki yalnız əks etdirir, o həm də yaradır. Yaratmaq yenini kəşf etmək və yenini qurmaq deməkdir.

Ağıl insana xidmət etməyəndə yaradıcı deyil, dağıdıcı qüvvəyə çevrilir. (2,236 səh.) Qədim yunan dramaturqu Sofoklun (b.e.ə. 460-408) dediyi kimi, ağıl insana xidmət etməyəndə çox qorxulu olur.

Yarandığı gündən insan həmişə özünün fiziki və zehni əməyini yüngülləşdirməyə çalışıb. O, indiki mərhələdə “süni intellekt ” yaratmağa nail olub

Bir çox alimlər ehtiyat edirlər ki, müasir dövrdə süni ağılın hansı təhlükəni daşdığıнын başa düşülməməsi bəşəriyyəti çox ciddi təhlükə ilə üzləşdirə bilər. Onların fikrincə, elektronikada öz – özünü öyrədən sxemlərin və yüzlərlə, bəzən minlərlə kompüterini birləşdirən nəhəng informasiya şəbəkələrinin meydana gəlməsi ilə insan əslində, onları nəzarətdə saxlamaq imkanını itirir.

Belə narahatlıq üçün müəyyən əsas olmasına baxmayaraq, süni intellekti nəzarətdə saxlayan tədqiqatçılar lap əvvəldən insanın öz intellektinin köməyi ilə həyata keçirdiyi funksiyaları yerinə yetirə biləcək texniki sistemlər yaratmağı qarşılarına məqsəd qoyublar.

Süni intellekt tamamilə təbii intellektdən asılı olmayaraq mövcud olan bir şey deyil; o təbii intellektin texniki, instrumental davamıdır, onun zehni qabiliyyətinin gücləndiricisidir.

Süni intellekt sistemi sayəsində insan mürəkkəb sistemləri modelləşdirmək, onları dərk etmək, idarə etmək və bu yolla özünün sinir sisteminin psixofizioloji məhdudluğunu aradan qaldırmaq qabiliyyəti qazanır. (3,267 səh.)

Alimlər insan beyni ilə kompüter arasında sıx əlaqəni həyata keçirmək üçün beyin protezləri hazırlamaq istəyirlər. Başqa sözlə, beyinin müəyyən defisitlə işləməsini kompensasiya etmək və yaxud insan beyninin imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmək üçün onun işini qeyri – adi, yeni ölçü rejiminə keçirmək nəzəri cəhətdən mümkündür .

Əgər real neyronlar şüurun əsasındırsa, onda süni neyronlar yaratmaq yolu ilə süni şüur da hazırlana bilər. Lakin belə proqnoz çox mübahisəlidir, çünki insan beyni çox mürəkkəbdir. Onun şüuru ilə emosiya, iradəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə isə daha mürəkkəbdir .

Son dövrlərdə Qərbi Avropa və Şimali Amerikada geniş yayılan fikirlərdə biri də odur ki, şüur zehni yaradıcılıqda başlanğıc olsa da, əsas işi burada şüuraltı proseslər görür. Məsələn, C.Merfi “Sizdəki şüuraltının gücü” kitabında yazır:

“...Sizdəki şüuraltı fikrinizin yaxşı və pis, doğru və yalan olmasını yoxlamır, yalnız sizin fikir və təsəvvürlərinizə uyğun olaraq təsirə cavab verir. Əgər siz işin müəyyən cəhətlərinin doğruluğuna əminsizsə, onda sizin fikir obyektiv olaraq düzgün olmasa da, şüuraltı həmin fikri müvafiq qaydada qəbul edir və müvafiq qaydada ona reaksiya verir”.

Deməli, bu fikrə görə şüur istiqamətləndirir, nəticəni isə şüuraltı çıxarır. “Sizin şüuraltı etiraz etmir, sizin şüur nəyi təklif edirsə, onu da qəbul edir” .

Şüuraltı ən ağır xəstəlikləri müalicə edə bilər. C.Merfi yazır: “Sizin şüuraltına peşəkarcasına düzgün təsir edilirsə, o ruhu və bədəni sağalda bilər” .

“Yadda saxlayın ki, elmin bütün nailiyyətləri” və qəribə müvəffəqiyyətləri şüuraltının köməyi ilə əldə edilib” .

C.Merfi belə nəticəyə gəlir ki, “Sizin şüuraltı heç vaxt yaratmır, o həmişə sizin üçün işləyir. O bütün həyatı funksiyaları idarə edir” .

Ədəbiyyat

1. “Fəlsəfə”, Bakı – 1997 , 374 s.
2. F.İsmayılov “Klassik psixozanalizin əsasları”, Bakı – 2003 , 347 s.
3. Y.Rüstəmov “Fəlsəfənin əsasları” , Bakı – 2004 ,498 s.

4. A.Şükürov “Fəlsəfə”, Bakı – 2002 , 490 s.
5. H.İmanov “Fəlsəfənin əsasları” Bakı – 2007, 438 s.

İQTİSADİYYAT

DÜNYA İQTİSADİ BÖHRANININ AZƏRBAYCANIN SIĞORTA BAZARINA TƏSİRİ

Əliyev Namiq Hüseyn oğlu, BDU-nun magistrantı

2009 il, ürəkəçan olmasa da, ən populyar və dəbdə olan söz “böhran” oldu. Əvvəlcə bu, lap uzaqda, okeanın o tayında baş qaldıran maliyyə böhranı idi. Sonra o Qədim Dünyaya köç etdi. Sadəcə olaraq, maliyyə böhranı yetərli olmadı və o, hər gün daha çox sayda özlərinə arxayın olan, bu dalğaya tab gətirə biləcəklərinə və əllərində o taydan gələn bəlaya qarşı vaksinin olduğunu güman edən ölkələri öz burulğanına çəkə-çəkə ehmalca, gözə çarpmadan dünya iqtisadi böhranına çevrildi. 2009-cu ili istənilən halda bu böhran üçün kritik və zirvə ili hesab etmək olar. Ona qarşı vaksini tapmaq heç kimə müəssər olmadı, buna görə də böhrandan əziyyət çəkən sektor və iqtisadiyyatların sayı artmaqdadır.

Bu baxımdan Azərbaycan böhranın iqtisadiyyata təsirini maksimum azaltmağa nail olan ölkələr sırasına aid edilir. Respublika iqtisadi enmədən qaçına bildi, hərçənd ki, iqtisadi inkişaf templəri bir qədər zəiflədi, amma bu təbii prosesdir. Lakin bütün sahələrdə problemlərdən və iqtisadi enmədən tamamilə qurtulmaq mümkün olmadı. Sığorta sektoru faktiki olaraq çoxdandır yadırgadığı vəziyyətlə üzləşdi. Yəni 2009-cu ilin I rübündə sığorta haqlarının yığımı 2008-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 16,9 % - 42,89 mln. manatadək azaldı.

Maliyyə Nazirliyinin məlumatına görə, 2009 cu il yanvar-mart aylarında problemlər daha çox könüllü sığorta növləri üzrə müşahidə olunurdu ki, onların da həcmi 35,84 mln. manat (23,4% azalma) təşkil edirdi. Həyat sığortası üzrə yanvar-mart ayları ərzində 0,25 mln. manat (65,3% azalma), könüllü sığortanın digər növləri üzrə isə 35,59 mln. manat həcmində ödəniş qəbul edilib.

İcbari sığorta növləri üzrə vəziyyət bunun əksi oldu və hesabat dövrü ərzində sığortaçılar tərəfindən sığorta haqlarının yığımı ötən ilin müvafiq dövrünün göstəricisinə nisbətən 46% artaraq 7,05 mln. manat təşkil etdi.

Həqiqətənmi böhran sığorta sektoruna bu qədər güclü təsir etdi? Bu sualın cavabı - həm “hə”, həm də “yox” ola bilər. Real olaraq sığorta sektoru asılılığı olan sektordur və böhran şəraitində hətta dünyanın ən aparıcı sığorta şirkətlərinin də qarşılaşdığı problemlər bunu bir daha sübut edir. Böhran şəraitində həm müəssisələr, həm də əhali qənaət rejiminə keçir ki, bu da istər-istəməz sığorta sektoruna da təsir edir. İlk növbədə, bu vəziyyətin reallığını könüllü sığorta növləri üzrə yığımlarda müşahidə olunan azalma təsdiq edir. Azərbaycanda praktiki olaraq yayılmamış olan həyat sığortası seqmentini bir kənara qoyaq. Sığortanın digər növlərinə gəlicə isə, burada mövcud olan müəyyən problemlər göz qabağındadır. Hər şeydən öncə, bunlar bank sektorunun üzləşdiyi çətinliklərdən qaynaqlanan problemlərdir.

Sığorta haqlarının yığımının həcmnin azalmasına təsir göstərən digər əhəmiyyətli amil işgüzar fəallığın bir qədər azalmasıdır. Böhran şəraitində bir çox şirkətlər vəsaitlərin xərclənməsini yenidən gözdən keçirirlər. Və bu halda bazarda vəziyyət aydınlaşana qədər sığorta müqavilələrinin uzadılması məsələsini maksimum müddətə təxirə sala bilərlər. Buna görə də sığorta haqqı yığımlarında müəyyən azalmanın özü də obyektiv qanunauyğunluğa malikdir.

Lakin ən paradoksal hal odur ki, belə vəziyyət hətta ötən il qismən proqnozlaşdırılan idi. Sığortaçıların başı üzərində heç bir təhlükənin sezilmədiyi bir vaxtda artıq 2009-cu ildə bəzi sığortaçılar üçün çətinliklərin meydana çıxacağı barədə proqnozlar mövcud idi. Hazırkı dövrdə böhran bu vəziyyəti daha da ağırlaşdırmış oldu. Yenə də hamıdan çox banklarla sıx əlaqəli olan sığorta şirkətləri zərər gördülər. 2007-2008-ci illərdə Azərbaycanda avtomobil kreditləşdirməsi bumu yaşanırdı, banklar əhalinin avtomobil əldə etməsini böyük həvəslə kreditləşdirirdilər. Lakin bu zaman həmin kreditləri sığortalayan sığorta şirkətlərini də yaddan çıxarmırdılar.

Eyni zamanda, bu növ kreditlər üzrə sığorta müəyyən suallar və səmərəliliyi ilə bağlı şübhələr doğururdu. Məsələn burasındadır ki, banklar vətəndaşların aldıkları avtomobillərə orta hesabla 3-5 il müddətinə, daha çox 5 illik kredit verirdilər. Bu halda kredit də həmçinin 5 il müddətinə sığortalanmalı idi. Lakin sığorta şirkətləri sığorta haqqını 5 il əvvəlcədən almağa üstünlük verirdilər, yəni avtomobili alan şəxs sığorta haqqını bir illik deyil, bütün kredit müddəti üçün ödəməli idi. Sadəcə dillə desək, pulu əvvəlcədən almaqla, sığortaçı müqaviləyə görə 5 il ərzində məsuliyyət daşımalıdır. Avtomobil alınması üçün çox sayda kredit verildiyi halda sığortaçılar bu boşluqları yeni kredit əməliyyatları hesabına ötmək imkanı əldə edirdilər, yəni bir növ özünəməxsus spiral alınır.

Lakin ötən ilin üçüncü rübünün sonlarından başlayaraq banklar praktiki olaraq istehlak kreditləşdirmələrini, o cümlədən avtomobil kreditləşdirməsini də məhdudlaşdırdılar və bununla da sığortaçıları onların əsas daxilolma mənbələrini kompensasiya etməkdən məhrum etdilər.

Buna sübut olaraq avtonəqliyyat vasitələrinin sığortası üzrə sığorta haqqı yığımlarının 2009-cu ilin I rübü və 2008 ilin yanvar-mart ayları üzrə göstəricilərini müqayisə etmək olar. Əgər 2008-ci ilin I rübündə sığortaçılar tərəfindən sığortanın bu növü üzrə 12,6 mln. manat sığorta haqqı yığılmışdısa, 2009 il bu rəqəm 6,6 mln. manat təşkil edib, yəni sığortaçılar 6 mln. manat "itiriblər". Sığortaçılar tərəfindən yığılan sığorta haqlarının həcmindəki müəyyən azalma gözlənilən idi. Avtomobillərin alınması üçün verilən kreditlərin sığortalanmasında belə spiralşəkilli yanaşma nə vaxtsa özünü göstərməli idi və təbii ki, bu yalnız mənfi tərəfdən ola bilərdi. Bu vəziyyət 2009 il də olmasa bu il baş verməli idi, belə ki, avtomobil sığortası bazarı gec-tez "doymalı" idi və banklar da borcalanların azalması səbəbindən təbii olaraq bu məqsədlə kredit verilməsini azaltmalı idilər. Sadəcə olaraq böhran və bankların problemləri bu prosesi sürətləndirdi ki, bundan da ən güclü zərbəni sığorta şirkətləri almış oldu.

Belə çıxır ki, 2009-cu ilin "böhran"ında sığortaçıların özlərinin də günahı var. Böhran və onun doğurduğu problemlər sığorta şirkətlərini öz fəlsəfələrini dəyişməyə məcbur edəcək – yalnız bir sığorta növünə arxayın olmamaq, öz sığorta portfelini yeni sığorta məhsulları, o cümlədən kombinə olunmuş məhsulların bazara çıxarılması hesabına diversifikasiya etməyə çalışmaq.

2009-cu ilin I rübündə sığorta haqqı yığımlarındakı azalma fərdi qəza sığortası növü üzrə də müşahidə olunurdu. Əgər 2008 ilin anoloji dövründə sığortanın bu növü üzrə yığımların həcmi 4,4 mln. manat təşkil edirdisə, 2009 ilin I rübünün yekunu üzrə bu rəqəm cəmi 1,4 milyona bərabər idi, əmlakın yanğından sığortası üzrə sığorta haqlarının yığımları da

250 min manat azalmışdı. Tibbi sığorta yığımları üzrə vəziyyət bundan bir qədər yaxşı olub və sığortaçılar bu növ üzrə yığımları 1,8 mln. manat artırmağa nail olublar. Riyazi dillə desək, sığortaçıların sığortanın iki növü – avtonəqliyyat vasitələrinin sığortası və fərdi qəza sığortası üzrə itkiləri 9 mln. manata yaxın olub. 2008-ci ilin I rübü ilə müqayisədə sığortaçıların 2009 ilin I rübü üzrə yekun yığımları da məhz bu qədər azalıb. Yəni əgər sığortaçılar bu iki növ üzrə yığımların azalmasının qarşısını ala bilsəydilər, statistika başqa cür ola bilərdi.

Bununla belə, sığorta haqqı yığımları ilə bağlı müşahidə olunan problemlər sığorta ödənişlərində əks olunmadı. 2009-cu ilin I rübü ərzində sığortaçılar tərəfindən 10,32 mln. manat məbləğində ödəniş həyata keçirilib ki, bu da 2008-ci il yanvar-mart ayları üzrə göstəricini 14,8% üstələyir. Könüllü sığorta növləri üzrə ödənişlərin həcmi 7,95 mln. manat (19,5% artım) təşkil edib. Həyat sığortası üzrə 0,18 mln. manat (2,6 dəf artım), başqa könüllü sığorta növləri üzrə isə 7,77 mln. manat (17,7% artım) məbləğində ödənişlər həyata keçirilib.

İcbari sığorta növləri üzrə isə 2009 ilin yanvar-mart ayları ərzində ödənişlərin həcmi 2,37 mln. manat təşkil edib (1,3%-lik artım).

2009-cu ildə 1-ci rübdə Azərbaycanın bank sektorunda kreditləşdirmənin həcmnin, bankların aktivlərinin azalması, eləcə də bir sıra digər çətinliklərlə bağlı olan müəyyən problemlər müşahidə olunurdu. İş elə gətirmişdi ki, son bir neçə ildə sığorta bazarında baş verən sürətli inkişafın lokomotivi məhz bank sektoru olmuşdu. Bank əməliyyatlarının inkişafı, xüsusilə də istehlak kreditləşdirməsinin genişləndirilməsi sığortaçılara yeni müştərilər və deməli, yeni daxilolmalar qazandırmaqla onların fərdi hesablarının da aktiv şəkildə böyüməsini təmin edirdi. Buna görə də bankların problemlərlə üzləşdiyi vaxtda sığortaçılar üçün də problemlərin meydana çıxması (bu problemlər özlərini ilk günlərdən göstərməsələr də) təbii hal idi. Bu, ilk növbədə, banklarla aktiv şəkildə çalışan sığorta şirkətlərinə aiddir.

Bank və sığorta sektorlarının qarşılıqlı əlaqəsinə və onun yığılan sığorta haqlarının həcminə təsirinə qayıtsaq, 2008-ci il üçün daha bir statistikanı nəzərdən keçirmək olar. Sığortaçıların özlərinin dəyərləndirməsinə görə, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən banklar 2008-ci ildə sığorta şirkətlərinin topladıqları sığorta haqlarının 42%-ni təmin ediblər. 2008-ci ildə sığortaçılar tərəfindən sığorta haqlarının həcmi 220 mln. ABŞ dolları təşkil edib və bunun 42%-i bankların sayəsində təmin olunub. Bütövlükdə isə, ötən il bank sektorundan gələn sığorta haqlarının 62%-i avtomobil sığortasının, 26%-i - əmlak sığortasının, 11%-i – fərdi qəza sığortasının və 1%-i digər sığorta növlərinin payına düşüb.

Hazırda Azərbaycanın 15 aparıcı sığorta şirkətindən 12-in təsisçiləri banklar və ya tərkibində bank olan holdinqlərdir. Eyni zəmanədə, banklar və sığorta şirkətləri qarşılıqlı əməkdaşlığın müəyyən üstünlüklərindən də faydalanırlar. Məsələn, banklar girovların sığortalanması, özlərinin kredit və əməliyyat risklərinin bağlanması, sığorta şirkətinin ehtiyatlarının idarə olunması, sığorta şirkəti vasitəsilə bank məhsullarının irəlilədilməsi üzrə etibarlı tərəfdaşla işləmək imkanı qazanırlar. Öz növbəsində, sığorta şirkətləri də sığorta məhsullarının satışı, öz risklərinin sığortalanması, sığorta məhsullarını yeni istehlakçı seqmentinə təklif olunması üçün bankların satış kanallarından istifadə edirlər.

Eyni zamanda, sığortaçılar hesab edirlər ki, ortamüddətli perspektivdə bankların və sığorta şirkətlərinin qarşılıqlı fəaliyyətində kooperasiyanın miqyası bütün istiqamətlər üzrə əməkdaşlıqdan əldə olunan qarşılıqlı səmərəni ikiqat artırmağa bilər. Lakin bu məqsədə nail olmaq üçün bankların da, sığorta şirkətlərinin də fikrincə, fəaliyyət fəlsəfəsini dəyişdirmək, hər şeydən öncə satışın riteylini artırmaq, diqqəti satışların kütləviliyinə yönəltmək vacibdir. Doğrudur, bunun üçün o qədər də münasib vaxt deyil, lakin sığorta şirkətləri gec-tez bu məsələyə qayıdacaqlar. Yalnız korporativ müştərilərə istiqamətlənmək özünü əvvəlcədən məhdud çərçivəyə salmaq və biznesi kənar faktorun təsirindən asılı etmək deməkdir. Bir

vaxtlar sığortaçıların korporativ sektora yönəldiyi sxem özünü doğrultmuşdu, belə ki, nə sığorta şirkətləri, nə də bazarın özü əhaliyə istiqamətlənməyə hazır deyildilər. Lakin bu gün tendensiya dəyişir və işgüzar fəallığın müəyyən qədər azalmasına səbəb olan dünya böhranı şirkətlərə öz siyasətlərini yenidən qiymətləndirməkdə kömək etməlidir.

Sığorta bazarının zəifləməsi, həmçinin sığorta şirkətlərinin üzləşdikləri problemlər həyat sığortası üzrə ixtisaslaşmış şirkətlərin yaradılması ilə bağlı siyasətin dəyişilməsinə səbəb oldu. Məlum olduğu kimi, 2008-ci ilin mart ayında “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Qanunun qüvvəyə minməsi ilə sığortaçılara həyat sığortası və digər sığorta növləri üzrə biznesin bölünməsi üçün 3 illik moratorium verildi. Həmin üç ildən bir il artıq başa çatdı və bu müddət ərzində yalnız bir belə şirkət – “Qafqaz sığorta” dəyişərək “Atəşgah Həyat” şirkətinə çevrildi. İxtisaslaşdırılmış şirkət yaratmağı planlaşdıran qalan şirkətlər isə taym-aut götürdülər. Əslində bu, heç də təəccüblü hal deyil, belə ki, hazırkı reallıqda ixtisaslaşdırılmış şirkətin yaradılması “bahalı zövq” sayılır, bazarın potensialı isə hələ o qədər də aydın deyil. Ola bilsin ki, i kommersiya şərtləri ilə ipoteka kreditləşməsi sisteminin bərpa olunması həyat sığortası üzrə ixtisaslaşmış şirkətlərin yaradılmasına yenidən maraq oyatsın, amma bütövlükdə bu ehtimal bir qədər kiçikdir. Daha inandırıcı fakt odur ki, sığorta şirkətləri həyat sığortası üzrə ixtisaslaşmış şirkətlərin yaradılmasını maksimum uzadacaqlar. Bu halda 2-3 belə şirkətin yaradılmasını ən yaxşı halda 2011-ci ildə gözləmək olar.

Sığortaçılar özləri isə düşünürlər ki, nə Azərbaycanın sığorta bazarı, nə sığorta şirkətlərinin özləri, nə də əhali həyat sığortası üzrə ixtisaslaşmış şirkətlərin yaradılmasına hazır deyil. Əvvəla, həyat sığortası sığortanın ən az 10-15 il üçün nəzərdə tutulmuş uzunmüddətli növüdür. Hazırkı şəraitdə həyat sığortası ilə məşğul olan şirkətlərin həmin müddətdə fəaliyyətini tam olaraq təmin edə biləcəklərinə inam yoxdur. İkincisi, daha bir problem bu şirkət tərəfindən sığorta haqqı şəklində alınan vəsaitlərin yerləşdirilməsidir. Bu gün Azərbaycanda belə şirkətlərin investisiya yatırımları üçün imkanlar çox məhduddur. Üstəlik böhran bu vəziyyəti daha da ağırlaşdırıb. Daşınmaz əmlak bazarının da bu günkü vəziyyəti yaxşı deyil, qiymətli kağızlar bazarının öz problemləri var. Üçüncüsü, dünya iqtisadi böhranı şəraitində həyat sığortası üzrə ən böyük şirkətlər ciddi problemlərlə üzləşir.

Buna görə də buradan bir nəticəyə gəlmək olar – bu gün ixtisaslaşdırılmış sığorta şirkətinin yaradılmasından da vacib şeylər var və bu həqiqətən də belədir.

Bəlkə də belə şəraitdə sığorta haqlarının yığılımı üçün əlavə mənbə ola biləcək “İcbari sığorta növləri haqqında” Qanun sığortaçıların köməyinə gələrdi. Lakin bu məsələdə də perspektiv bir anlıq uğurdan daha vacibdir.

Azərbaycanın sığorta bazarı bu gün ən yaxşı halda 25-30%-i mənimsənilmiş olan əhəmiyyətli potensiala malikdir. Lakin ondan istifadə etmək üçün sığorta şirkətləri öz fəaliyyətlərinin keyfiyyətli yenilənməsini təmin etməli, bazara yeni sığorta məhsulları təqdim etməli, pərakəndə satış şəbəkələrini genişləndirməlidirlər.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1. Xudiyev Nizami. Sığorta işi Bakı 2001**
- 2. İqtisadi nəzəriyyə. dərslük**
- 3. Makkonel T. Bryu E. Economics**
- 4. <http://finance.gov.az>**

AVROVADA İQTISADI BÖHRAN VƏ MALİYYƏ BAZARININ VƏZİYYƏTİ

Abdülhəmidov Məhəmməd Bəhlul oğlu, magistrant

İqtisadi böhran dünya iqtisadiyyatını “iflic” etdikdən sonra ABŞ öz gücünü yenə göstərdi. Belə ki, ÜDM-in gözləniləndən də yaxşı artımı, işsizliyin səviyyəsinin nisbətən azalması, özəl sektora yatırımlar və s. ABŞ iqtisadiyyatının artıq böhrandan sonrakı mərhələyə qədəm qoyduğunu göstərir. Lakin Avropada iqtisadi vəziyyət daha ağır görünür. Gülməli səslənsə də acınacaqlı PİGS¹ (Portugal, İrland, Grece, Spain) adlandırılan ölkələrdə vəziyyət kritik həddədir. Təbii ki, bu vəziyyət maliyyə bazarlarında öz əksini tapır və Avronun məzənnəsinin beynəlxalq maliyyə bazarlarında bir xeyli düşməsinə səbəb olmuşdur.

Avropa Birliyinin uzlaşdığı iqtisadi problemlərin hələ ki sonu görünmür. Avronun məzənnəsi hazırda xeyli düşmüşdür. Yunanıstan, İspaniya, Portuqaliya və İspaniyanın maliyyə sferasındakı problemlər Avropa Birliyini çox pis vaxtda yaxalayıb. Bir çox iqtisadçılar vəziyyətin kritik həddə olduğunu və Avronun maliyyə bazarlarında “ömrünün” sona çatmasından və Avropa iqtisadi məkanının sonu olduğundan danışırlar.

Ən acınacaqlı vəziyyət Yunanıstanda 2009-cu il üçün ən böyük problemi budcə kəsiri idi. Əvvəlki hakimiyyət krizisdən çıxmaq üçün – budcə kəsirini bağlamaq üçün xərclərin azaldılması məsələsini irəli sürmüşdü. Sosial sferada islahatların aparılması məsələsinin gündəmə gəlməsi- yəni xərclərin azaldılmasının social sferadan başlanması məsələsi əhalini mövcud hakimiyyətdən narazı saldı. Nəticə isə kütləvi aksiyalarla, tətillərlə özünü göstərdi. Əhaliyə xoş vədlər verən Yunanıstan Sosialist Partiyası 2009-cu ilin sonlarında parlamentdə üstünlük qazanaraq , hakimiyyətə gəldi. Əhaliyə social seferanın xərclərinin azalmamasından əlavə, əmək haqqlarının artırılması və s. kimi vədlər vermiş partiya hakimiyyətə gəldikdən sonra bunları etmək o qədər də asan görünmürdü.

Bütün bunlar ona gətirib çıxardı ki, ötən ilin dekabrında bir çox aparıcı reyting agentlikləri Yunanıstanın kredit reytingini aşağı saldılar. Bunlardan biri Beynəlxalq "Fitc" reyting agentliyi Yunanıstanın suveren reytingini "BBB+"-dən "mənfı"yə qədər azaldıb.² Beləliklə, Yunanıstan XXI əsrdə avrozonanın ilk ölkəsidir ki, reytingi "A"-dan aşağı yuvarlanıb. Statistika və rəqəmlər Yunanıstanın dövlət borcu ilə bağlı ilin sonunadək olmasa da, yaxın gələcəkdə çox böyük problemlər yaşanacağını göstərir. Çünki budcə kəsiri artıq ÜDM-in 12,7 faizinə çatmışdı. AB ölkələrinin tam əksəriyyəti borca yaşayır, amma budcə kəsirinin həcminə görə Avropada Yunanıstanın tayı-bərabəri yoxdur. Avropa Birliyi üzv ölkələrdən büdcələrinin gəlir və xərclər hissələri arasında fərqin ÜDM-in 3%-dən artıq olmamasını tələb edir. Burada isə, Avrozonanın ölkələri üçün nəzərdə tutulan 3 faizlik limitdən 4 dəfədən də çox artıqdır. Hazırda Yunanıstanın xarici dövlət borcu \$500 milyarda çatıb ki, onun da \$300 milyardı dövlət sektorunun payına düşür. Bu, ÜDM-in 120 faizi deməkdir. Rəsmi proqnozlara görə, 2011-ci ildə Afinanın dövlət borcu ÜDM-in 130%-i kimi rekord səviyyəyə çatacaq. Halbuki, “Sabitlik və İnkişaf Paktı”na görə (Stability and Growth Pact – SGP) AB-yə üzv dövlətlərin xarici borcunun miqdarı ÜDM-in 60 faizini keçməməlidir. Buna baxmayaraq, “S&P” agentliyinin hesablamalarına görə də, 2012-ci ilə qədər Yunanıstanın xarici borcu ÜDM-in 138 faizinə çatacaq. Ölkənin əmək naziri Andreas Loverdosun bildiriyyə görə, bu il işsizlərin sayı milyon nəfər olacaq.³ Bu isə əhalinin 22 faizi deməkdir. Belə bir vəziyyətdə Avropa Birliyi Yunanıstana kömək etməyə sadəcə, məhkum idi: ən azı buna görə ki, onları eyni valyuta birləşdirir. Və əgər Yunanıstan iqtisadiyyatı tam çöksə, başqa Avropa ölkələrini də özü ilə aparacaq. Ona görə də Avropa Mərkəzi Bankı Yunanıstan üçün xüsusi antiböhran planı hazırladı. ƏDV-nin 2 faiz artırılmasını nəzərdə tutan həmin plan Yunanıstanın budcə kəsirini 8,7 faizə qədər azaltmalıydı. Amma Yunanıstanın sosialist hökuməti bu plana razı olmadı.

¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/PIIGS>

² <http://www.ekspress.az/2009/12/12/get=3758>

³ İforex jurnalı 01.03.2010 səh.13 “Avro xilas olacaqmı?”

Villet Buyter ("Citigroup"un baş iqtisadçısı) Yunanıstan haqda hesab edir ki, 1948-ci ildən bəri Avropa ərazisində ilk defoltun - ölkənin bankrot olmasının baş verəcəyi günə az qalıb. Avropa Mərkəzi Bankı Bir çox şərhçilər kimi, Londondakı Avropa İslahatlar Mərkəzinin iqtisadçı-analitikisi Simon Tilfordun fikrincə, bunun nəticələri çox ağır ola bilər: «Yunanıstanın borcu ucubandan defolta düşməsi riski var. Bu çox real təhlükədir və gerçəkləşsə, nə olacağını demək çətindir»⁴.

Avropa Komissiyasının iqtisadiyyat və monetar məsələlər üzrə ali komissarı Xoakin Alumiya Yunanıstana yardım göstəriləcəyini desə də, hazırda Avropa Birliyinə sədrlik edən İsveçin maliyyə naziri Anders Boq Avropa Brliyinin qanunvericiliyində belə yardımın nəzərdə tutulmadığını vurğulayıb.

Yunanıstanın iqtisadiyyatı Avropa Birliyinin iqtisadiyyatının cəmi 1,9%-nə bərabər olsa da, problem bundadır ki, ancaq Yunanıstan yox, bir neçə başqa Avropa Birliyi ölkələrində maliyyə vəziyyəti pisdır. Portuqaliya, İrlandiya, Yunanıstan və İspaniyada da oxşar vəziyyət yaranıb.

Qlobal iqtisadi böhran başlayana qədər İspaniya məşğulluq səviyyəsinə görə Avropa Birliyində lider dövlətlərdən idi. Hazırda vəziyyət tam ayrı cürdür. İspaniya iqtisadiyyatı proqnozlaşdırıldıqdan da sürətlə çökür. Ölkədə işsizlərin sayı 4 milyon nəfəri ötüb. Bu, əmək qabiliyyətli hər beş İspaniya vətəndaşından birinin işsiz qalması deməkdir. Son 12 ildə ən yüksək işsizlik həddidir. 20 faizlik işsizlik səviyyəsi Avropanın orta statistik göstəricisindən iki dəfə çoxdur. Ekspertlər İspaniyanın iqtisadi böhrandan tezliklə çıxmayacağı qənaətindədirlər. Məsələ burasındadır ki, İspaniyada iqtisadi böhran sistemli xarakter daşıyır. İspaniya iqtisadiyyatının təxminən 26 faizi tikinti sektoruyla bağlıdır. Həmin sektor isə iflic olub. Portuqaliyada da iqtisadiyyat ağır vəziyyətdədir. Düzdür, hələ ki, ölkənin siyasi rəhbərlikləri iqtisadi reallıqları etiraf etmək istəmir. Məsələn, Portuqaliyanın Baş naziri Yunanıstanla eyni siyahıda göstərilmələrini «gülünc bənzətmə» adlandırır. Amma Portuqaliyanın büdcə kəsiri 9.3 faizdir, proqnozlar isə 8 faizi keçməyə-cəyini göstərirdi. Hazırkı rəqəm normadan 3 dəfə çoxdur.

Digər ölkə olan İrlandiyanın büdcə kəsiri 11.7 faizə çatıb. Həmçinin işsizliyin səviyyəsinin artması da böhranın dərinləşməsinə və əhalinin narazılığına səbəb olur.⁵

“PIGS” (Donuzlar) -in hamısının xarici borcları ÜDM-in 70 faizlik həddini keçib. Bu isə artıq AB-nin ümumi sabitliyi üçün və Avro üçün riskli sayıla bilər. Avronun məzənnəsi ilin sonunadək hələ düşməyə davam edəcək. Beynəlxalq ekspertlər avronun dəyərdən düşməsinə Asiya birjalarındakı canlanma ilə də əlaqələndirirlər. Analitiklərin qənaətinə, avrozonada baş verən proseslər avronun dəyərdən düşməsinə sürətləndirəcək və Avropanın vahid valyutası ilin sonuna kimi ABŞ dollarına nisbətdə ucuzlaşmaqda davam edəcək. Ekspertlərin rəyinə əsasən, İtaliya və İspaniya məhsuldarlığı və rəqabət qabiliyyətini artırmazdan öncə deflyasiya mərhələsini adlamalıdır. Çünki onların valyuta məzənnəsinə ümid etmək imkanları tükənib. Son proqnozlara əsasən avronun ABŞ dollarına olan məzənnəsi ilin sonuna kimi 1,24-ə düşəcək. Halbuki əvvəlki proqnozda bu göstərici 1,32 dollar idi. Avronun durmadan dəyərdən düşməsi ilə bağlı Almaniya kansleri Angela Merkel də bəyanatla çıxış edib və o, sözügedən valyutanın tətbiqlənməsindən bəri ən ağır günlər yaşadığını söyləyib. A.Merkel bildirib ki, mövcud vəziyyətin səbəbi Yunanıstanın yüksək büdcə kəsiri və kredit qabiliyyətini itirməsidir. Kansler habelə avrozonada ölkələrinə müraciət edərək problemdən çıxış yollarını araşdırmağın zəruriliyini vurğulayıb.⁶

⁴ <http://www.azadliq.org/m/a/1947867.html> (İlkin Məmmədov)

⁵ <http://www.stargazete.com/ekonomi/irlanda-nin-2010-butcesi-haber-232279.htm>

⁶ <http://www.hafta-ichi.com/newv/2010/03/02/read=49235>

Dünya valyuta bazarında baş verən dəyişikliklər özünü Azərbaycanda da göstərməkdədir. Son günlər ölkəmizdə rublun və avronun ucuzlaşması, dolların isə bahalaşması müşahidə edilir. Mərkəzi Bankın rəsmi məzənnəsinə görə, ilin əvvəlindən bəri Azərbaycanda rublun məzənnəsi 11 faiz, avronun məzənnəsi 6 faiz aşağı düşüb. Dollar isə bu valyutalara nisbətə 0,4 faiz bahalaşmışdır.⁷ Azərbaycanda valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklər dünya maliyyə böhranı ilə əlaqələndirilir. Böhran aradan qalxmıdıqca valyuta bazarında gərginlik davam edəcək. Bu baxımdan yaxın müddətdə avronun ucuzlaşması, dolların isə sabitləşəcəyi gözlənilir. Mərkəzi Bankın son proqnozlarına istinadən avronun ABŞ dollarına olan məzənnəsi ilin sonuna kimi 1,24-ə düşəcək. Halbuki əvvəlki proqnozda bu göstərici 1,32 dollar idi. Bir çox iqtisadçılar Avronun ucuzlaşmasının Azərbaycan bazarında ciddi problemlərlə müşahidə olunmayacağını qeyd edirlər. Çünki Azərbaycanda aparılan maliyyə əməliyyatlarının əksəriyyəti dollarla həyata keçirilir. Vətəndaşların çoxu da öz vəsaitlərini dollarla saxlamaqda maraqlıdır. Digər tərəfdən Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarının əksəriyyəti dollarla saxlanılır. Xarici ölkələrlə, xüsusilə Avropa dövlətləri ilə aparılan ticarət əməliyyatlarında müəyyən vəsait itkisi gözlənilsə də, bu gəlirlərdə nəzərəcarpacaq azalma olmayacaq. Çünki hazırda Azərbaycan yalnız İtaliya və daha bir neçə Avropa ölkəsinə nefti avro ilə satır.⁸ Məhz bu səbəbdən ciddi maliyyə itkisi proqnozlaşdırılmır.

⁷ <http://www.cbar.az/news/>

⁸ <http://www.hafta-ichi.com/newv/2010/03/02/read=49235>

İQTİSADI İNKİŞAFA DİN AMİLİNİN TƏSİRİ

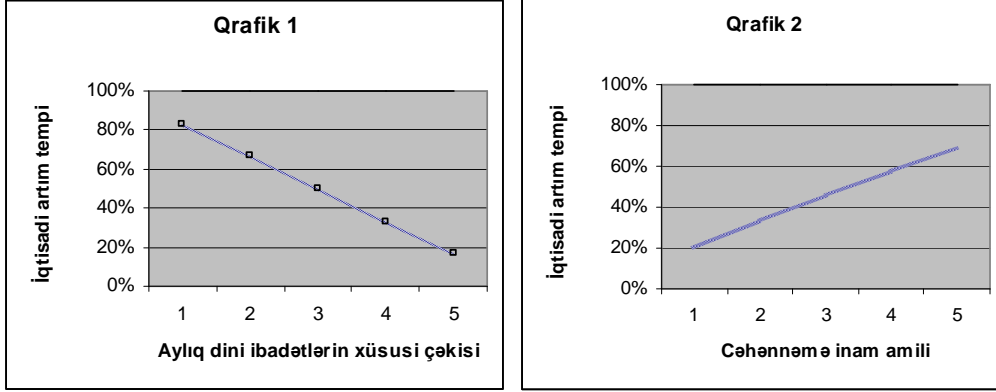
**İslamova Nuranə
BDU-nun magistranı**

Iqtisadi tarix boyunca daim müxtəlif məktəb və cərəyanlar bir-birini əvəz etmiş və hər biri özünəməxsus şəkildə iqtisadiyyatın predmetini şərh etmişlər. Həmçinin, iqtisadi inkişafa, iqtisadi artıma təsir edən amillər bu məktəblər tərəfindən araşdırılmışdır. Bildiyimiz kimi, iqtisadi inkişafa iqtisadi amillərlə yanaşı qeyri-iqtisadi amillər də təsir göstərir. Lakin Merkantilistlərdən başlayaraq Keyns, Monetaristlər, Neoliberalistlər də daxil olmaqla iqtisadi inkişafın iqtisadi amilləri araşdırılmış, tədqiq edilmişdir. İnstitusionalizm iqtisadi fikir tarixində xüsusi mövqeyi və yeri olan, XIX əsrin birinci yarısı və XX əsrdə təşəkkül tapan iqtisadi məktəbdir. İnstitusionalizmin əsasını iqtisadi inkişaf proseslərini və onların mahiyyətini qeyri-iqtisadi baxımdan şərh etmək təşkil edir. İnstitusionalistlər iqtisadi məktəb və cərəyanlar arasında ilk dəfə olaraq qeyri-iqtisadi amillərin təsərrüfat həyatına təsirini gözdən keçirən məktəb olmuşdur. Banilərindən biri T.Veblendir. Görkəmli nümayəndələri sırasında Mitçelin, Kommonsun, Helbreytin adını qeyd etmək olar.

Onlar iqtisad elminin predmetini daha da genişləndirərək hesab edirlər ki, iqtisad elmi heç də xalis iqtisadi münasibətlərlə məşğul olmamalıdır. Bu elm təsərrüfat həyatına təsir edən bütün kompleks şərtlərin təsirini nəzərə almalıdır. Bu məktəb metaiqtisadiyyat terminini elmə gətirib. Metaiqtisadiyyat hüquq, siyasət, sosiologiya, psixologiya, din, əxlaq və s. kimi qeyri-iqtisadi amilləri özündə birləşdirən bir sistemdir. Beləliklə, iqtisadi inkişafa tələb, təklif, qiymət, rəqabət, inflyasiya və s. kimi iqtisadi amillərlə yanaşı din, psixologiya, korrupsiya, siyasət, hüquq, mədəniyyət, mənəvi amillər, incəsənət və s. kimi qeyri iqtisadi amillər də təsir edir.

Iqtisadi inkişafın müəyyənedici, əsas amillərinin tədqiqi zamanı dinin təsiri səciyyəvi bir amil kimi nəzərə alınmır. Hələ Maks Veberdən başlayaraq dinin iqtisadi münasibətlərə təsirinə dair aktiv müzakirələrə başlanmışdır. Son vaxtlar iqtisadiyyatda diqqəti cəlb edən hadisələrdən biri ümumi iqtisadi nəticələrə dinin necə təsir etməsinə dair tədqiqatlara marağın artmasıdır. Harvard Universitetindən iki iqtisadçı – Robert J. Barro və Rachel M. McCleary din və iqtisadiyyat arasındakı əlaqələr üzərinə uzun müddətdir araşdırma edirlər. Əldə etdikləri tapıntılarla məqalələrində diqqət çəkirlər. Dinin iqtisadi inkişafa cənnət və cəhənnəm

anlayışlarıyla təsir etdiyini söyləyirlər. Aşağıda təsvir olunan qrafiklər cəhənnəmə inam və aylıq dini ibadətlər kimi amillərin iqtisadi artım tempinə təsirini göstərir. Bu nəticələr 1960-cı illərdən 1990-cı illərədək müxtəlif ölkələrdən yığılan məlumat və dəlillər nəticəsində əldə edilmişdir.

Qrafik 1-də cəhənnəmə inam amili sabit saxlanılaraq dini ibadətlərin xüsusi çəkisinin artmasının iqtisadi artıma mənfi təsiri əks olunmuşdur.

Qrafik 2-də dini ibadətlərin xüsusi çəkisi nəzərə alınmayaraq insanlarda cəhənnəmə inamının olmasının iqtisadi artıma müsbət təsiri əks olunmuşdur.⁸

İki alimə görə dinin iqtisadi inkişafa mənfi təsirləri də var. Dini ibadət və mərasimlərin gündəlik həyatda uzun sürməsi istehsalı axsadır, böyümə sürətinə mənfi təsir edir deyə açıqlayırlar. "Ayrıca, bir ölkədə din dövlət nəzarəti altındadırsa, din adamlarının maaşlarının, ibadət yerlərinin istehsalı və baxımının vergilərlə maliyyələşməsi, cəmiyyət xərclərini gərəksiz bir şəkildə artırır. Dinin dövlətdən ayrı olmadığı ölkələrdə din xidmətlərinin keyfiyyəti də düşür"⁸ deyirlər. Çünki din dövlətin olunca, din sektorunda rəqabət ortaya çıxma bilmir xidmət keyfiyyəti də buna görə artmır.

Əgər dini inanclar cəhalət üzərində qurulmuşsa, cahilliyə əsaslanırsa, daha təhsilli, savadlı insanlar dinə az meyli edəcəklər. Bu fikirlər dinin insani qorxular və narahatlıqlardan törəndiyini iddia edən və sübut etməyə çalışan Z.Freyd və şotland filosofu D.Yum tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Əks arqument isə budur ki, dini inanclar bəzi nəzəri hipotezlər kimi abstrakt düşüncə, yaxud daxili inam, etiqad tələb edir. Əgər savadlı insanlar əqli biliklər üçün lazımi abstraksiyaya qadirdilərsə, onda onlar dini inancları əsaslandırmaq üçün lazım olan mücərrədliyi yaratmağa daha çox qadir və təşəbbüskar ola biləcəklər. Bu səbəbdən savadlı, təhsilli insanlar dinə daha çox meyli ola bilirlər.

Bryus Sacerdot və Edvard Qleser artmaqda olan təlim-tərbiyənin kilsə ziyarətlərini, dini ibadətləri nə üçün stimullaşdırdığını başqa cür şərh edir. Onlar belə hesab edirlər ki, daha savadlı insanlarda kilsə ziyarətləri də daxil olmaqla kollektiv fəaliyyətlərdə iştirak meyli daha güclüdür.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizin hamısı xristian alimlərinin araşdırmalarının nəticəsidir. Bəs, müsəlman dünyasının dini olan İslamda iqtisadi anlayışlar necə verilmişdir, islam iqtisadiyyatı varmı, nə deməkdir?

İslamın bir hüquqi yönü vardır. Onun üçün İslam hüququnun varlığını qəbul edənlər, başqa sözlə İslam iqtisadiyyatının da var olduğunu qəbul etmək məcburiyyətindədirlər. Çünki demək olar ki, hüquq ilə iqtisadiyyat insanı və insan davranışlarını ələ almaları baxımından bənzər elmlərdir. Bu səbəbdən İslamın bir hüquq tərəfinin olduğunu qəbul edənlər iqtisadi tərəfinin də olduğunu qəbul etməlidirlər. İslam hüququnun varlığını tək müsəlmanlar deyil, müsəlman olmayanlar belə qəbul edirlər. 1938-ci ildə Hollandiyanın Lahey şəhərində toplanan Beynəlxalq Hüquq Konfransında bu yığıncağa qatılan müsəlman və qeyri-müsəlman

---

üzlər İslam hüququnun müqayisəli hüquq qaynaqlarından biri olduğuna, müstəqil və orijinal bir hüquq olduğuna və heç bir hüquqdan alınmadığı barəsində səs çoxluğu ilə qərar vermişlər.

İslam iqtisadiyyatı İslami dəyərlərdən ilhamlanan cəmiyyətin iqtisadi problemlərini araşdıran bir elmdir. İslam iqtisadiyyatının bu tərfi bu gün irəli sürülən o biri təriflərdən tamamilə fərqlidir. Bu günkü iqtisadiyyat, iş həyatında insanın araşdırılması şəklində təyin olunmaqdadır. Professor Robinsonun sözləri ilə bu tərifə daha çox fərqlilik verək. Robinson iqtisadiyyata belə tərif verir: “İqtisadiyyat – qıt qaynaqlarla hədəflər arasındakı əlaqələrdə, insan davranışlarını incələyən və fərqli tətbiqləri olan bir elmdir”⁸. Əlbəttə, bu tərif müzakirə edilə bilər. Amma burada bu günkü iqtisadiyyatın ana hədəfi təyin olunmaqdadır. Buna görə iqtisadiyyat cəmiyyət içərisində yaşayan insanın araşdırılmasını əsas mövzu etməlidir. İqtisadiyyat ictimai elmlər sırasındadır. Şübhəsiz, İslam iqtisadiyyatı da ictimai elmin bir hissəsidir. İslam iqtisadiyyatı cəmiyyət içərisindəki hər hansı bir adamı araşdırmır. O, daha çox İslami dəyərlərə inanan cəmiyyətdən təcrid edilməmiş insanın araşdırır. İslam pul qazanma və xərcləmə üzərində əhəmiyyətli dayanmış, maksimum ictimai fayda vermək üçün qazanclarla xərclər arasında möhkəm bir tarazlıq qurmağa çalışmışdır. İslam davamlı qanuni qazancı nəsihət etmişdir. Qeyri-qanuni qazanc yolları sonunda insanı və cəmiyyəti bir dağılmaya sürüklədiyi üçün, hamılıqla qadağan edilmişdir. Bundan ötrə İslam sərvət qazanmaq üçün girişiləcək fəaliyyətlərdə izləniləcək yolları təyin etmiş və bu barədə müəyyən qaydalar qoymuşdur. Bu məhdudlaşdırıcı qaydalar cəmiyyəti tam bir dinclik və rifaha çatdırmaq üçün qoyulmuşdur. Nə şəkildə olursa olsun, əxlaqi dəyərlərin təsirindən xilas olmuş bir iqtisadi fəaliyyət düşünülə bilməz. Quranda belə buyrulur. "Ey insanlar! Yerdəki şeylərdən halal və təmiz olmaq şərtiylə yeyin. Şeytanın addımlarına uymayın. Çünki o sizə, həqiqətən açıq-aşkar bir düşməndir." İslam dövləti hər iqtisadi fəaliyyəti təşviq etmədiyi, hətta, qadağan etdiyi üçün İslam iqtisadiyyatının daha dar bir çərçivə içərisində qaldığı fikri irəli sürülə bilər. Həqiqətən insanın rifahını yüksəltməyən fəaliyyətlərin İslam dövlətində yeri yoxdur. Lakin bu anlayış yəni insan rifahı anlayışı statik deyil. Davamlı olaraq dəyişməkdə və inkişaf etməkdədir. Burada əhəmiyyətli olan, İslamın bütün gələcək zamanlar üçün etibarlı universal qaydaları ilə rifah anlayışının bir uyğunlaşma içərisində olmasıdır.

Ancaq daha əvvəl də söylədiyimiz kimi, bu gün İslam iqtisadiyyatı bütün təşkilat və qaydalarıyla nəzəri olaraq ortaya qoyulmuş deyil. İslam iqtisadiyyatının müstəqil bir elm halına gələ bilməsi üçün üzərində daha uzun müddət araşdırma və iş görülməsi və hətta tək nəzəri iş deyil, eyni zamanda araşdırma nəticəsində əldə edilən tapıntıların tətbiq edilməsinə ehtiyac vardır. İslam alimləri keçmişdə necə İslam hüququnu ortaya qoymuşlarsa, bu gün yaşayan Müsəlman alimlər də qaynaqlarına söykənərək İslam iqtisadiyyatını nəzəri olaraq, bir doktrina şəklində ortaya qoyacaqlar. Bu barədə işlərinə davam edən elm adamlarının söyləri bizə ümid verməkdədir. Bir elmin digər elmlərdən ayrılaraq müstəqil bir elm halına gələ bilməsi üçün yalnız nəzəri işlər deyil, bəlkə bunun yanında ictimai və siyasi şərtlərin və şəraitin də meydana gəlməsinə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. N.Məmmədov, İslam İqtisadiyyatı. Bakı 2008
2. Robert J. Barro and Rachel M. McCleary. Religion and Economic Growth.
3. Süleyman Yaşar “Din ve ekonomi”. Məqalə. www.taraf.com.tr
4. M.A.Mannan. İslam Ekonomisine Giriş. Məqalə
5. Antony Davies . The Role of Religion in the Economy. The article
6. Servet Armağan. Ana hatlariyla islam ekonomisi. İstanbul 1991, 186 səh.
7. www.taraf.com.tr
8. www.economislam.com
9. www.kalkinma.org

HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ VACIB OLAN TƏDBİRLƏR

Nuriyev Samir, BDU-nun magistrantı

Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiyanın qarşısını almaq birdəfəlik tədbir deyil, prosesdir. Proses idarə olunmalıdır. İdarə olunma sistemli, ardıcıl, uzun müddətli fəaliyyətdir. İqtisadiyyatın ilkin və törəmə amilləri, onun üst qatında, əgər belə demək mümkünsə “əl altında” olan ehtiyatları və iqtisadiyyatın dərin qatlarında olan imkanları (ehtiyatları) vardır. Bu gün həyata keçirilənlər iqtisadiyyatın üst qatına aid antiinflyasiya tədbirləridir. Unutmamalıyıq ki, inflyasiyanın ilkin səbəblərini, iqtisadiyyatın dərin qatlarında olan köklərini aradan qaldırmadan, törəmə amillərə təsir etməklə vəziyyəti sabitləşdirməyə çalışmaq uzunmüddətli səmərə verə bilməz. Bu səbəblər müəyyənləşdirilməli, təhlil edilməli, inflyasiyanın diaqnozu və onun idarə olunan həddə qalmasını təmin etmək üçün görülən tədbirlər daha da dəqiqləşdirilməlidir. Həyata keçiriləcək tədbirlər aşağıdakı sahələri əhatə etməlidir;

Qeyri-rəsmi dövriyyə. Qeyri-rəsmi dövriyyə uçotdan, vergidən və digər icbari ödənişlərdən yayınmalardır. O büdcə gəlirlərinə, Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna daxilolmalara ciddi təsir edir. Qeyri-rəsmi dövriyyə ümumi daxili məhsulun, milli gəlirin uçotdan, idarə olunmadan kənarında qalan hissəsidir. O bütün makroiqtisadi və makromaliyyə göstəricilərinə destabilləşdirici təsir edir.

Ən əvvəl qeyri-rəsmi dövriyyənin miqyası, dinamikası və strukturu müəyyən edilməli və onun rəsmi dövriyyə ilə müqayisəli təhlili aparılmalıdır. Statistika məlumatlarına görə respublikamızda qeyri-rəsmi dövriyyənin ÜDM-ə nisbəti 20 faiz təşkil edir. Bu rəqəm bir neçə faiz fərqli ola bilər. Hər halda, ona əsaslanmaq lazımdır.

Respublikamızda qeyri-rəsmi dövriyyənin minimuma endirilməsi üçün daha radikal tədbirlər görülməlidir. Obyektivlik naminə qeyd etməliyik ki, ÜDM-in dövlət büdcəsi vasitəsi ilə idarə olunan hissəsini artırmaq üçün son illər xeyli iş görülmüşdür. Onlar öz bəhrəsini verir. ÜDM-in dövlət büdcəsi vasitəsilə bölgüyə və yenidən bölgüyə daxil olan hissəsi ildən-ilə artır. Qeyri-rəsmi dövriyyənin rəsmi dövriyyəyə çevrilməsi üçün iqtisadi və inzibati mexanizmlər daha fəal işə salınmalıdır. Bu mürəkkəb problemin həlli müxtəlif icra strukturlarının koordinasiya olunmuş, sistemli fəaliyyəti ilə təmin oluna bilər. İqtisadi İnkişaf, Maliyyə, Vergilər nazirlikləri, Milli Bank, Dövlət Gömrük Komitəsi, Qiymətli Kağızlar Komitəsi, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Dövlət Satınalmaları Agentliyi və digər strukturların birgə və qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyəti qeyri-rəsmi dövriyyənin uçota alınmasında və rəsmi dövriyyəyə, idarəetməyə cəlb olunmasında ciddi uğurlar qazanmağa şərait yarada bilər.

Ödəniş vasitəsi. Manat yeganə ödəniş vasitəsi olmalıdır. Respublikamızda alqı-satqı əməliyyatlarında və eləcə də ticarət şəbəkələrində manatla yanaşı dollardan və digər dönerli valyutalardan istifadə olunduğu heç kimə sirr deyil. Qəzetlərdə satışa çıxarılan mənzillərin, avtomobillərin, torpaq sahələrinin qiymətinin dollarla yazıldığını hamımız oxuyuruq. Xarici valyutalardan istifadənin inflyasiya proseslərinə təsiri qeyri-rəsmi dövriyyəyə bənzərdir. Xarici valyutaların məbləği haqqında dəqiq uçot, hesabat və məlumat yoxdur. Deməli, o idarə olunmur. Bu, antiinflyasiya tədbirlərinin səmərəliliyinə maneələr yaradır. Xarici valyutalar pul vahidi kimi bazara, tələb-təklif nisbətlərinə, qiymətlərə ciddi təsir edir. Əgər dövriyyədə olan manat ekvivalentində xarici valyutalar, milli puldan çox olarsa, pul tədavülünü idarə etmək, inflyasiyanın artımının qarşısını almaq, onu müəyyən həddə saxlamaq mümkün olmaz. Azərbaycanda milli valyuta ilə yanaşı ABŞ dollarından və digər dönerli valyutadan istifadə olunması pul tədavülü prosesini idarə etməyi, inflyasiyanı müəyyən həddə saxlamağı çətinləşdirir.

1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyamızda birbaşa göstərilmişdir: “Azərbaycan Respublikasında pul vahidi manatdır... Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır” (Maddə 19). Əsas

---

Qanunda ödəniş vasitəsi kimi digər valyutaların istifadəsinin qadağan olunması çox vacibdir. Dövlətin pulun alıcılıq qabiliyyətini qoruyub saxlamaq və daha da möhkəmlətmək üçün gördüyü tədbirlər manat yeganə ödəniş vasitəsi olduqda, yalnız onda yüksək səmərə verə bilər. Çünki pul tədavülü qanununa uyğun olaraq dövlət milli valyutanın emissiyasını (Milli Bank), pul kütləsinin idarə olunmasını, “artıq” pulların dövriyyədən götürülməsini, manatın alıcılıq qabiliyyətinin möhkəmlətməyi, habelə digər tədbirləri həyata keçirir və fəaliyyətinin nəticəsinə məsuliyyət daşıyır. Dönərli valyutanın (dolların) emissiyası və idarə olunmasını isə onu ödəniş vasitəsi kimi tədavülə buraxan dövlət həyata keçirir. Biz ödəniş vasitəsi kimi dollardan istifadə etməklə onun inflyasiyasının ağırlıq yükünü Azərbaycanda istifadə olunan nisbətdə öz üzərimizə götürürük. ABŞ-ın İraqda, Əfqanıstanda apardığı antiterror əməliyyatları (müharibələr) xərclərinin bir hissəsini tədavülə əlavə pul buraxmaq (emissiya) hesabına ödədiyi heç kimə sirr deyildir. Dollardan istifadə edənlərin hamısı dolayısı ilə ABŞ-ın müharibə xərclərinin ödənilməsində iştirak etmiş olur.

Respublikamızda manatın yeganə ödəniş vasitəsi olması təkcə Milli Bankın işi deyildir. O həmçinin iqtisadi məsələ də deyildir. Manatın yeganə ödəniş vasitəsi olması ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməyin vacib şərtidir.

Ölkə Prezidentinin 2005-ci il 31 may tarixli fərmanında Milli Banka “ölkədə həyata keçirilən alqı-satqı əməliyyatlarında, o cümlədən ticarət şəbəkələrində xarici valyutalarla hesablaşmaların qarşısını almaq məqsədi ilə hüquqi, inzibati və təşkilati tədbirlərin görülməsi barədə təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi ilə birlikdə hazırlayıb bir ay müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etmək haqqında tapşırıq verilmişdir. Tapşırıq müəyyən olunduğu müddətdə icra olunmuşdur. Lakin, müşahidələr və qəzetlərdə dərc olunmuş alqı-satqı reklamlarında qiymətlərin bəzən əvvəlki kimi yenə də dollarla göstərildiyi və ödənilməsi aydın olur. Unudulmamalıdır ki, bu tapşırıqların yerlərdə icra olunmasında ardıcılıq, sistemlilik və koordinasiya olunmuş fəaliyyət təmin olunmadan görülən antiinflyasiya tədbirlərinin yüksək səmərə verəcəyini gözləmək olmaz.

Qeyri-qanuni valyuta idxalı. Ölkəyə valyuta sərvətlərinin qeyri-qanuni gətirilməsi inflyasiyanın səbəblərindəndir. Bəzi qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT-lərin), mətbuat orqanlarının donorlarının, ictimai birlik və “təşkilatların”, siyasi partiyaların maliyyələşmə mənbələrinin xaricdə olduğu heç kimə sirr deyildir. Ölkədə siyasi proseslər fəallaşdıqda, xüsusilə prezident seçkisi və Milli Məclisə seçkilər ərəfəsində donor ölkələrdən gələn pulların ümumi məbləği kəskin sürətdə artır. Bu pullar uçotdan, nəzarətdən kənar, əmtəə kütləsi ilə təmin olunmadan dövriyyəyə buraxılır. Orada maliyyə şəffaflığı yoxdur.

Pul tədavülü prosesini pozmaqla, inflyasiya yaratmaqla, ölkənin siyasi və sosial-iqtisadi həyatını destabilizasiya etməklə inqilab ixrac etmək dünya təcrübəsində yenilik deyildir. Ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün valyuta sərvətlərinin respublikamıza gətirilməsinə, onun uçotu və idarə olunmasına nəzarət gücləndirilməlidir. İdxal pullarının mənbəyi, məbləği, ünvanı, təyinatı və s. şəffaflığı təmin edilməlidir. Bu təkcə antiinflyasiya tədbirlərini gücləndirmək üçün deyil, habelə ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün zəruridir.

“Valyuta tənzihi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun müddəaları yenidən nəzərdən keçirilməli, zərurət olarsa, qanunun bəzi maddələrinə müvafiq dəyişikliklər edilməlidir. Ən başlıcası, qanunun müddəalarına hər yerdə dəqiq əməl olunmalıdır.

Pul tədavülü prosesinin idarə olunması daha da təkmilləşdirilməlidir. Pul kütləsinin, ÜDM-in və onun strukturlarının (neft və qeyri-neft sektorlarının) artım dinamikası nisbətlərinin optimallığı təmin edilməlidir.

Respublikamızda pul kütləsinin artımı deyil, onun dövretmə sürəti, banklara qayıtması problemlidir. Dövriyyəyə buraxılmış pul müxtəlif əmtəələr alınması, xidmətlər göstərilməsi, vergilər, dövlət rüsumları, digər icbari ödənişlər vasitəsilə, habelə kommunal və s. pullu xidmətlərdən istifadə müqabilində banklara qayıtmalıdır. Bu proses ardıcıl olaraq təkrarlanmalı, sistemə çevrilməlidir.

MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİ: AZƏRBAYCAN REGION ÖLKƏLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏDƏ

Əliyeva Aynur Hüseynbala q, BDU-nun magistrant

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra milli innovasiya sisteminin qurulmasına başlanılmışdır. Əldə olunan nailiyyətlər ölkəmizin iqtisadi cəhətdən yaxın olan ölkələrlə müqayisədə özünü daha aydın ifadə edir. Ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətli olması olduqca nisbi anlayışdır və yalnız digər ölkələrlə müqayisədə üzə çıxır. Ümumdünya səviyyəsində bu tip müqayisəli tədqiqatlar işləyib hazırlayan bir neçə nüfuzlu araşdırma mərkəzi vardır. Onlar hər il müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarının rəqabət qabiliyyətini araşdırır və hesabat formasında ictimaiyyətə təqdim edir. Belə hesabatlardan biri də Dünya İqtisadi Forumunun “Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti Hesabatı”dır. Sonuncu hesabatda (GCR 2009-2010) əvvəlki dövrün hesabatında olduğu kimi, dünyanın qabaqcıl ölkələri yer almışlar.

Pulun geri qayıtmasını təmin etməli olan kanalların ən güclüsü vergilərdir. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin 75-76 faizi bu kanalla formalaşır.

Vergilər. Respublikamızda vergi sistemi bütövlükdə düzgün qurulsa da, vergi və digər icbari ödənişlərdən yayınmalar çoxdur. Bu, təkcə fiziki şəxslərə deyil, habelə iri vergi ödəyicisi olan dövlət müəssisələrinin bəzilərinə də aiddir.

Hesablamalara görə mövcud vergi bazası və dərəcələri şəraitində vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasını təmin etməklə büdcəyə vergilərdən daxilolmalar ən azı 30 faiz artırıla bilər. Bu təkcə bizim deyil, maliyyə sahəsində kifayət qədər təcrübəsi olan mütəxəssislərin fikridir. Ölkəmizin iqtisadi qüdrəti, müdafiə qabiliyyəti, xalqımızın rifahı dövlət büdcəsinin gəlirlərindən çox asılıdır. Onun artırılması və maksimum səmərəli istifadə olunmasında hamımız maraqlı olmalıyıq.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Экономика: учебник /под ред. А. С. Булатова.-М.: Юристъ-2002.
2. Р. Нуриев, С. Авдашева. Базовые экономические понятия. Вопросы экономики № 11, 1993 год.
3. Дж. Ф. Стенлейк. Экономикс для начинающих. Москва, издательство “Республика”, 1994 год.
4. Макконнелл К.Р. , С.Л. Брю С.Л. Аналітична економія: Мікроекономіка /переклад з англ. С. Панчишин, О. Ватаманюк. За ред. З. Ватаманюка. - Львів: Просвіта, 1999
5. Ястремский О. , Гриценко О. Основы Мікроекономіки. - К.: Знання, 1998
6. Сіроштан М.А., Григорян Г.М., Тененбаум А.Б. та ін. Політична економія: Навч. посібник. - Харків: РВВ ХДЕУ, 1998. - 344 с.
7. Сіроштан М.А., Макроекономіка: Навч. посіб. - Х.: ВД „ІНЖЕК”, 2004. - 186 с.
8. Чухно А.А., Основы економічної теорії: Підручник/ П. С. Єщенко, Г.Н. Клименко та ін.; За ред. А.А. Чухна. - К.: Вища школа., 2001. - 606 с.

Ölkə	2009	2008	2007	2006	2005	2004	2003
İsveçrə	1	2	2	1	4	8	7
ABŞ	2	1	1	6	1	2	2
Sinqapur	3	5	7	5	5	7	6
İsveç	4	4	4	3	7	3	3
Danimarka	5	3	3	4	3	5	4
Finlandiya	6	6	6	2	2	1	1
Almaniya	7	7	5	8	6	13	13
Yaponiya	8	9	8	7	10	9	11
Kanada	9	10	13	16	13	15	16
Niderland	10	8	10	9	11	12	12

Cədvəl 1. GCR 2009-2010

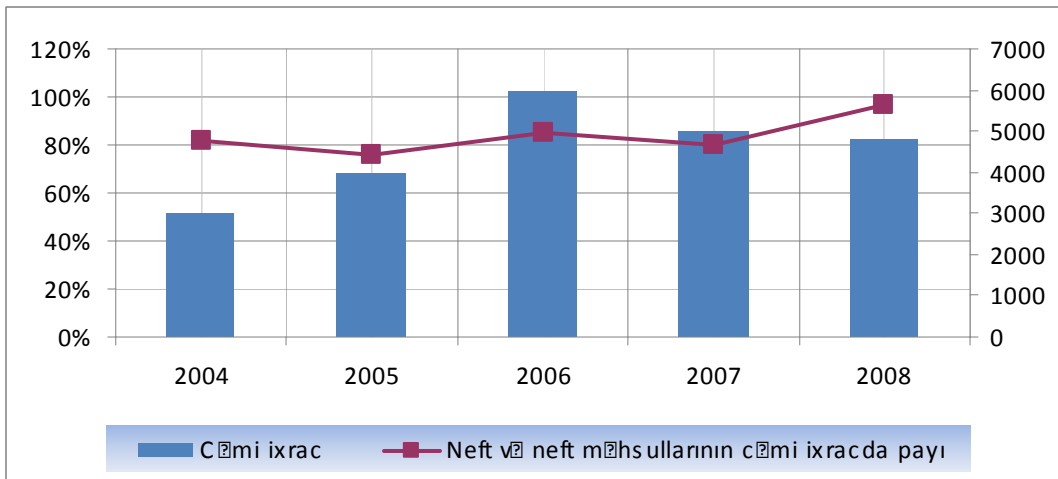
Bu siyahıda Sinqapurun yer alması təsadüfi yox, iqtisadiyyatda prioritet sahələrin sürətli inkişaf meyilləri ilə əlaqədardır. Dəyişən isə onluq daxilindəki mövqelərdir. Bu tendensiya artıq bir neçə ildir ki qorunur. Lakin ilk onluq üzrə Rəqabət Qabiliyyəti İndeksinin orta qiyməti keçən ilki 5.51-dən yeddi il əvvəlki səviyyəsi - 5.45-ə enmişdir. Buna səbəb isə qlobal iqtisadi tənəzzülün ilk onluq ölkələrinin iqtisadiyyatına təsirindən irəli gəlir.

Dünya İqtisadi Forumu ölkələrin rəqabət gücü indeksini ölçmək məqsədilə ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırır və hər bir qrup üçün iqtisadi inkişafın amillərini müxtəlif nisbətlərdə nəzərə alır. Qruplaşdırma iki meyar əsasən aparılır. Biri ölkənin iqtisadi inkişafının kəmiyyət göstəricilərini, digəri isə onun strukturunun sağlamlığını qiymətləndirmək məqsədi daşıyır.

İlk meyar olan Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti (PPP) əsasında hesablanan hər nəfərə düşən ÜDM Azərbaycanda ilbəil artmaqdadır. Hesabatın istinad etdiyi Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən dərc edilən Dünya İqtisadiyyatının Perspektivləri (World Economic Outlook) hesabatının məlumatlarına əsasən, Azərbaycan 2007-ci ildən iqtisadiyyatı effektivliyə əsaslanan ölkələr sırasına aid edilməlidir. Bu hal ABŞ-nin Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin statistik göstəricilərində də özünü göstərir. Növbəti illər üçün verilən proqnoz qiymətlərində də Azərbaycan 2010-cu ildən 2-ci və 3-cü mərhələlər arasında olan ölkələr qrupu daxilində təhlil edilməlidir.

Lakin hesabatda ölkələrin qruplaşdırılmasının ikinci meyarı ixracın strukturu ilə bağlıdır. Bu tələb Azərbaycanı iqtisadiyyatı effektivliyə əsaslanan ölkələr qrupuna yox, 1-ci və 2-ci mərhələlər arasında olan keçid ölkələri qrupuna aid etməyə məcbur edir. Belə ki, neft və neft məhsullarının məcmu ixracda payının həddindən artıq yüksək olması ölkədə hər nəfərə düşən gəlir prinsipinin təsir çəkisini azaldır. Son beş ilin statistikasına əsasən, ölkədə neft və neft məhsullarının ixracda payının 76-97 faiz aralığında dəyişməsi iqtisadiyyatımızın strukturunda resurs amilinin çəkisinin çox olduğunu göstərir. Buradan görünür ki rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün ixracda qeyri-neft məhsullarının payının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər hansı iki ölkəni müqayisə edərkən onlar arasında müəyyən yaxınlığa əsaslanmaq lazımdır: iqtisadiyyatın miqyası, təsərrüfat və istehsal ənənələri, iqtisadi sistem, milli-mental dəyərlər, təbii-coğrafi şərait, resurs imkanları, iqtisadi inkişaf dinamikası, orta q bazarlar vəs. Bunları nəzərə alaraq Azərbaycanın Rusiya, Gürcüstan, Qazaxıstan, Türkiyə, Ukrayna və Ermənistan kimi ölkələrlə müqayisə edilməsi daha məqsəduyğundur.

Azərbaycan Region ölkələri (Ermənistan və Gürcüstan) ilə müqayisədə rəqabət qabiliyyəti indeksinin ümumi qiymətinə görə irəlidedir. Sonuncu hesabatda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Ümumi Rəqabət Gücü İndeksində (GCI) əsasən müəyyən edilən siyahıda müvafiq olaraq 51, 90 və 97-ci yerlərdə qərarlaşıb. Keçən hesabatla müqayisədə Azərbaycan 69-cu yerdən 18 pillə irəlilədiyi halda, digər iki ölkə əvvəlki mövqelərində qalıb. Bu mövqələrin daha detallı öyrənilməsi üçün indiki formada 12 pillə amilləri üzrə təhlildən istifadə etmək olar. Bu pillələrin hər biri üzrə ayrılıqda təhlil aparmaqla Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət üstünlüklərini və gələcək imkanlarını üzə çıxarmaq mümkündür.

1. İnstitutlar – beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti nəzəriyyəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, ölkə şirkətlərinin dünya bazarında uğuru, ilk növbədə, institusional amillərdən asılıdır. Bu pillə öz tərkibində ictimai və özəl institutların müxtəlif meyarlarını birləşdirir.

İctimai institutlar ümumi rəqabət gücünün formalaşmasına təsir göstərir. Azərbaycan seçilmiş digər ölkələlə müqayisədə irəlidedir. Mülkiyyət hüquqlarının qorunması, xüsusən də intellektual mülkiyyətin qorunmasına görə ölkə öndədir. Yeganə çatışmazlıq təhlükəsizlik amili üzrədir. Ölkəmiz özəl institutlar üzrə ümumi nəticə üzrə öndədir. Bu amil özəl institutlarda korporativ mədəniyyət və hesabatlılıq kimi keyfiyyətlər əsasında müəyyən olunur.

2. İnfrastruktur – ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini formalaşdıran ikinci pillədir. Həm ümumilikdə fiziki infrastrukturun, həm də onun ayrı-ayrı istiqamətlərinin inkişafı iqtisadi sahələrin fəaliyyəti üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Hesabata əsasən, Azərbaycan ümumi infrastrukturun vəziyyəti ilə bağlı sorğunun nəticələrinə görə müqayisə edilən bütün ölkələrdən öndədir. Spesifik infrastrukturun vəziyyəti avtomobil yolları, dəmir yolu, liman, hava yolu və elektrik təchizatı kimi müxtəlif infrastrukturların keyfiyyəti barədə sorğular, eləcə də telefon xətlərinin və oturmaqaların sıxlığı kimi statistik göstəricilər əsasında müəyyən edilir. Bu nəticələrə əsasən, Azərbaycan yalnız Türkiyə və Rusiyadan geridədir.

3. Makroiqtisadi sabitlik – Son dövr tənəzzülləri bir daha sübut etdi ki, makroiqtisadi sabitlik iqtisadi sahələrin və onun tərkib hissəsi olan müəssisələrin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətində əhəmiyyətlidir. Makroiqtisadi tarazlıq bazar subyektlərinin gələcək fəaliyyətləri ilə əlaqədar qərar qəbul etməsində daha dəqiq çıxış nöqtələrinə söykənməsinə də şərait yaradır.

Hesabatda bu amil növbəti diaqramdakı statistik göstəricilər əsasında müəyyən edilir. Bütçə kəsiri profisiti göstəricisinə əsasən Azərbaycan nəinki müqayisə göstəricisinə qrupuna daxil edilmişdigər ölkələri kifayət qədər qabaqlayır, həmçinin hesabatda təhlil olunan iqtisadiyyatların ilk onluğuna da daxildir. Milli yığıcı norması göstəricisinə görə Azərbaycan dünyada birinci yerdədir. İnflyasiya amili 2008-ci ilin statistikasına əsaslanır və bu səbəbdən də Azərbaycan Ukraynadan başqa digər ölkələrdən geridədir. Cari ildə işə faiz dərəcəsi spredi də işgüzar fəallığa təsir göstərir və bu istiqamətdə Azərbaycan Türkiyə və Rusiyadan başqa

digər ölkələrdən geridədir. Faiz spredinin aşağı salınması maliyyə stabilliyini möhkəmlətməklə yanaşı, iqtisadi fəallığın da yüksəlməsinə səbəb olur. Dövlət borcu amilinə görə də müqayisələrdə Azərbaycan yalnız Rusiya və Qazaxıstandan cüzi fərqlə geridədir.

Səhiyyə və ibtidai təhsil – ölkədə ümumi işçi qüvvəsini formalaşdıran ilkin keyfiyyət amilləridir. Azərbaycan bu amilə görə Ukrayna, Rusiya və Qazaxıstandan geridədir. Hər iki subamil üzrə kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi ölkə qarşısında növbəti illərdə dayanmalı olan əsas məsələlərdəndir.

5. Ali təhsil və ixtisasartırma – savadlı və təcrübəli işçi düvvəsi yüksək məhsuldarlıqlı fəaliyyətin ilkin şərtlərindəndir. Bu amil üç subamil əsasında formalaşır : təhsilin kəmiyyət göstəriciləri statistik göstəricilər əsasında, məcmu orta təhsil almış vətəndaşların sayı və əlavə peşəkar texniki təhsil alanların sayı ilə müəyyən edilir. Bu istiqamət üzrə Azərbaycan digər ölkələrdən ən geridə olanıdır. Buna səbəb sahibkarların işçi qəbulu zamanı yüksək ixtisaslı biliklərə qarşı tələbinin aşağı olmasıdır. Sahibkarlar yüksək ixtisaslı işçilər axtarmaqla müqayisədə adi işçini işə qəbul edib, sonradan mütəxəssis kimi yetişdirməyə üstünlük verirlər.

Təhsilin keyfiyyət göstəriciləri isə sorğular əsasında müəyyən olunur. Bu subamil öz tərkibində təhsil sisteminin keyfiyyəti, təhsildə riyazi və tətbiqi elmlərin keyfiyyəti, biznes inzibatçılığı məktəblərinin keyfiyyəti bə məktəblərdə internetə çıxış imkanları kimi istiqamətlərin sorğu nəticələrini birləşdirir. Bu subamilin bəndləri üzrə yeganə qənaətbəxş mövqə məktəblərdə internetə çıxış imkanları göstəricisi üzrədir. Həm digər bəndlər, həm də subamilin yekun nəticəsinə əsasən Azərbaycan yalnız Ermənistan və Gürcüstanı qabaqlayır. İş yerlərində treninqlər subamili isə tərkibində ixtisaslaşmış yerli treninq və araşdırma xidmətlərinin səviyyəsi, müəssisələrdə heyətin ixtisasartırma səviyyəsi (həcmi) kimi göstəricilər üzrə sorğuların nəticələri əsasında müəyyən edilir. Bu istiqamət üzrə Azərbaycan bütün ölkələrdən irəlidedir.

6. Əmtəə bazarlarında effektivlik – rəqabət və tələb amillərinin keyfiyyəti kimi iki böyük yarımqrupda təhlil edilir. Rəqabət yarımqrupu isə özlüyündə yerli və xarici bazarlarda rəqabət alt amillərinə bölünərək təhlil edilir.

Daxili rəqabət amili aşağıdakı meyarlar əsasında müəyyən edilir : Yerli rəqabətin intensivliyi, Bazarlarda dominionluq payı və Anti- inhisar siyasətinin səmərələri. Bu üç meyar əsasında onu söyləmək olar ki, Türkiyə digər dövlətlərlə müqayisədə (qalan bütün ölkələr keçmiş SSRİ ölkələridir) uzunmüddətli zaman şəraitində formalaşmış bazar iqtisadiyyatına və azar rəqabət mühitinə malikdir. Vergiqoymanın genişliyi və səmərəsi amili üzrə Azərbaycan yalnız Gürcüstandan geridədir. Ümumi vergi yükü meyarı üzrə isə yalnız Türkiyə, Ukrayna və Rusiyadan irəlidedir. Biznesə başlamaq üçün zəruri prosedurların sayı və zaman meyarları üzrə liderlik Gürcüstan, Türkiyə və Azərbaycandır. Aqrar siyasət xərcləri meyarı üzrə Azərbaycan Ermənistandan sonra ikinci yerdədir.

Xarici rəqabət amili isə növbəti meyarlar əsasında müəyyən edilir : Ticari maneələrin əhatə dairəsi meyarı üzrə Azərbaycan yalnız Rusiya və Qazaxıstandan irəlidedir. Bu istiqamət üzrə liderlik Gürcüstan və Türkiyədədir. Tarif maneələri meyarı üzrə Azərbaycan Ermənistan və Rusiyadan irəlidedir. Əcnəbi mülkiyyətçiliyin yayılması meyarı üzrə Azərbaycan müqayisə qrupunda liderlik edir. Gömrük prosedurları yükü üzrə ölkədə aparılan islahatlar öz nəticələrini verməkdədir. Belə ki, bu istiqamətdə Azərbaycan yalnız Gürcüstandan geri qalır. İdxalın ÜDM-ə nisbəti meyarı statistik baza əsasında müəyyən edilir və xarici məhsulların daxili bazarlarda dominionluq səviyyəsini ifadə məqsədi daşıyır. Bu istiqamətdə ən geridə olanlar müvafiq olaraq Rusiya, Türkiyə və Azərbaycandır. Sonuncu meyarın xarici məhsulların dominionluq dərəcəsini tam ifadə etməsi mübahisəli məsələdir.

Daxili və xarici rəqabət amillərinin hər biri üzrə və ümumilikdə yekunlara əsasən Azərbaycan yalnız Gürcüstan və Türkiyədən geri qalır.

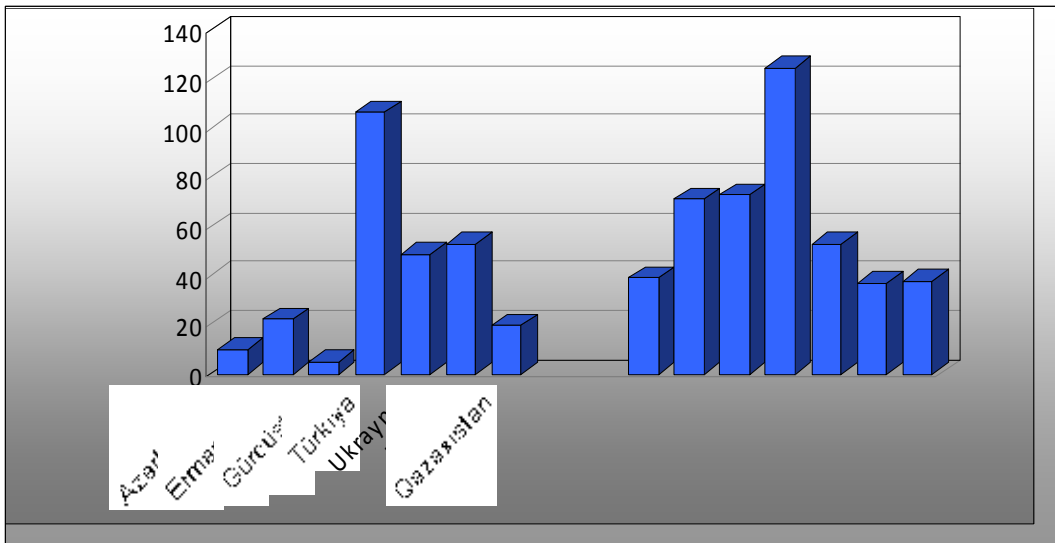
Tələb amillərinin keyfiyyəti yarımqrupu isə iki meyar əsasında : Şirkətlərdə müştərilərə qarşı rəftar və İstehlakçıların tələbkarlığı meyarları ilə müəyyən edilir. Müxtəlif ölkələrdə istehlakçılar öz hüquqları haqqında müxtəlif səviyyədə məlumatlı olur, millətlərin

istehlak məhsullarına tələbkarlıq dərəcələri bi-birindən fərqlənir. Bu səbəb isə müqayisədə qeyri-səlis nəticələr verə bilər. Cari hesabatda Azərbaycan adı çəkilən yarımqrup üzrə nəticələrdə liderdir.

7. Əmək bazarlarında effektivlik amili ölkədə iş qüvvəsinin ən çox səmərə verəcəyi sahədə fəaliyyəti və iş prosesində bacarıqlarından tam şəkildə istifadə edilməsi stimulları baxımından vacib hesab edilir. Bu amil Elastiklik və İstedaddan səmərəli istifadə kimi iki yarımqrupda təhlil edilir :

Elastiklik yarımqrupu üzrə nəticələr növbəti meyarlar əsasında müəyyən edilir : İşçi-işəgötürən münasibətlərində qarşılıqlı anlaşma; Əməkhaqqlarının təyində elastiklik (müstəqillik) ; Müəssisələrdə işçilərə qarşı sərtlik; İşə götürmə işdən azad etmənin asanlıığı; İşdən azad etmə xərcləri. Bu yarımqrup üzrə Azərbaycan yalnız Gürcüstandan geridədir.

İstedaddan səmərəli istifadə yarımqrupu isə əməyə görə ödəmələrlə məhsuldarlıq arasındakı əlaqə, peşəkar menecmentə etimad, zehni axının cəlb edilməsi, iş qüvvəsində qadınların payı kimi meyarlar əsasında müəyyən olunur. Bu yarımqrupda Azərbaycan Rusiya və Qazaxıstandan qismən geridədir. Buna səbəb isə müəssisələrdə peşəkar menecmentə etimadın aşağı səviyyədə olmasıdır.

8. Maliyyə bazarlarında effektivlik sonuncu iqtisadi böhranla bir daha iqtisadiyyatda son dərəcə yüksək əhəmiyyətə malik olmasını sübut etdi. Bu amil iki yarımqrupda təhlil edilir.

Effektivlik yarımqrupu daxilində maliyyə bazarının təkmilliyi, daxili səhm bazarı vasitəsilə maliyyələşmə imkanı, kredit əldə etmənin asanlıığı, vençur kapitalının mümkünlüyü, kapital axınına məhdudiyətlər, investorkların imkanları kimi meyarlar təhlil olunur. Adı çəkilən meyarlardan yeganə problemlili vəziyyət kapital axınlarına məhdudiyət bəndindədir. Bu yarımqrupun ümumi nəticələrinə görə Azərbaycan yalnız Türkiyədən geri qalır.

Kredit qabiliyyəti və etibarlılıq yarımqrupunda isə Bankların sağlamlığı, səhm bazarlarının tənzimlənməsi, qanuni hüquqlar indeksi kimi meyarlar təhlil edilir. Azərbaycan bu yarımqrup üzrə liderdir.

9. Texnoloji hazırlıq. Bu göstəricinin məqsədi dünyada mövcud olan yeni texnologiyaların ölkədə, xüsusilə də sahibkarların fəaliyyətində tətbiq edilə bilmə səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Bunun üçün 8 meyar təhlil edilir: son texnologiyaların əlçatanlığı və müəssisələrin yeni texnologiyaları qəbul etmə səviyyəsi meyarlarına görə Azərbaycan müqayisə qrupunda yalnız Türkiyədən geri qalmaqla ikinci mövqedədir. Mobil telefon və internet istifadəçilərinin sayı meyarlarına görə ölkə yalnız Ermənistan və Gürcüstandan irəlidədir. Fərdi kompüterlərin və sürətli internet istifadəçilərinin sayına görə Azərbaycan sonuncu yerlərdədir.

10. Bazar ölçüləri – bu göstəricinin qiymətləndirilməsi üçün iki sub-göstəricidən istifadə edilir: daxili bazarın və xarici bazarın həcmi. Öz növbəsində, daxili bazarın həcmi

ölkədə ÜDM-in həcmindən və ixracın ÜDM-ə nisbətindən asılı olaraq hesablanır. Hər iki meyar üzrə öndə olan ölkələr rusiya və Türkiyə, geridə olanlar isə müvafiq olaraq Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycanıdır.

11. Biznes sofistikasiya. Bu göstəricinin qiymətləndirilməsi üçün iki sub-meyardan istifadə edilir. Müəssisələrin yardımçı istehsalatlarla əlaqələrinin səviyyəsi meyarı təchizatçı şirkətlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini, habelə ölkədə klasterlərin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirir. İkinci meyar olan müəssisələrin əməliyyatlarının və strategiyalarının inkişaf dərəcəsi isə aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir : rəqabət üstünlüyünün təbiəti; qiymətəmələgəlmə zəncirinin əhatə dairəsi; beynəlxalq bölgünün tənzimlənməsi; istehsalda texnoloji proseslərin inkişaf səviyyəsi; təkmil marketing strategiyalarından istifadə; menecment səlahiyyətlərinin aşağı səviyyəli menecerlərə ötürülməsi; peşəkar menecmentə etimad. Hər iki meyar üzrə Azərbaycan bu müqayisə qrupunda Türkiyədən sonra ikinci yerdədir.

12. İnnovasiya. Seçilmiş ölkələrlə müqayisədə Azərbaycan innovasiya amillərinə görə qrup lideridir. İnnovasiya qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün hesabat altı meyarı araşdırır : innovasiya tutumu, elmi araşdırma institutlarının keyfiyyəti, şirkətlərdə ETT xərcləri, elm-sənaye araşdırmalarında qarşılıqlı əməkdaşlıq, yüksək texnologiya məhsullarına dövlət sifarişləri, tədqiqatçı və mühəndislərin əlçatanlığı, kəşflərə görə patentlər, intellektual mülkiyyətin qorunması.

Hesabatın hazırlanmasında Ümumdünya İqtisadi Forumu müxtəlif ölkələrdə biznesin aparılması üzrə problemlə sahələrin müəyyənləşdirilməsi üzrə sorğu keçirir. Sorğu ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinə mane ola biləcək 15 amilin vaciblik əlamətinə görə sıralanmasına əsaslanır. Nəticələr əsasında hər ölkə üçün bu amillərin çəkili ortasümüəyyən edilir və sıralanır. GCİ 2009 Hesabatında sahibkarlar hesab edirlər ki, Azərbaycanda ən problemlə ilk beş amil korrupsiya, inflyasiya, vergi dərəcələri, maliyyələşmə əlçətmazlığı və hökumət tənzimlənməsinin səmərəsizliyidir. Bu beş amil ümumi maneənin 66,5 faizini, ilk səkkiz amil isə 86,1 faizini təşkil edir. Son altı amil isə ümumi maneələrdə 10,1 faiz çəkili paya malikdir.

GCİ 2010 hesabatında isə bu amillərin sıralanmasında və ümumi paydakı çəkiliyəndə dəyişikliklər baş vermişdir. Korrupsiyadan sonrakı növbəti yeddi amilin xüsusi çəkisi nisbətən bərabərləşmiş və müəyyən yerdəyişmələr olmuşdur. Hesabatda ilk beş amil ümumi maneənin 57,6 faizini, ilk səkkiz amil isə 90 faizini təşkil edir. Əvvəlki hesabatda ikinci yerdə olan inflyasiya amili GCİ 2010-da vacibliyinə görə arxa plana keçmişdir. 2008-ci ilin avqust ayından neftin qiymətinin aşağı düşməsi ümumi qiymətlərin yüksəliş templərində də özünü göstərdi. 2009-cu il üçün inflyasiyanın təkrəqəmli səviyyədə qərarlaşması üzrə gözləntilər bu amilin cari hesabatda geriləməsi ilə nəticələndi.

Korrupsiya ölkənin iqtisadiyyatında, sosial və mədəni mühitində, həmçinin beynəlxalq imicində mühüm rol oynayır. Korrupsiya amili işgüzar mühitə digər neqativ amillərlə müqayisədə dəfələrlə çox ziyan vurur və həmçinin digər neqativ amillərin inkişafına da münbit şərait yaradır.

Təhsilli iş qüvvəsinin tələblərə cavab verməməsi problem kimi iqtisadi durğunluq zamanı müəssisələr tərəfindən kədr məsrəflərinin azaldılması zamanı üzə çıxdı. İnkişaf etmiş ölkələrdə iş qüvvəsinin səmərəliliyi məsrəflərin idarə edilməsində və həmçinin məhsuldarlığın yüksəldilməsində mühüm meyardır. Bu tendensiya tədricən yeni bazar iqtisadiyyatı ölkələrində də aktuallaşmaqdadır.

Azərbaycanda vergi yükünün son illər yüksəlməsi sahibkar üçün müəyyən maneələr yaradır. Digər tərəfdən, hesabat əsasında, korrupsiya hallarının mövcudluğu bu amilin xüsusi çəkisini artırır.

Maliyyələşmənin əlçətmazlığı problemi bir tərəfdən maliyyə təşkilatlarının, digər tərəfdən isə şirkətlərin fəaliyyət şərtlərindən irəli gəlir. Şirkətlər vergidən yayınmaq məqsədi ilə öz fəaliyyətləri ilə bağlı məlumatları rəsmi və ictimai müstəvilərdən gizlədirlər. Bu isə onların kənar maliyyə mənbələrindən faydalanmasına mane olur. Digər tərəfdən, 2008-ci ildə

başlayan dünya maliyyə böhranı yerli bankları kreditləşmə zamanı daha ehtiyatlı davranmağa məcbur etdi ki, bu da biznesdə maliyyələşmə prosedurlarının artması ilə nəticələndi.

Səmərəsiz hökumət tənzimləməsi iqtisadiyyatda həddindən artıq tənzimləyici alətlərin mövcudluğunu ifadə edir. Bürokratik maneələrin çox olması iqtisadiyyatda nizamlayıcı funksiyadan daha çox kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının ləngiməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən də istənilən nizamlayıcı və ya tənzimləyici tədbirlərin reallaşdırılması zamanı optimal həddin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, ölkələrin rəqabət qabiliyyəti keyfiyyəti əbədi dəyər deyil. Onu qorumaq və faha da gücləndirmək hər zaman iqtisadi siyasətin orta və uzunmüddətli hədəfi olaraq qalmalıdır.

www.azstat.org

ƏRZAQ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ TƏSİRİ

**Səmədova Aysel Soltanağa qızı,
BDU-nun magistranı**

Hər bir dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri ölkənin milli təhlükəsizlik məsələsidir. Kifayət qədər geniş və çoxtərəfli problemləri əhatə edən milli təhlükəsizlik sisteminin mühüm tərkib hissəsi ərzaq təhlükəsizliyinin təminatıdır.

“Ərzaq təhlükəsizliyi” dedikdə, müəyyən edilmiş keyfiyyət standartları çərçivəsində əhalinin əsas qida məhsullarına olan tələbatının fasiləsiz, uzunmüddətli və dayanıqlı şəkildə ödənilməsinə təmin edən tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur.

Aqrar sahənin inkişafında yaranan problemlər fonunda kəskinləşməklə ərzaq təhlükəsizliyi əhalinin həyat səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Məşğulluğun təmin edilməsində, xüsusilə kənd əhalisinin işlə təmin olunmasında, demoqrafiya problemlərinin həllində, sahələrarası istehsal – iqtisadi münasibətlərin inkişafında xalq təsərrüfatı sahələrinin əlaqəli inkişaf dinamikliyinin təminində, ən başlıcası əhalinin ərzaq təhlükəsizliyində aqrar bölmənin rol və əhəmiyyəti böyükdür.

İqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafı, aqrar sektorun səmərəli fəaliyyətinin nəticəsini ərzaq təhlükəsizliyi əks etdirir ki, bu da yerli əmtəə istehsalçılarına aktiv dövlət yardımını həyata keçirməyi şərtləndirir. Dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli mövqeyə malik inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin bütün təsərrüfat subyektlərinin maraq və mənafeələrini nəzərə almaqla həyata keçirilən aqrar siyasətdən əhəmiyyətli asılıdır.

Aqrar sahəyə dövlət tərəfindən edilən yardımlar həm istehsalçını iqtisadi cəhətdən maraqlandırır, həm də daxili ərzaq bazarında qiymətlərin səviyyəsini istehsalçıların maraqları baxımından tarazlaşdırır.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən aqrar siyasət əmtəə istehsalçılarının subsidiyalaşdırılması vasitəsilə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rolə malikdir. Dövlətin himayəçilik fəaliyyəti ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, ərzaq məhsulları üzrə xarici ticarət balansını tarazlaşdırmağa və milli kənd təsərrüfatı və ərzaq sektorunun inkişafını təmin etməyə xidmət edir. Kənd təsərrüfatı və ərzaq sektoruna davamlı yardım göstərən ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunma səviyyəsi də yüksək olur.

Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi iqtisadiyyatda ərzaq böhranının aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilən təşkilati – iqtisadi və hüquqi tədbirlərin məcmusunu özündə əks etdirir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təyin edilməsi ilə bağlı dövlətin aktiv iqtisadi siyasəti son nəticədə ölkənin digər dövlətlərdən ərzaq asılılığının neytrallaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır.

Əhalinin ərzaq təminatı iqtisadiyyatın inkişafının vacib şərtlərindəndir. Ərzaq təminatının daha da gücləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən müvafiq siyasət mexanizmləri

təkmilləşdirilməlidir. Ərzaq bazarının tənzimlənməsində dövlətin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 yanvar tarixli “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında dövlət dəstəyi haqqında” Sərəncamı fermerlərə kömək baxımından növbəti böyük addım oldu. Sərəncama uyğun olaraq, Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 15 fevral tarixli qərarı ilə “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarında əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına yardımın verilməsi Qaydaları” və “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və digər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarında mineral gübrələrin güzəştə satılması Qaydaları” təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “2008 – 2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda aqrar bölmənin mövcud vəziyyəti ətraflı təhlil edilmişdir. Bildirilir ki, 2003 – 2007-ci illər ərzində aqrar bölmədə real artım hər il orta hesabla 4,5 faiz təşkil etmişdir. Bu sahədə aparılmış islahatlar nəticəsində aqrar – sənaye kompleksini inkişaf etdirmək, ərzaq təminatını yaxşılaşdırmaq üçün ilk növbədə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olan qanunvericilik bazası yaradılmış, torpaq islahatları həyata keçirilmişdir. İslahatlar nəticəsində ləğv edilmiş sovxoz, kolxoz təsərrüfatlararası müəssisələrin özəlləşdirən torpaq və əmlakları əsasında 1191 kollektiv, 156 kənd təsərrüfatı istehsalı kooperativləri, 2651 ailə - kəndli təsərrüfatı və digər özəl qurumlar yaranmış, 843,2 min ailə fiziki şəxs kimi fəaliyyətə başlamışdır. Eyni zamanda, 1999-cu ildən etibarən, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla, bütün vergilərdən azad edilmiş, aqrar islahatlar nəticəsində ləğv olunmuş, eləcə də işğal altında olan rayonlarda təsərrüfat subyektlərinin borcları silinmiş və onlara digər güzəştlər edilmişdir.

Fermerlərə yanacağın, motor yağının və gübrənin alınmasına çəkilən xərclərin 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsinə, taxıl əkinlərinə görə subsidiyaların verilməsinə başlanılmış, texniki təminatın yaxşılaşdırılması üçün “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmış, istehsalçılara lizinq yolu ilə güzəştli şərtlər əsasında texnikanın və gübrələrin verilməsinə başlanmışdır.

“Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 23 oktyabr 2004-cü il tarixli 468 nömrəli Sərəncamı əsasında yaradılmışdır. Prezidentin 22 sentyabr 2005-ci il tarixli 1019 nömrəli və 23 yanvar 2007-ci il tarixli 1907 nömrəli Sərəncamları ilə Cəmiyyətin fəaliyyəti genişləndirilmişdir.

“Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin əsas vəzifəsi kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarının maddi – texniki bazasını möhkəmləndirmək və onlara aqrotexniki xidmətlər göstərməkdən ibarətdir. Cəmiyyət kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıları əsasən kənd təsərrüfatı texnikası, texnoloji avadanlıq, ehtiyat hissələri, aqrokimyəvi maddələr və ziyanvericilərə qarşı mübarizə preparatları ilə təmin edir.

Cəmiyyət aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarların sifarişləri əsasında sərfləli tariflə əkin, səpin, becərmə, məhsul yığımı və sair cəmi 20 addan çox müxtəlif xidmət işləri yerinə yetirir, məhsulun müasir texnologiyaya uyğun istehsalında onlara köməklik göstərir. Respublikanın rayonlarında 4 rayonlararası təchizat bazaları, 55 təsərrüfat hesablı rayon aqroservis fəaliyyətləri və onların 100-dən çox mexanikləşdirilmiş dəstələri, Bakı şəhərində 1 Mərkəzi təchizat bazası xidmət göstərərək Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial – iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramının həyata keçirilməsində fəal iştirak edir.

Cəmiyyət tərəfindən 2005 – 2008-ci illərdə Dövlət Büdcəsində və digər mənbələrdə nəzərdə tutulmuş vəsaitə xarici ölkələrdən 565 ədəd taxılıya kəmbayn, 1484 ədəd traktor, 120 ədəd ekskavatorlar, 4023 ədəd müxtəlif kənd təsərrüfatı texnikaları, 7 yem, 6 süd zavodları və 6 soyuducu kameralarını nəzərə almaqla 19 dəst texnoloji avadanlıqlar respublikaya gətirilmişdir. Bundan başqa 136,74 min ton mineral gübrə, 294,3 min litr ziyanvericilərə qarşı mübarizə preparatları alınmışdır. Bu ilin sonuna 352 ədəd traktor, 473

ədəd müxtəlif kənd təsərrüfatı maşınları, 6 dəst texnoloji avadanlıqlar, 72 min ton mineral gübrə gətiriləcəkdir.

“Aqrolizing” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti bu il üçün nəzərdə tutulmuş bütün kənd təsərrüfatı texnikası və texnoloji avadanlıqların respublika ərazisinə gətirilməsini başa çatdırmaq üzrədir. Lent.az-ın məlumatına görə, artıq Rusiyadan ölkəyə süd emalı zavodları, soyuducu kameralar, anbarlar, həmçinin digər kənd təsərrüfatı texnikası üçün lazım olan 26 ədəd texnoloji avadanlıq gətirilib. Texnoloji avadanlığın dəyərinin 20%-i alıcı tərəfindən ilkin ödəniş qaydasında, qalan 80 faizi isə 10 il müddətinə ödənilir. Taxıl toxumu, gübrələr və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması üçün isə 6 rayonda soyuducu kameraların və anbarların tikintisinə başlanılıb. Cari ilin sonunadək soyuducu kameraların bəziləri istifadəyə veriləcək. İki rayonda böyük tutumlu gübrə anbarlarının tikintisi ilə əlaqədar olaraq noyabrın 6-da tender baş tutacaq. Bundan sonra isə Şəki və Sabirabad rayonlarında iri həcmli gübrə anbarlarının tikintisinə başlanılacaq.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, mövcud aqrar siyasət çərçivəsində həyata keçirilən müvafiq siyasət çərçivəsində həyata keçirilən müvafiq siyasət tədbirləri aqrar sektorun inkişafı qarşısında duran problemlərin həlli baxımından hələ ki, tam effektiv deyildir. Aparılan tədqiqatların nəticəsinə əsaslanmaqla, mövcud aqrar siyasətin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulan məqamlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- Aqrar sektor üzrə həyata keçirilən himayə siyasətinin hədəfi tam dəqiqləşdirilməyib və bu siyasətin ünvanlılığı aşağı səviyyədədir. Məsələn, aqrar istehsalçılara edilən vergi güzəştləri.
- Aqrar sektorun subsidiyalaşdırılması mexanizmləri hələ ki, qeyri – təkmildir. Məsələn, istehsal vasitələrinin dövlət tərəfindən fermerlərə güzəştli şərtlərlə satışı prosesi.
- Həyata keçirilən dövlət himayəsinin həcmi mövcud tələbatın müqabilində çox cüzdür. Məsələn, kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrinə dövlət büdcəsindən güzəştli şərtlərlə verilən kreditlər, meliorasiya və irriqasiya sisteminə ayrılan vəsaitlər və s.
- Hökumət tərəfindən kənd təsərrüfatına göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti aşağıdır. Məsələn, baytarlıq, karantin, elmi – tədqiqat, kadr hazırlığı və s. xidmətlər.
- Aqrar sahəyə dövlət yardımının daha effektiv olan bir sıra formalarından, ümumiyyətlə, istifadə edilmir. Məsələn, dövlət satınalmaları, qiymət tənzimlənməsi, fermerlərin bazar haqqında informasiya ilə təmin edilməsi, onların bazara çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması və s.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından, ilk növbədə, aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- 1) ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı FAO tərəfindən qəbul edilən konseptual yanaşma əsas götürülməli;
- 2) ərzaq təhlükəsizliyinə ölkənin təbii – iqlim şəraitinin verdiyi imkanlar çərçivəsində, aqrar istehsal üzrə malik olduğumuz müqayisəli üstünlüklər və bu üstünlüklərin daha da gücləndirilməsi əsasında və ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalının optimal strukturunun təmin edilməsi şəraitində baxılmalı;
- 3) ölkənin müvafiq ərzaq məhsulları üzrə ehtiyatlarının yaradılması üçün zəruri infrastruktur formalaşdırılmalıdır.

Ölkədə rəqabətqabiliyyətli aqrar sektorun formalaşdırılmasının zəruri şərtlərindən biri kimi kənd yerlərində yaşayan əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, o cümlədən onların gəlir əldə etmə imkanlarının artırılması baxımdan qarşıda duran əsas vəzifələr kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün əlverişli bazar imkanlarının yaradılması, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili bazar qiymətlərinin istehsalçılar üçün əlverişli vəziyyətə çatdırılması, istehsalçıların bazara çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması və sairədən ibarətdir.

Müasir dövrdə aqrar sektorun davamlı inkişafının təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biri kimi aqrar siyasətin əsas vəzifələrindən biri də kənd təsərrüfatı istehsalının ekoloji tarazlığın pozulmasına göstərə biləcəyi mənfi təsirin

tənzimlənməsidir. Bu məqsədlə ətraf mühitin qorunması üzrə müvafiq standartlar təkmilləşdirilməli, bu standartlara riayət edilməsinə nəzarət sistemi formalaşdırılmalıdır.

REGIONLARIN İNKİŞAFI DÖVLƏTİN SOSIAL-İQTİSADI SAHƏDƏ PRIORITET VƏZİFƏSİ KİMİ

Qədirov Eldar İsmayıl oğlu,
BDU-nun magistrantı

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi vaxtdan keçən dövr ərzində ölkənin iqtisadi həyatında köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Müstəqilliyimizin ilk illərində respublikamızın düşdüyü iqtisadi böhran sənaye məhsulları istehsalının azalmasında, əhalinin məşğulluğunda və ona göstərilən xidmət səviyyəsinin aşağı düşməsində özünü göstərmişdir.

Müasir dövrümüzdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi və əhalinin sosial həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi dövlətimizin qarşısında vacib vəzifə kimi durur. Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafında müşahidə olunan vəziyyət mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsini və onlar arasında fərqi minimuma çatdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan 2004-2008-ci, 2009-2013-cü illəri əhatə edən “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı qəbul olunmuşdur.

Dövlət Proqramında bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bunların sırasında kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin bərpa edilməsi, yeni istehsal müəssisələrinin qurulması, regionlarda sahibkarlara kömək məqsədilə müxtəlif servis mərkəzlərinin yaradılması, infrastrukturun qurulması, əhalinin işlə təmin edilməsi və digər tədbirlər aiddir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafına, regionlarda infrastruktur təminatının yaxşılaşmasına, kommunal xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsinə, investisiya qoyuluşlarının, məşğulluğun artmasına, əhalinin maddi rifah halının daha da yaxşılaşmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, yoxsulluğun səviyyəsinin azalmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikası rayonlarının hərtərəfli inkişafının təmin olunmasında, iqtisadiyyatın ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsində, iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən sahibkarlığın yerlərdə tam bərqərar olmasında, ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasında və onun tədricən aradan qaldırılmasında son illər həyata keçirilən siyasət nəticəsində əldə edilən makroiqtisadi sabitliyin davam etdirilməsi mühüm rol oynayır. Bu vacib amili nəzərə alaraq qarşıdakı illərdə bütövlükdə iqtisadiyyatın, o cümlədən regionlarda ayrı-ayrı sahələrin inkişafının başlıca şərtlərindən biri olan makroiqtisadi sabitlik daha da möhkəmləndiriləcək. Bu məqsədlə orta illik inflyasiya tempinin və milli valyutanın məzənnəsinin məqbul səviyyədə saxlanması, vergilərin dərəcələrinin optimal həddə azaldılması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara tətbiq edilən güzəştlərin müddətinin artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılmasının stimullaşdırılması, gömrük dərəcələrinin optimal səviyyədə saxlanması, xarici borcların səmərəli idarə olunması siyasəti davam etdiriləcəkdir.

Pul-kredit siyasətində, neft gəlirlərinin artımı ilə əlaqədar olaraq, manatın rəqabət qabiliyyətinin əlverişli səviyyədə qorunub saxlanmasını təmin edən məzənnə siyasətinin həyata keçirilməsinə və pul təklifi kanallarının optimallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetiriləcəkdir.

İnvestisiya siyasətində dövlət investisiyalarının əsasən regionların infrastruktur və kommunal xidmət təminatının yaxşılaşdırılmasına, sosial obyektlərin inşasına yönəldilməsi

əsas hədəf olacaqdır. Tarif-qiymət siyasəti əhalinin həyat səviyyəsi və ödəniş qabiliyyəti nəzərə alınmaqla formalaşdırılacaqdır.

Gələcəkdə Azərbaycanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara, iqtisadi birliklərə daxil olması üçün qanunvericiliyin, standartların beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması prosesi sürətləndiriləcəkdir. Xarici iqtisadi siyasət istehsal olunmuş məhsulların ixracı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına, eyni zamanda, daxili bazarın haqsız rəqabətdən qorunmasına yönələcəkdir.

Sənaye sahəsində əsas məqsədlərdən biri regionlardakı sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpasına, yeni müəssisələrin yaradılmasına yönələcəkdir. Burada kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin bərpasına və bu istehsalla bağlılığı olan fermerlərin yetişdirdikləri məhsulların satış imkanlarının artırılmasına xüsusi diqqət yetiriləcəkdir.

Dövlət Proqramının qəbulundan ötən müddət ərzində regionlarda infrastrukturun bərpası və inkişafı, əhalinin kommunal xidmətlərlə, o cümlədən elektrik enerjisi, qaz və su ilə təchizatının yaxşılaşdırılması, səhiyyə və təhsil müəssisələrinin tikintisi, əhalinin sosial vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmiş, bu sahəyə irihəcmli dövlət investisiyaları yönəldilmişdir. Bu müddət ərzində regionların inkişafında mühüm rol oynayan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin inşası, şimal-cənub və şərq-qərb nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması kimi mühüm layihələr başa çatdırılmış, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun inşasına başlanmış və beləliklə Azərbaycan regionun mühüm iqtisadi güc mərkəzinə çevrilmişdir.

Ötən müddət ərzində su və kanalizasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə dövlət investisiya xərcləri hesabına, eyni zamanda beynəlxalq maliyyə təşkilatlarını cəlb etməklə müvafiq layihələr, o cümlədən Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin tikintisi, Gəncə və Şəki şəhərlərinin, Ağdaş və Göyçay şəhərlərinin su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması, kiçik şəhərlərin su təchizatı sisteminin yenidən qurulması ilə bağlı işlər uğurla davam etdirilmişdir. Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri istifadəyə verildikdən sonra Oğuz və Qəbələ ərazisindəki yeraltı su mənbələri hesabına Bakı şəhərinə saniyədə 5 kub metr həcmində su nəql ediləcək və əhali yüksək keyfiyyətli su ilə təmin olunacaqdır.

Respublikanın regional inkişaf strategiyasının hazırlanmasında ən böyük maneə Dağlıq Qarabağın və onu əhatə edən rayonların ermənilər tərəfindən işğal edilməsidir. Bu ərazilərin gələcək müqəddəratı müəyyən olunmayınca, bu region üçün, hər hansı bir inkişaf strategiyasının hazırlanması faydalı ola bilməz. Lakin yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq bu bölgə üçün bir neçə inkişaf istiqamətləri (optimistik və pessimistik) müəyyən etmək vacibdir. Əlbət ki, hər bir inkişaf ssenaridə bu ərazilərin ölkənin vahid iqtisadi sistemində yeri müəyyən olunmalı və onların ölkə təsərrüfatına reintegrasiya istiqamətləri müəyyənləşməlidir. Müasir regional inkişaf siyasətində və təsərrüfatın ərazi təşkilində ən vacib məsələlərdən biri iqtisadi səmərəliliyin əsaslandırılması ön plana çıxır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının dirçəltməsində əsas məsələlərdən biri də hər bir ərazinin təbii-resurs və insan potensialını qiymətləndirmək və buna müvafiq olaraq onların daha səmərəli istifadəsini müəyyən etməkdir. Aydındır ki, bu halda hər bir regionun inkişaf istiqaməti ölkənin ümumi regional inkişaf strategiyasından irəli gəlməlidir. Respublikada realizə edilən bir neçə dövlət proqramları regionların iqtisadi inkişafına kifayət qədər təsir etməli və buradakı sosial problemlərin həllində yardımçı rol oynamalıdır və regionların kompleks inkişafına, o cümlədən infrastruktur sahələrinin bərpası və genişləndirilməsinə, yeni istehsal və emal müəssisələrinin, sosial-mədəni obyektlərin yaradılmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə səbəb olacaqdır.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən qlobal maliyyə-iqtisadi böhran əksər ölkələrdə aparılan sosial-iqtisadi islahatların gedişinə birbaşa olaraq təsir edir. Belə vəziyyət xüsusən bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində olan ölkələrdə daha aydın özünü büruzə verməkdədir. Bu baxımdan Azərbaycanda yaranmış vəziyyət öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Fəxrə qeyd edilməlidir ki, dünyanı çənginə almış maliyyə böhranı Azərbaycanda bir o qədər də hiss olunmur. Ona görə ki, bizdə iqtisadiyyat düşünülmüş şəkildə məqsədyönlü idarə olunur,

israfçılığa yol verilmir, maliyyə resursları düzgün bölüşdürülür. Bu gün Azərbaycanın iqtisadiyyatı artıq oturmuş iqtisadiyyatdır və biz elə etməliyik ki, indiki zamanda iqtisadi böhranın ola biləcək mənfi təsirini maksimum dərəcədə azalda bilək. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf potensialı çox böyükdür. Bunun üçün Azərbaycan iqtisadiyyatına iri məbləqli sərmayələr cəlb edilmişdir. Bu iş indi də davam etdirilir. Bütün bunlar növbəti illərdə ölkə iqtisadiyyatının çiçəklənməsinə gətirib çıxaracaqdır. Azərbaycanın uzunmüddətli dayanıqlı inkişafı təmin ediləcək, iqtisadiyyatın neft-qaz amilindən asılılığı daha da aşağı düşəcəkdir. Beləliklə, ölkə öz inkişafını uğurla davam etdirəcək və Azərbaycan xalqı, vətəndaşlarımız bundan sonra da ildən-ilə daha yaxşı yaşayacaqlar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf nazirliyinin və Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları.
2. T.S. Vəliyev, Ə.P. Babayev, M.X. Meybullayev “İqtisadi Nəzəriyyə” Bakı 2001-ci il.
3. İ. Parasız: “Makro ve mikro ekonomi” *Bursa – 1995 ci il.*

O cümlədən internet saytları:

1. www.kitab.az
2. www.azstat.org
3. www.economy.gov.az

SOSIAL DÖVLƏTİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

BDU-nun magistrantı Məcidova Günay

Sosial dövlətin əsası, bütün vətəndaşların ümumi rifahını təmin edən ideal dövlət quruluşu haqqında antik fikirlərə əsaslanır. Onun praktiki formalaşması sənayeləşmiş və sənayedən sonrakı cəmiyyətdə dövlətin sosial rolunun artması prosesini ifadə edir. XIX əsrin ortalarında dövlətin sosial funksiyasının artması o dərəcədə aşkar idi ki, dövlətin sosial mövcudluq nəzəriyyəsi (utopistlər) və dövlətçiliyin inkişafının sosial nizama salınmasında (Marks) çatışmazlıq aydın oldu və beləliklə, sosial atributları ilə yeni keyfiyyətli dövlətin əmələ gəlməsinə zərurət yarandı. Sosial dövlət anlayışı ilk dəfə 1850-ci ildə məşhur alman dövlət xadimi və iqtisadçısı Lorens fon Ştayn (1815-1890) tərəfindən irəli sürülmüşdür. L. fon Ştayn sosial dövlətin tərifində dövlətin yeni funksiyalarının əsasını qoymuşdur. O dövlətin sosial funksiyaları sırasına “hakimiyyətin vasitəsi ilə cəmiyyətin müxtəlif siniflərinin tam bərabərliyinin saxlanması” aid etmişdir. O hesab edirdi ki, dövlətin ideyası ondan ibarətdir ki, bərabərlik və azadlıq bərqərar olur, aşağı təbəqə varlıqların və güclülərin səviyyəsinə qaldırılır, dövlət bütün üzvlərinin iqtisadi və siyasi tələqlərini həyata keçirməlidir, birinin inkişafı digərinin inkişafına şərait yaratmalıdır və bu məntiqlə biz artıq sosial dövlətdən danışmış oluruq. Ştayna görə sosial dövlət tək hökmranlığı qorumalı və qanunlaşdırmalı deyil, həmçinin xalqın marağına xidmət etməlidir. (2.səh. 398)

Bu nəzəriyyə Almaniya kapitalizmin inkişafı və siniflərin mübarizəsinin nəticəsində yaranmışdır.

Ştaynın fikirlərinə Fridrix Naumanda şərik olmuşdur. Onun dövlətin sosial və iqtisadi münasibətlərə aktiv müdaxiləsi haqqında təsəvvürləri erkən alman liberalizminin ənənəvi elementlərinə çevrilmişdir. Liberallar dövlət qarşısına tək sosial sabitliyi qorumağı deyil, həm də geniş sosial islahatlar vasitəsilə aşağı sinfin maddi və mənəvi maraqlarını qaldırmağı qoyur. Sosial dövlətin daha radikal nəzəri əsasını 1879-cu ildə dövlət və xristian sosializminin tərəfdarı Adolf Vaqner irəli sürmüşdür. O öz baxışlarını sosial-hüquqi kimi müəyyən edirdi.

Onun konsepsiyası burjua dövlətinin “mədəniyyət və ümumi havadar” dövlətə çevrilməsinə əsaslanırdı. Öz vətəndaşlarının rifahını əsas tutan sosial islahatlar Almaniyanın fəhlə sinfində, onun müxtəlif cəmiyyətlərində, Həmkarlar Təşkilatında böyük vüsət almaq başladı. Bu mübarizənin nəticəsi olaraq XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəlində aşağı sinfin sosial maraqlarını qoruyan yeni qanunvericilik işlənmişdir. Belə ki, 1910-cu ildə Almaniyada pensiya sığortası həyata keçirilmişdir. Dövlətin sosial fəaliyyəti haqqında islahatlar bu dövrdə başqa sənaye ölkələrində-İngiltərədə və Fransada öz əksini tapmışdır. Sosial dövlətin sonrakı praktik və nəzəri inkişafına 1929-1933-cü il dünya iqtisadi böhranı və II dünya müharibəsi təkan vermişdir. ABŞ-da F.D.Ruzveltin rəhbərliyi altında həyata keçirilən işsizliyin idarə olunması, vergi sistemi islahatı və 1930-cu illərin əvvəllərində qarşısı alınmış inqilabi partlayış böyük əks-səda doğurmuşdur. (2.səh493)

Prezident Ruzveltin “yeni kursunda” işçilərin hüquqları qorunmuş, işsizliyə qarşı mübarizə, fermerlərə kömək, sosial təminatmada addımlar, iş gününün qısaltılması, pensiya və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu plan uzun onilliklər ərzində ABŞ iqtisadiyyatının əsas sosial siyasətini müəyyən etmişdir. Qərbi ölkələrində sosial dövlətin yaranmasında 1942-ci ilin sonunda Britaniya Parlamentinə onun üzvü olan Uilyam Beveric tərəfindən təqdim edilmiş “Beveric planı” əsas rol oynamışdır. V.Bevericin 1942-ci ildə parlamentdə verdiyi hesabat siyasi-hüquqi cəmiyyətdə böyük əks-sədaya səbəb olmuşdur. Burada “rifah dövlətinin” (Welfare State) prinsiplərindən danışılırdı. Burada “rifah dövləti” termini “sosial dövlət” anlayışının əsası ilə üst-üstə düşürdü. Beləliklə, Beveric “sosial müdafiə modelindən” danışılmağa başladı. Bu plan 1945-ci ildən leyboristlər tərəfindən həyata keçirilməyə başlamışdır.

Ümumiyyətlə sosial sözü latın dilində ümumi, ictimai mənasını verir. Müasir dövrdə xüsusi keyfiyyət və funksiyalara malik olan dövlətə sosial dövlət deyilir. Sosial dövlətin mövcudluğu və fəaliyyəti demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət, azadlıq və bərabərlik, insan hüququ kimi ictimai mövcudluqlarla sıx əlaqəlidir.

Sosial dövlət ideyası XIX-XX əvvəlində (hüquqi dövlətin son ideyası) burjua cəmiyyətində azadlıq və bərabərlik prinsipinin əmələ gəlməsi zamanı sosial-iqtisadi proseslərin obyektiv nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Bu prinsiplərə 2 müxtəlif nəzəri baxışlar vardır. A.Smit, C.S.Mill, Benjamen Konston, Con Lokk və başqaları insanın individual azadlığı prinsipinə əsaslanaraq nəzəriyyəsini önəmli sayırdılar.

Bununla belə onlar başa düşürdülər ki, belə azadlıq sonda bərabərsizliyə gətirəcək, hansıki, azadlığı yüksək qiymətləndirirdilər. J.J.Russo individual azadlığı rədd etmədən hesab edirdi ki, hər bir şey bərabərlik prinsipinə tabe olmalıdır, onu təmin etmək dövlətin borcudur.

Müasir dövrdə hüquqi dövlət sosial olmalıdır, ancaq sosial dövlət hüquqi ola bilməz. Tarixi və bəzi müasir konsepsiyalarda, misal üçün, Hayekin fikrinə görə hüquqi və sosial dövlət prinsipləri arasında müəyyən ziddiyyətləri qeyd etmək olar. Sosial dövlət hüquqi dövlətdən sonra meydana gəlmişdir. Bu isə faktiki bərabərsizliyə, iqtisadiyyatda krizis vəziyyətinə və sinfi mübarizəyə gətirib çıxardı. Bu dövlətdən yeni funksiyaları yerinə yetirərək yeni vəziyyətə keçməyi tələb edirdi. P.İ.Novqorodiyev sosial dövlətin təşəkkül tapmasına “hüquqi dövlətin inkişafının yeni mərhələsi kimi” baxırdı. Bizim günümüzdə demokratik dövlət hüquqi və sosial prinsiplərin uyğunlaşmasının optimal ölçüsünü tapmağa çalışır. O dövlət sosial ola bilər ki, iqtisadiyyatın yüksək inkişaf səviyyəsi olsun, hansı ki, iqtisadiyyatın strukturunda dövlətin sosial uyğunluğu olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin sosial uyğunlaşması özlüyündə çox çətin prosesdir. Professor E.A.Lukaşeva haqlı olaraq qeyd edirdi: “gəcə gözətçisi” rolundan imtina edib və bütün vətəndaşları layiqli həyat səviyyəsi ilə təmin etməklə dövlət iqtisadiyyata dərin təsir edib təşəbbüskarlığı boğmamalıdır. Bununla bağlı olaraq Qərbdə iki baxış yaranmışdır:

- Mühafizəkarlar individual və siyasi azadlığın –hüquqi prinsipin tərəfdarları;
- Sosial demokratlar və onlara yaxın olan liberallar isə gəlirlərin və hər kəsin həyatının maddi şərtlərinin azadlığının yaxınlaşması-sosial prinsip.

Sosial dövlətin inkişafı tək iqtisadi və siyasi proses deyil, həmçinin “insanın” dəyişməsinə tələb edən əxlaqi prosesdir.(3.140)

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlirik ki, sosial dövlətin həyata keçirilmə şərtləri və ona xas olan əlamətləri vardır:

- dövlət hakimiyyətinin demokratik təşkili;
- vətəndaşın yüksək əxlaqi səviyyəsi;
- böyük iqtisadi potensial hansı ki, mülkiyyəti sıxmadan gəlirlərin yenidən bölgüsünü təmin edir;

- iqtisadiyyatın sosial uyğunluğu strukturu, mülkiyyətin müxtəlif formalarının xüsusilə təsərrüfatın vacib sahələrində dövlət mülkiyyətinin böyük həcmdə mövcudluğu;

- dövlətin hüquqi inkişafı-dövlətdə hüquqi dövlət xüsusiyyətlərinin mövcudluğu;
- vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu- dövlətin sosial uyğunlaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsi kimi çıxış edir.

- dövlətin siyasətində sosial istiqamətin aydın ifadə olunması, hansı ki, müxtəlif sosial proqramların işlənməsində və onların reallaşmasında ifadə olunur.

- dövlətdə ictimai rifahın, cəmiyyətdə sosial ədalətin möhkəmləndirilməsi, hər vətəndaşın aşağıdakıların təmini kimi prinsiplərin mövcudluğu

- a) layiqli şərtlərin mövcudluğu

- b) sosial müdafiə

- c) şəxsiyyətin özünü reallaşdırılması üçün başlanğıc şəraitinin təminini qarşısına məqsəd kimi qoyması;

- sosial qanunvericiliyin inkişafı mövcudluğu (əhalinin sosial müdafiəsi haqqında qanunvericilik, məs. Sosial qanunlar kodeksi (Almaniyada));

- “Sosial dövlət” anlayışının ölkənin kontitutsiyasında möhkəmləndirilməsi (birinci dəfə Almaniyada 1949-cu ildə qeydə alınmışdır).

Sosial dövlətin sosial funksiyalarından danışan zaman növbəti keyfiyyətləridə qeyd etmək lazımdır.

- əməyin mühafizəsi və insanların sağlamlığı;

- ailənin, valideynlərin, uşaqların müdafiəsi;

- sosial bərabərsizliyin vergi, dövlət büdcəsi, xüsusi sosial proqramlar vasitəsilə aradan qaldırılması;

- xeyriyyəçilik fəaliyyəti;

- yeni iş yerlərinin yaradılması

- cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial təminatı

- istehsal prosesində baş verib-verməməsindən asılı olmayaraq tibbi və sosial yardım

- elmi tədqiqatların və mədəniyyət proqramlarının maliyyələşdirilməsi;

- işsizliklə mübarizə, əhalinin əmək qabiliyyətinin təmini, işsizliyə görə müavinat;

- ekoloji,mədəni və sosial proqramların reallaşmasında iştirak, ümumbəşəri problemlərin həlli.

- əlillərə maddi yardım

- dünyanın saxlanması problemi.

İndiki dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə sosial xərclər ÜDM-un 30-60%-i arasında dəyişir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Кузнецов Василий Федотович. Динамическая устойчивость социального государства и интегрированные политические коммуникации. // Социально-гуманитарный журнал.-2002.-№2.-(),3 мл.
2. Джон Кеннет Гэлбрейт. Новое индустриальное общество. – М.: АСТ; СПб.: Гранзиткнига, 2004. – 602 с.
3. Виталий Иванов. К критике современной теории государства.2008, 160ст.

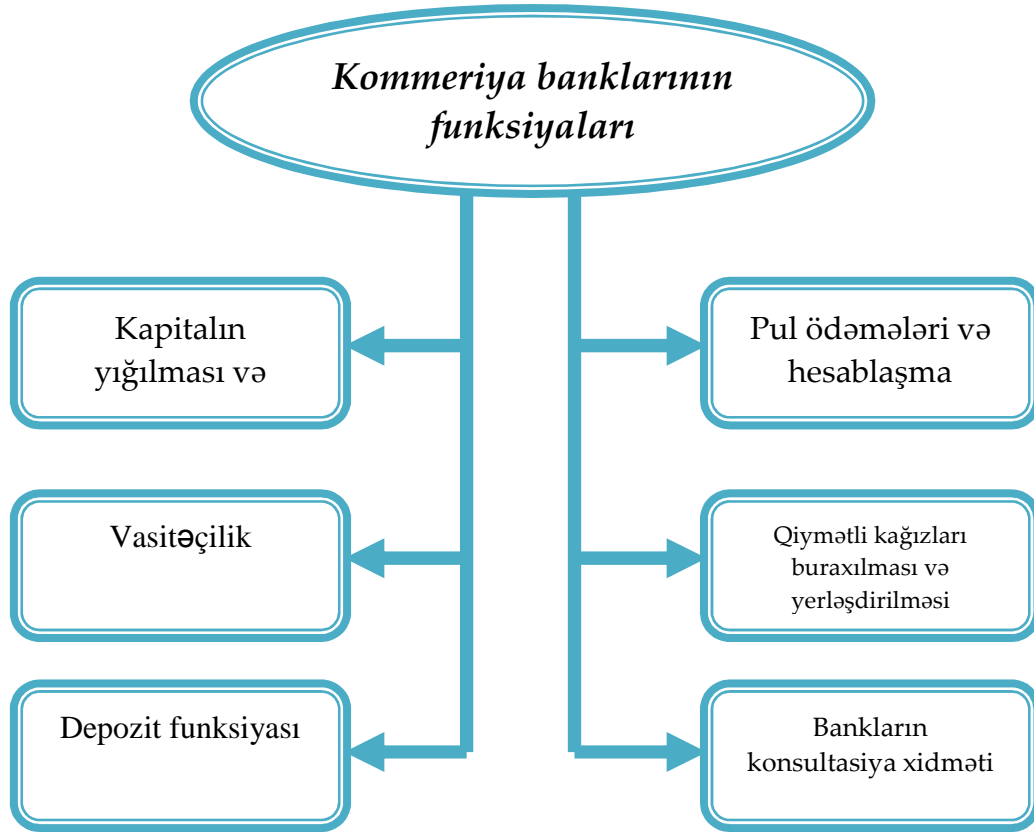
4. centurion-center.narod.ru.wikipedia.org
5. kontrolnaya.ru
6. www.ni-journal.ruurss.ru

KOMMERSIYA BANKLARININ FƏALİYYƏT PRINSİPLƏRİ

BDU-nun magistrantı

Əkbərova Şəbnəm Məhərrəmli q

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud olan ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da kommersiya bankları ikipilləli bank sisteminin ikinci pilləsini təşkil edir. Bank - fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitinin depozitə cəlb edilməsi həmin vəsaitin müddətlik və faizlə geri qaytarmaq şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirilməsi, fiziki və hüquq şəxslərin hesablarının açılması və aparılması əməliyyatlarının məcmusunu həyata keçirmək üçün müstəsna hüquqa malik kredit təşkilatıdır. Kommersiya bankları ölkədə kredit resurslarının əsas hissəsinin toplanmasına xidmət edir və müştərilərə maliyyə-kredit xidmətlərinin bütöv kompleksini təqdim edir. Kommersiya banklarının funksiyalarını qısaca olaraq aşağıdakı cədvəldə görmək olar.

CƏDVƏL 7.

Bəzi müəlliflər isə kommersiya banklarının funksiyalarını daha geniş göstərirlər: Əmanət, kredit, sığorta. Broker. Bank investoru və ya andəraytər. Köçürmə-hesablaşma, investisiya planlaşdırılması. Trast, Kredit pulların emissiyası və s.⁹

Bankların təsisçiləri kimi müxtəlif firmalar, banklar, şirkətlər, ayrı-ayrı fiziki şəxslər, ölkənin daimi vətəndaşları və xarici vətəndaşlar da iştirak edə bilərlər. Siyasi partiyalar, ictimai birliklər, fondlar və deyri-kommersiya təşkilatları bankın səhmdarı ola bilməzlər.

⁹ Z.Məmmədov –“Pul,Kredit və banklar” Bakı-2006

Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunlarına görə kommersiya bankları hüquqi şəxs statusu almaq üçün Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatından keçməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, kommersiya bankları təsdiqedicə sənədlər toplusunu hazırlamalı və bu sənədləri Milli Bankın aidiyyəti departamentlərinə təqdim etməlidirlər. Sənədlər burada yoxlandıqdan və qanunvericilik tələblərinə uyğunlaşdırıldıqdan sonra „Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında“ qanuna əsasən Ədliyyə Nazirliyinə təqdim edilməlidir. Kommersiya bankı dövlət qeydiyyatından keçib hüquqi şəxs statusu aldıqdan sonra bank lisenziyası almaq üçün Milli banka yazılı vəsatət verir. Vəsətətlə birlikdə aşağıdakı məlumat və sənədlər təqdim edilir:

1) dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamənin surəti;

2) təsis sənədləri (təsis müqaviləsi, nizamnamənin qəbul olunması, nəzarət və idarəetmə orqanları rəhbərlərinin təyin edilməsi haqqında protokol (bir təsisçi tərəfindən yaradılan banklar istisna olmaqla), qeydiyyat orqanında təsdiq olunmuş nizamnamə, xarici bankın filialı üçün əsasnamə);

3) hüquqi şəxs olan təsisçilərin son il üçün maliyyə vəziyyətini əks etdirən mühasibat balansı, mənfəət və zərər barədə hesabatı və buna dair auditor rəyi;

4) təsisçilərin təklif etdiyi rəhbərlərin və baş mühasibin peşə yararlığı və məhkum olunub-olunmadıqları barədə məlumat, həmin şəxslər tərəfindən doldurulmuş anket.

Bank lisenziyasının alınması üçün müraciətə baxılması proseduru iki mərhələdən ibarətdir:

1. bank lisenziyasını almaq üçün ilkin müraciətin edilməsi və ona baxılmasını əhatə edən birinci mərhələ;

2. bank və xarici bankın yerli filialı dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra bank lisenziyası almaq üçün yekun müraciətin edilməsi və ona baxılmasını əhatə edən ikinci mərhələ.

Bank lisenziyası verilməsi haqqında vəsatətə Milli Bank bu qanunda nəzərdə tutulmuş bütün sənədləri aldığı gündən ən gec 30 gün keçənədək baxır. Milli Bank alınmış sənədlərin ilkin ekspertizasını keçirdikdən sonra 3 gün müddətində vəsatətçiyə bu barədə məlumat verir, Milli Bankda kredit təşkilatı üçün müxbir hesabı açır və Milli Bank tərəfindən müəyyən olunmuş minimum nizamnamə kapitalının bir ay müddətində 100 faiz ödənilməsinə tələb edir. Kredit təşkilatının minimum nizamnamə kapitalının 100 faiz ödənilməsinə təsdiq edən sənədlər təqdim olunduqda, Milli Bank 3 gün müddətində kredit təşkilatına bank əməliyyatlarının aparılması üçün lisenziya verilməsi haqqında qərar qəbul edir.

Milli bank kommersiya banklarına lisenziya verməkdən imtina da edə bilər. Bank lisenziyası verməkdən imtina edildiyi, yaxud bunun üçün müəyyən şərtlər qoyulduğu və ya bank lisenziyası üzrə fəaliyyətin məhdudlaşdırıldığı hallarda vəsatətçiyə bunları doğuran səbəblər rəsmi bildirilir. „Azərbaycan respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında“ Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən Milli bank aşağıdakı hallarda lisenziya verməkdən imtina edə bilər:

1) İdarə Heyətinin sədri, onun müavinləri və baş mühasib onların qarşısında qoyulan ixtisas tələblərinə uyğun olmadıqda. Bu aşağıdakı hallarda olar: bu şəxslərin ali iqtisadi və ya hüquqi təhsilinin və bank əməliyyatlarının aparılması ilə əlaqədar kredit təşkilatının bölməsinə rəhbərlik təcrübəsinin olmaması; mülkiyyətə qarşı cinayətlər, təsərrüfat və vəzifə cinayətləri törədilməsinə görə məhkumluğun olması və s;

2) təsisçilərin maliyyə vəziyyəti qeyri-qənaətbəxş olduqda;

3) kredit təşkilatının lisenziya almaq üçün təqdim etdiyi sənədlər mövcud qanunvericilik və Milli Bankın normativ aktlarının tələbinə uyğun olmadıqda və s

Bank lisenziyası qeyri-müəyyən müddətə verilir. Milli Bank lisenziyasının verilməsi haqqında qərarında əsaslandırılmış şərtlər və ya məhdudiyyətlər qoya bilər. Bank lisenziyası verildikdən sonra həmin lisenziyaya şərtlər və məhdudiyyətlər ancaq o halda aid edilə bilər ki, onu almış bank “Azərbaycan respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında”

Azərbaycan Respublikasının qanununa və ya Milli Bankın hər hansı normativ aktına əməl etməmiş olsun.

Bank lisenziya aldıqdan sonra bank sisteminə daxil olur və fəaliyyətə başlayır.

Bank lisenziyasının ləğvi də Milli Bank tərəfindən həyata keçirilə bilər və bu aşağıdakı hallarda baş verə bilər:

1) kredit təşkilatının təsisçilərinin müraciəti ilə(könüllü);

2) bank qanunvericiliyinin və Milli Bankın normativ aktlarının tələbləri mütəmadi pozulduqda, əgər kredit təşkilatına «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda nəzərdə tutulmuş tələblər bir il ərzində bir neçə dəfə tətbiq olunmuşdursa;

3) lisenziya və icazə verilərkən əsas götürülmüş məlumatın yanlış olduğu aşkara çıxdıqda;

4) lisenziyanın və icazənin qüvvəyə mindiyi gündən bir il ərzində ondan istifadə edilmədikdə, yaxud fəaliyyət altı aydan çox müddətə dayandırıldıqda;

6) Milli Bankın normativ aktlarında nəzərdə tutulmuş minimum zəruri kapitalla və xüsusi ehtiyatlara malik olmadıqda, kreditorlar və əmanətçilər qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilmədikdə və ya ona etibar edilmiş vəsaitin saxlanması təmin etmədikdə;

7) müflis olduqda;

8) təqdim edilmiş hesabatlarda saxtalaşdırma müəyyənləşdirildikdə;

9) lisenziyada və ya icazədə nəzərdə tutulmamış əməliyyatlar aparıldıqda;

10) filialın baş təşkilatından bank əməliyyatları aparılması hüququ alındıqda.

Lisenziyanın geri götürülməsi haqda qərar qəbul edildikdən sonra Milli Bank qərarı rəsmiləşdirərək, səbəblər göstərilməklə kredit təşkilatına yazılı məlumat verilir.

Azərbaycan Respublikasında kommertiya banklarına lisenziyaların verilməsi və geri götürülməsi haqda məlumatı aşağıdakı cədvəldən ala bilərsiniz

Nö		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
1	Yeni qeydiyyatdan alınmış	2	0	1	0	1	3	0	2
2	Lisenziyaları geri çağırılmış	13	6	8	0	3	3	0	0
3	İlin axırına işləyən bankların	59	53	46	46	44	44	44	46

CƏDVƏL 8. Qeydiyyatdan alınmış, lisenziyası geri çağırılmış və fəaliyyətdə olan banklar haqqında məlumat¹⁰

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. M.M.Bağirov- “Bank və bank əməliyyatları” (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı-2003
2. Z.Məmmədov- “Pul,Kredit və banklar”(Dərslik), Bakı-2006
3. R.A.Bəşirov- “Bank işi”, Bakı-2007
4. R.Əsgərova- “Pul, Kredit və Banklar”, Bakı-2007
5. Z.Məmmədov, Ə.Abbasov, R.Rzayev. Ş.Həmişəyevə.-“Bank işi və elektron bankçılıq”, Bakı-2003

¹⁰ Statistika bülleteni-Azərbaycan Respublikası Milli Bankı-2/ 2008

6. Z.Məmmədov- “Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi”, Bakı-2001
7. “Azərbaycan Respublikasının Milli bankı” Statistik bülleten №12/2008
8. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi ”Azərbaycan rəqəmlərdə” Bakı-2007
9. www.nba.az
10. www.azstat.org

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИНВЕСТИЦИЙ В ПРОЕКТЫ СОЦИАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Меджидова Гюнай

Поиск оптимального пути экономического развития в условиях ограниченности доступных ресурсов заставляет государство в числе других участников экономических отношений постоянно обращаться к вопросу о соотношении затрат и результатов, сопутствующих их деятельности, что делает возможным выделение соответствующих стратегических приоритетов и концентрацию усилий на решении ключевых задач. Практика показывает, что внимание, которое инвестор уделяет оценке экономической эффективности реализуемых инвестиционных проектов, неадекватно их месту и роли в процессе достижения высоких показателей экономического роста и является ограничивающим фактором развития экономики страны и региона. Совершенствование инвестиционного процесса в социальной сфере позволит придать воспроизводственным процессам новое качество и в полной мере реализовать социально-экономический потенциал общества. Это делает особенно актуальными теоретическое осмысление сущности инвестиционного процесса в социальной сфере, поиск путей повышения его эффективности, анализ механизмов принятия решений об осуществлении инвестиций. (1.ст.136)

Государственные инвестиции в социально ориентированные проекты представляют собой адресное финансирование комплекса мероприятий социальной значимости, экономическое содержание которых состоит в совокупности ограниченных по времени целенаправленных изменений основных количественных и качественных характеристик объектов инвестирования - отраслей или отдельных объектов социальной сферы. При этом эффективность инвестиционного процесса обуславливается: во-первых, параметрически заданными характеристиками социально-экономических результатов осуществления запланированного в проекте комплекса мероприятий по вложению денежных средств и других ресурсов; во-вторых, лимитами расходования финансовых средств и материальных ресурсов, и, в-третьих, уровнем и спецификой инфраструктурной «обустроенности» организационно-экономического механизма реализации социально ориентированных инвестиционных проектов, включая его институциональную составляющую. Специфика инвестирования социальных, общественно значимых объектов (здравоохранения, образования, культуры, бытового и коммунального обслуживания и т.д.) состоит, во-первых, в том, что они из-за отсутствия прибыли малопривлекательны для частных инвесторов, и, во-вторых, имеют повышенный уровень рисков, обусловленный действием значительного количества внешних, «привходящих» факторов, характерных для трансформационной экономики в целом. В силу этого участие государства в качестве макрорегулятора инвестиционного процесса в социальной сфере функционально необходимо. (2.ст.156)

Так называемая непроизводственная сфера, которая представляет собой комплекс народнохозяйственных отраслей, не производящих непосредственно осязаемых материальных благ и связанных с

удовлетворением нематериальных потребностей человека, имеет значительный удельный вес в общем объеме ресурсов, ежегодно потребляемых обществом. Отрасли, входящие в непроизводственную сферу, а среди них следует назвать просвещение, здравоохранение, физкультуру, спорт, культуру, искусство, науку и т.д. и т.п., в совокупности своей образуют социальную систему или социальную сферу экономики, экономическая деятельность которой в условиях социализма учитывалась только в расходной части народнохозяйственного оборота, так как считалось, что эти отрасли не приносят дохода. В настоящее время объем производства этих отраслей обоснованно включается в общую стоимость валового внутреннего продукта и валового национального продукта.

Несмотря на внушительные суммы денег, которые каждый год тратятся на социальное развитие нерешенными остаются абсолютное большинство вопросов, касающихся социальной сферы. Посильное участие в решении этих проблем принимает частный сектор экономики страны. Что же касается общественного сектора, то за исключением так называемых процентных расходов бюджета на обслуживание государственных заимствований, суммы расходов бюджетов всех уровней, практически, полностью составляют ту или иную форму финансирования социальной системы страны. Тем не менее, существование хронических проблем в области социального обеспечения, здравоохранения, образования, жилищно-коммунального хозяйства и т.д. ни у кого не вызывает сомнений, а преобразование экономики многих стран в течение последних полутора десятков лет, несмотря на наблюдаемую в данный момент фазу посткризисного оживления, сопровождалось беспрецедентным падением объемов промышленного производства и пауперизацией широких слоев населения. (3.ст.190) Система целей, среди которых основной является цель поддержания и развития человека как высшей ценности любого общества и создание адекватных современным требованиям условий и качества жизни населения, ресурсно-обеспеченных мероприятий по их достижению и институтов, реализующих эти мероприятия, образуют социальную политику. Очевидно, что сбалансированное социально — экономическое развитие страны и отдельного региона невозможно без сочетания социально ориентированной экономической политики и экономически эффективной социальной политики. В данном случае, говоря об экономической эффективности социальной политики мы понимаем ее и как соотношение экономического эффекта от проведения социальных мероприятий и затрат на их проведение, и как влияние этих мероприятий на социально-экономическое развитие территории. То есть, говоря иными словами, развитие социальной сферы или социальной системы в рыночной системе координат детерминировано соотношением доступных, а потому ограниченных, обществу ресурсов и неограниченных потребностей в удовлетворении социальными благами. Далее, процесс развития и производственной и непроизводственной сферы в условиях ограниченности ресурсов неразрывно связан с частичным отказом от текущего потребления благ ради вложения уже имеющихся финансовых, материальных, интеллектуальных и других ресурсов с целью через некоторое время обеспечить возврат вложенного и компенсировать риски и задержку в потреблении благ их большим количеством. Данный процесс вложения ресурсов носит название «инвестирование» или «инвестиции». Экономическая природа инвестиций обусловлена закономерностями процесса расширенного воспроизводства и заключается в использовании части дополнительного общественного продукта для увеличения количества и качества всех элементов системы воспроизводительных сил общества.

Инвестиционная политика - система действий, направленных на создание и повышение эффективных условий для достижения предложения на рынке капитала, полностью удовлетворяющего потребности экономики в инвестициях определенного

объема и структуры в зависимости от заинтересованности участников хозяйственной деятельности.

Выделяют следующие основные виды экономической эффективности инвестиций:

1. Народнохозяйственная (общественная) экономическая эффективность отражает эффективность инвестиционного проекта с точки зрения всей национальной экономики. Народнохозяйственная эффективность проекта может выражаться не только в показателях доходов и расходов, но и в достижении определенных общегосударственных социальных, экологических, имиджевых и т.п. целей.

2. Бюджетная эффективность учитывает влияние инвестиционных проектов на доходы и расходы бюджетов различных уровней.

Показатели бюджетной эффективности отражают влияние результатов осуществления проекта на доходы и расходы соответствующего бюджета. Основным показателем, используемым для обоснования предусмотренных в проекте мер федеральной, региональной и финансовой поддержки, является бюджетный эффект. Интегральный бюджетный эффект рассчитывается как превышение интегральных доходов бюджета над интегральными бюджетными расходами.

3. Социальная эффективность учитывает социальные последствия реализации проектов, которые проявляются в показателях развития инфраструктуры, улучшении условий труда, повышении доходов населения.

4. Экологическая эффективность учитывает экологические последствия реализации проекта.

5. Отраслевая эффективность оценивает целесообразность участия в проекте для отдельных отраслей экономики, предприятий, холдингов и финансово-промышленных групп.

6. Коммерческая эффективность оценивает проект с точки зрения доходов и расходов участвующих инвесторов.

Для того, чтобы оценить результат инвестиционной деятельности на определенной территории при существующем многообразии участников инвестиционного процесса и различии в интересах, необходимо оценивать эффективность инвестиций и выгоды от совокупности вложений с точки зрения интересов региона. Учитывая цели инвестиционной политики региона, основным критерием эффективности инвестиций будет повышение бюджетной эффективности экономики региона. При этом осуществляемые проекты должны отвечать требованиям коммерческой эффективности для их участников, т.е. обеспечить ожидаемую доходность на вложенный капитал в сопоставлении со степенью риска.

Литература:

1. Т.И.Токаева. О некоторых вопросах совершенствования механизма финансирования социальной сферы // Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2006. Т. 4. № 2. С. 134-139. [Статья]
2. Якобсон Лев Ильич. Экономика общественного сектора: основы теории государственных финансов. 232с.
3. www.lawlibrary.ru
4. kontrolnaya.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İRAN İSLAM RESPUBLİKASI VƏ ƏFQANISTAN İSLAM RESPUBLİKASI İLƏ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİ

i.e.n Ramazan Filiyev

Azərbaycan iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin qərarlaşdırılması xeyli dərəcədə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri ilə bağlıdır. Bu bir tərəfdən inkişaf etməmiş ölkələrdən idxal edilmiş sivil texnologiya əsasında yeni, dünya texnologiyasına əsaslanan müəssisələrin

tikilməsi nəticəsində, digər tərəfdən isə həmin ölkə mütəxəssislərinin təcrübələrindən istifadə etmək əsasında mümkün olur.

Belə münasibətləri biz əsas etibarilə Avropa ölkələri, ABŞ, Yaponiya və digər inkişaf etmiş ölkələrlə iqtisadi əlaqələrə girərkən həyata keçirə bilirik.

Ölkəmiz siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın dünyanın bütün ölkələrlə iqtisadi əlaqələri qurmaq iqtidarında oldu. Ona görə də son illərdə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri getdikcə artmaqdadır.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsindən verilən məlumata görə 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi dövriyyəsinin həcmi 54 milyard 920 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 7 milyard 164 milyon ABŞ, ixracın həcmi isə 47 milyard 756 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində Azərbaycan dünyanın 141 ölkəsi ilə ticarət sahəsində qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq etmiş və xarici ticarət saldosu müsbət 40 milyard 593 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

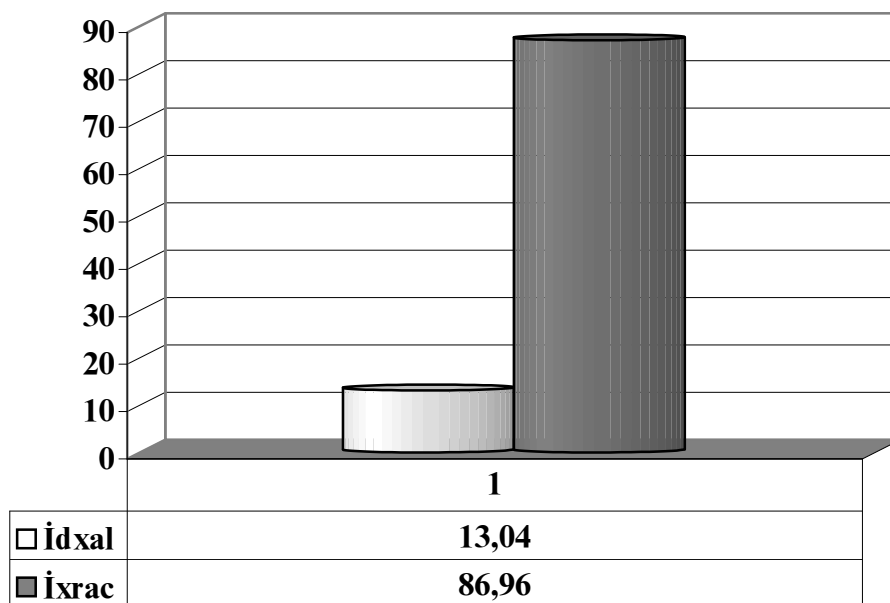
2007-ci illə müqayisədə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 4,7 dəfə, o cümlədən ixracın həcmi 7,9 dəfə, idxalın həcmi isə 26 faiz artmışdır.

Aşağıdakı 1 sayılı cədvəl-diaqramda verilmiş materiallar 2008-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsini əks etdirir.

Cədvəldən göründüyü kimi Azərbaycanın xarici ticarət saldosunda idxal 13,04%, ixrac isə 86,96% təşkil edir. 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Avropa Birliyi ölkələri ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 29 milyard ABŞ dolları (52,8%), MDB ilə 4 milyard ABŞ dolları (7,2%), digər dövlətlərlə isə 22 milyard ABŞ dolları (40%) təşkil etmişdir.

Cədvəl 1

**Xarici ticarət dövriyyəsi
(2008-ci ilin yanvar-dekabr ayları, faizlə)**

2008-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə ixracın həcmi əvvəlki illə müqayisədə 30,3 faiz (356 milyon ABŞ dolları) artmışdır. Xarici əməliyyatlarda dövlət bölməsinin payı 18,1 milyard ABŞ dolları (0,41 %) təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Asiya ölkələri ilə əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi və dünya nəqliyyatını əks etdirən mühüm nəqliyyat növlərinin inkişafı Avropa ölkələri ilə olduğu kimi, Asiya ölkələri ilə də iqtisadi əlaqələrin geniş miqyasda formalaşmasına təsir göstərmişdir. Azərbaycan-Asiya ölkələrarası iqtisadi əlaqələri bir sıra mühüm xüsusiyyətlərə malikdir.

Birincisi Azərbaycan Respublikası Avropa ölkələrinə nisbətən Asiya ölkələri ilə daha əlverişli, daha strateji mövqedə yerləşmişdir. Yəni, Azərbaycanın Asiya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrini təmin edə bilən quru və su yollarının olmaması;

İkincisi respublikanın Asiya ölkələrinin bir çoxu ilə tarixi köklərlə bir-birinə yaxın olması, qədim mədəniyyət və təsərrüfat ənənələrinin yaxınlığı;

Üçüncüsü, Avrasiya ölkələri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin inkişafında respublikanın tənzimləyici rola malik olması;

Dördüncü, Xəzər dənizi vasitəsilə Asiya ölkələri arasında ən ucuz yolla yüklərin daşınmasının həyata keçirilməsi.

Yuxarıda göstərilən əlamətlər Azərbaycanın bir çox Asiya ölkələri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin inkişafına təkan vermişdir. XX əsrin son 10 ili ərzində Azərbaycanın müstəqilliyi sərbəst şəkildə dünya bazarına çıxmaq və istehsal etdikləri məhsulları reallaşdırmaq imkanları yaratmışdır. Azərbaycanın Şərqi ölkələri içərisində tarixi köklərlə bir-biri bağlı olması Azərbaycan-Türkiyə ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Azərbaycanın tarixən Türkiyə ilə qonşuluq mövqeyində olması və iqtisadi əlaqələrin səmərəli həyata keçirilməsi üçün bir neçə istiqamətdə nəqliyyat sisteminin fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türkiyə ilə 11 km uzunluğunda dövlət sərhəddinin olması baxımından, qədim zamanlardan hər iki ölkə tarixi köklərlə bir-birinə bağlıdır. Ümumi ərazisi 780 min kv. km olan Türkiyənin zəngin təbii resurslara malik olması xarici iqtisadi əlaqələrə təkan verə bilən istehsal sahələrinin inkişafına ciddi təsir göstərir.

Qədim tarixi ənənələrə malik olan hər iki ölkənin iqtisadi əlaqələrinin inkişafına təsir göstərən bir sıra mühüm faktorlar vardır.

Birincisi, Bakı-Naxçıvan-Türkiyə birbaşa iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün əlverişli nəqliyyat vasitələrinə malik olması;

İkincisi, hər iki ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərə bilən təbii resursların zənginliyi;

Üçüncüsü, Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə, Azərbaycan-Iran-Türkiyə ölkələrarası əlverişli nəqliyyat kommunikasiyalarının olması;

Dördüncüsü, Türkiyənin müasir şəraitdə iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayan çoxsahəli istehsal quruluşuna malik olması.

2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikası ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 1 milyard 433,5 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 807,3 milyon ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 626,2 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Aşağıdakı 2 sayılı cədvəl materialında Azərbaycanın 2008-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsində ölkələrin xüsusi çəkisi verilmişdir (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Xarici ticarət dövriyyəsində ölkələrin xüsusi çəkisi
(milyon ABŞ dolları ilə)

Ölkələr	İxrac	%-lə çəkisi	İdxal	%-lə çəkisi	Dövriyyə	%-lə çəkisi
İtaliya	19220,1	40,25	188,5	2,6	19408,6	35,34
ABŞ	6014,3	12,6	266,2	3,7	6280,5	11,44
İsrail	3605,8	7,6	80,1	1,1	3685,9	6,71
Hindistan	2432,5	5,1	110,4	1,5	2542,9	4,63
Fransa	2322,7	4,9	132,7	1,9	2455,4	4,47
Rusiya	582,9	1,2	1349,7	18,8	1932,6	3,52
İspaniya	1497,7	3,1	28,1	0,4	1525,8	2,78
Niderland	1353,4	2,8	80,3	1,1	1433,7	2,61
Türkiyə	626,2	1,31	807,3	11,3	1433,5	2,61
İndoneziya	1411,1	3,0	5,6	0,1	1416,7	2,58
Böyük Britaniya	925,9	1,9	385,9	5,4	1311,8	2,39

Çin	499,0	1,0	478,5	6,7	977,5	1,78
Çili	934,0	2,0	0,2	0	934,2	1,70
Almaniya	205,5	0,4	598,6	8,4	804,1	1,46
Ukrayna	172,1	0,4	567,2	7,9	739,3	1,35
İran	355,7	0,7	97,2	1,4	452,9	0,82
Digər	5597,3	11,7	1987,0	27,7	7584,3	13,81
Cəmi:	47756,2	100,0	7163,5	100,0	54919,7	100,00

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2009, s.103

Aşağıdakı 3 sayılı cədvəl materialları 2008-ci ildə Azərbaycanla Türkiyə arasında müxtəlif sahələr üzrə idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi əks etdirir.

Cədvəl 3

Türkiyə Respublikasından idxal olunan mallar

İdxalın təşkili (2008)		
Malların adı	min ABŞ dolları	faizlə
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	224552,7	27,8
Qara və azqiyətli metallar və onlardan məmulatlar	147966,6	18,3
Quru nəqliyyat vasitələri və onların hissələri	126083,5	15,6
Kimya sənayesi məhsulları	70713,4	8,8
Mineral məhsullar, elektrik enerjisi	44937,0	5,6
Müxtəlif sənaye malları	27040,0	3,3
Digər	166050,0	20,6
Cəmi:	807373,4	100

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2008, s.57

Cədvəl materiallarından görüldüyü kimi, Türkiyədən Azərbaycana idxal edilən məhsulların böyü əksəriyyəti istehsal təyinatlı məhsullardır. Bu məhsulların hesabına ölkəmizdə müasir dünya texnologiyasına uyğun istehsal müəssisələri və istehsal infrastrukturunu yaratmaq respublikada bazar münasibətlərinin qərarlaşmasına kömək göstərmək mümkündür. Son illərdə daha çox sosial infrastrukturlarının yaradılmasına, xüsusilə bədən tərbiyəsi ilə əlaqədar infrastrukturlara geniş yer verilir, halbuki, Azərbaycanlı vətəndaşları, dünyanın müxtəlif ölkələrinə (xüsusilə Rusiyaya) iş axtarmağa gedirlər. Ona görə də bizim sosial infrastrukturların müxtəlif növlərinə (tədris, tibbi sahələrə) hələ də ehtiyac olmasına baxmayaraq, istehsal infrastrukturlarının yaradılmasına, xüsusilə dünya standartlarına cavab verən yüngül və yeyinti sənaye sahələri yaradılmalıdır.

4 sayılı cədvəldə verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, Türkiyə Respublikası ilə idxalda maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar birinci yer tutur. Azərbaycan isə neft məhsulları və müxtəlif növ mineral və hətta əlvan metallurgiya üçün avadanlıqlar ixrac edir. Azərbaycan hazırda istehsalını elə təşkil etməlidir ki, öz xammalını özü emal etmək imkanına malik olsun.

Cədvəl 4

Türkiyə Respublikasına ixrac olunan mallar

İdxalın tərkibi (2008)		
Malların adı	min ABŞ dolları	faizlə

Mineral yanacaq, neft və neft məhsulları	504312,1	80,5
Nikel və ondan hazırlanan məmulatlar	51503,0	8,2
Plastik kütlələr və onlardan hazırlanan məmulatlar	39274,1	6,3
Digər	31068,0	5
Cəmi:	626157,2	100,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2008, s.79

Azərbaycanla İran arasındakı iqtisadi əlaqələr üçün çox böyük nəqliyyat imkanları olduğuna görə bu iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə əlaqələr mövcuddur.

İranın yerləşdiyi coğrafi mövqeyindən asılı olaraq Azərbaycanla bütün istiqamətlərdə nəqliyyatın müxtəlif növlərindən istifadə etməklə, iqtisadi əlaqələr yaratmaq imkanına malikdir. Müasir şəraitdə Azərbaycan İranla Bakı-Ənzəli, Bakı-Novşehr, quru nəqliyyat vasitələri ilə Naxçıvan-Culfa-Təbriz-Tehran dəmir yolu, Bakı-Astara-İran avtomobil vasitəsilə iqtisadi əlaqələr yaratmaq imkanları vardır. 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikası ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 452,9 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 97,2 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 97,2 milyon ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 355,7 milyon ABŞ dolları 355,7 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində İranla xarici saldosu müsbət 285,5 milyon ABŞ dolları olmuşdur.

2008-ci ildə İran İslam Respublikasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinə payı 0,82, o cümlədən idxalın həcmi 1,36 faiz, ixracda isə 0,75 faiz təşkil etmişdir. Aşağıdakı cədvəl materiallarında bu ölkələrin xüsusi çəkisi verilmişdir (cədvəl 5).

Cədvəl 5

**Xarici ticarət dövriyyəsində ölkələrin xüsusi çəkisi
(milyon ABŞ dolları ilə)**

Ölkələr	İxrac	%-lə çəkisi	İxrac	%-lə çəkisi	Dövriyyə	%-lə çəkisi
İtaliya	220,1	40,2	188,5	2,6	19408,6	35,34
İran	355,7	0,75	97,2	1,36	452,9	0,82
Digər	5597,3	11,7	1987,0	27	1584,3	12,81
Cəmi:	47 756,2	100,0	7163,5	100,0	54919,7	100,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2009, s.50

Cədvəl 6

İran İslam Respublikasından Azərbaycana idxal olunan məhsullar

İdxalın tərkibi (2008)		
Malların adı	min ABŞ dolları	faizlə
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	16404,7	16,9
Daş, gips, sement, keramika və şüşə materialları	14783,9	15,2
Mineral materiallar	13775,1	14,2
Quru nəqliyyatı vasitələri, dəmir yolu, tramvay, nəqliyyat vasitələrindən başqa	13628,3	14,0

2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Əfqanıstan İslam Respublikası ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 81,25 milyon ABŞ dolları, o cümlədən ixracın həcmi 81,2 milyon ABŞ dolları, idxalın həcmi isə 0,05 milyon ABŞ dolları təşkil edir.

2008-ci ildə Əfqanıstan İslam Respublikasının Azərbaycan Respublikasına xarici ticarət dövriyyəsinə payı 0,15 %, o cümlədən idxalda 0,0007 faiz, ixracda isə 0,17 faiz olmuşdur.

Aşağıdakı cədvəl materialında Azərbaycanla Əfqanıstan arasındakı ixrac əməliyyatları

verilmişdir (cədvəl 7).

Cədvəl 7

**Xarici ticarət dövriyyəsində ölkələrin xüsusi çəkisi
(milyon ABŞ dolları ilə)**

Ölkələr	İxrac	%-lə çəkisi	İxrac	%-lə çəkisi	İxrac	%-lə çəkisi
Ukrayna	172,1	0,4	567,2	7,9	739,3	1,33
Əfqanıstan	81,2	0,17	0,05	0,0007	81,3	0,15
Digər	47 756,2	100,0	7163,0	100,0	54919,7	100,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2009, s.79

Bütün yuxarıda göstərilən materiallardan məlum olur ki, Azərbaycanın xarici ölkələrə ixrac etdiyi əsas məhsullar ya xam neft və ya ondan hazırlanmış məhsullar və yaxud da kənd təsərrüfatı məhsullarıdır.

Hazırda isə əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, xaricdən idxal olunmuş yeni texnika əsasında dünya standartlarına uyğun müəssisələr yaratmaq, onların da əsasında müasir tipli bazar iqtisadiyyatı formalaşdırmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Strateq. Bakı, 2003
  2. Zahid Məmmədov. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri. Bakı, 2004
  3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2009
  4. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2002
  5. Azərbaycanın xarici ticarəti. Bakı, 2007
  6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu haqqında. Bakı, 2006
  7. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, 2008
- Dünyamalı Vəliyev, Mayıl Rəhimov. Beynəlxalq Maliyyə. Bakı, 2000

SOSIAL İŞ VƏ SOSİOLOGİYA

SIYASI PROQNOZLAŞDIRMADA DELFI METODU

Almaszadə Əzizə, BDU-nun magistranı

Məşhur qiyabi metodikalardan biri də 50-ci illərdə “REND-korporeyşn” tərəfindən hərbi strateji və hərbi texniki problemlərin tədqiqatı üçün yaradılmış Delfi metodudur. Bu metodun müəllifləri – O.Helmer, T.Qordon, N.Dolkidir. Delfi layihəsi dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən hamilik edilirdi və geniş problemlər çərçivəsində ilk növbədə, hərbi problematika sahəsində dövlət qərarlarının qəbul edilməsində ekspertlərin iştirakının əsas forması olmalı idi.

Bu metodun adı yunan şəhəri olan Delfinin adından götürülmüşdür. Orada Appalon məbədi var idi. Bu məbəddəki orakula təkcə yerli əhali deyil, hətta hakim siyasi elitalar da bu və ya digər problemləri həll etmək üçün müraciət edirdilər. Hal-hazırda bu yardım intuitiv formada deyil, elmi texnologiyaların istifadəsi ilə mümkündür.

Delfi elə ekspert qiymətləndirməsi metodudur ki, burada ekspertlər təklif olunan suallara müstəqil olaraq cavab verirlər, öz cavablarını kağızda təqdim edirlər. Ekspertlərdən əlavə burada xüsusi təşkilat qrupu iştirak edir. Onlar sorğu vərəqələrini işləyib hazırlayır,

cavabları hazır şəkllə salırlar, eləcə də ekspertləri lazımı informasiya ilə təmin edirlər.[3.səh148]

Delfinin 1-ci mərhələsi sorğu vərəqəsinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir- ekspertlər müzakirə üçün vacib məsələlər barədə öz fikirlərini bildirir, onlar üçün lazımı informasiya əldə edir, habelə onların özündə olan informasiyanı təqdim edirlər. Təşkilat qrupu bütün təklifləri cəmləşdirir və təhlil edir, ilkin sorğu vərəqini qurur və hər bir ekspertə təqdim edir. Sorğu vərəqəsi ilə yanaşı həm təşkilat qrupunda olan, həm də ekspertlər tərəfindən təqdim olunan informasiya da yayılır. Bu son məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır, çünki bu yolla informasiya mübadiləsi baş verir ki, bu da çox mühümdür. Məsələn, əgər ekspertizada şəhər analitikləri və regional analitik strukturların nümayəndələri iştirak edirlərsə, birincilər informasiyanı müxtəlif vilayətlərə, respublikalara getmədən “birinci əldən” əldə edirlər, ikincilər isə problem situasiya görüntüsü ilə federal mərkəzdə tanış ola bilirlər.

Sorğu vərəqəsinin qurulması Delfinin olduqca mühüm hissəsini təşkil edir- o elə qurulmalıdır ki, həll olunacaq problemin bütün aspektləri burada əhatə olunsun.

Tutaq ki, icraedici hakimiyyət administrativ islahat keçirilməsinin vacibliyini anlayaraq onun ən səmərəli yolunu tapmağa çalışır. Bu halda ekspertlərin irəli sürdüyü təkliflər öz ideyalarının reallaşmasının ən müxtəlif nəticələrini hesaba almalıdırlar və məhz sorğu vərəqəsində göstərmək lazımdır ki, sifarişçi əsas diqqəti nəyin üzərində cəmləşdirir. Hər bir ekspert aşağıdakı sualları qoymalıdır:

- Niyə onun islahat yolu dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətini qaldırmalıdır;
- Dövlət hakimiyyəti orqanlarında qərarların qəbul edilməsinin yeni sistemi necə qurulmalıdır və onun üstünlüyü nədədir;
- Təklif olunan islahat variantı inzibati sistemin aşağı pillələrindən yuxarı pillələrinə informasiya axımını optimallaşdırmağı təmin edə bilərmə;
- Inzibati idarəetmə orqanlarına cəlb olunma sistemi necə olmalıdır;
- Onun fəaliyyətinə nə dərəcədə effektiv nəzarət etmək olar;
- Məmurların bu yeniliyə müqaviməti böyük olacaqmı və hansı yollarla bunu aradan qaldırmaq olar;
- Hakimiyyətin digər qolları buna necə reaksiya verəcəklər; belə dəyişikliklərə seçicilərin reaksiyası necə olacaq;
- Islahatı keçirtmək üçün hansı resurslar tələb olunur- maddi, təşkilati, vaxt və s.

Daha sonra əks əlaqə prinsipi fəaliyyətə başlayır, ekspertlər hazır cavablarla sorğu vərəqəsinə qaytarırlar. Onlar eləcə də sorğu vərəqəsinin dəyişilməsi ilə bağlı da təkliflər irəli sürə bilirlər: yeni sualların salınması, onların fikrincə lazımsız olan sualların çıxarılması. Ekspertlər həmçinin tədqiqat obyektinə haqqında əlavə məlumat da əldə edə bilirlər. Bundan sonra iş yenidən təşkilat qrupu daxil olur-ikinci mərhələ başlayır. Təşkilat qrupu sorğu vərəqəsinin prinsipcə 1-ci variantdan fərqlənən ikinci variantını işləyib hazırlayır. Əvvəla, ikimənalı və problem situasiyaya aid olmayan suallar çıxarılır. İkincisi, ekspertlərin rəyinə əsasən sorğu vərəqəsinə ilkin variantda nəzərdən qaçmış suallar əlavə oluna bilər. Üçüncüsü, yeni sorğu vərəqəsinə Delfi ekspertlərinin 1-ci mərhələdə irəli sürdüyü fikirlər daxil edilir. Bu halda heç bir ekspertə etinasızlıq göstərmək olmaz-respondentlər əmin olmalıdırlar ki, heç bir ekspertə əvvəlcədən üstünlük verilmir.

Növbəti mərhələdə ekspertlər həmkarlar tərəfindən irəli sürülən fikirlərə öz münasibətlərini bildirməlidirlər. Burada xüsusi şkalalardan istifadə etmək daha məqsəduyğundur, bu təşkilat qrupuna sorğu vərəqələrini daha düzgün formada hazır şəkllə salmağa kömək edəcək, daha dəqiq desək, ekspertlərin daha çox üstünlük verdiyi təklifləri aşkar etmək və ekspertlərin etimadını qazanmayan ideyaları atmaq. H.Linston və M.Turoff qiymətlərin dörd meyarını məsləhər görür, hər bir meyar üçün təxmini variantlar mövcuddur. (cədvəl 1)[6.səh76]

Bununla bərabər hər bir ekspert , həmkarları tərəfindən təklif olunan problemin həlli variantlarına reaksiya verməli, təklifləri niyə məhz bu cür qiymətləndirdiyini əsaslandırmalı, hər bir təklifin güclü və zəif tərəflərini ayırd etməli və son qərarla təkliflərin hansı tərəfinə əsaslanmalı və hansı tərəflərdən imtina etməli olduğunu göstərməlidir. Tutaq ki, ekspertlər qrupuna hər hansı bir ictimai birliyin seçki kompaniyası strategiyasını işləyib hazırlamaq məsələsi tapşırılmışdır. “KİV”-də düzgün təşviqatın təşkili necə olmalıdır” sualına ekspertlərdən biri ümumölkə kanallarında yalnız ödənişsiz efir vaxtından istifadə etməyi təklif etdi, əsas maliyyə vəsaitini regional teleşəbəkələrdə efir vaxtının alınmasına və kabel televiziyasında reklam çarxlarının yayımlanmasına xərclənməsini məsləhət gördü, bu çarxlardan hər biri ayrı-ayrı regionlar üçün həmin regionların spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alınmaqla hazırlanacaq. Delfinin digər iştirakçıları təkliflərin qiymətləndirilməsi üçün yuxarıda qeyd olunan meyarlar sistemindən istifadə edərək, təklif olunan ideyanı effektiv, mümkün həyata keçirilə bilən, qoyulmuş əsas məsələləri həll edən və yüksək etibar qazanmış təklif kimi qiymətləndirdilər. Təşkilat qrupu diqqətli təhlil zamanı müəyyən etdi ki, “seçkiqabağı mübarizədə KİV-in rolu” bölməsində bu təklif digər təklifləri qabaqladı. Bir sıra ekspertlər isə öz iradlarını bildirdilər. Məsələn, əldə olunan informasiyalara görə partiyanın populyarlıq səviyyəsi son dərəcə aşağı olan ərazilər üçün xüsusi reklam çarxlarının çəkilməməsi, bu vəsaitin əvəzinə dövlət telekanallarında kiçik miqdarda vaxtın alınmasına sərf olunması məsləhət görüldü.

CƏDVƏL 1

MEYAR	QIYMƏT VARIANTI	CAVABLARDA OLAN TƏKLİFİN TƏXMINİ XARAKTERİSTİKASI
ik	Çox effektiv effektiv Qeyri-effektiv Son dərəcə qeyri-effektiv	Müstəqil qərar kimi istifadə olunduqda pozitiv nəticə verəcək Digər təkliflərlə müştərək istifadə olunduqda pozitiv nəticə verəcək Neqativ nəticə verəcək Onun reallaşdırılması son dərəcə təhlükəli nəticələr verə bilər
Həyata keçirilə bilmə	Tamamilə həyata keçirilə bilər Mümkün həyata keçirilə bilmə Mümkün həyata keçirilə bilməmə	Həyata keçirilə bilməsi üçün heç bir maneə yoxdur Tamamlama işləri və detalların əsaslı surətdə qeydiyyatını tələb edir Bir sıra məqamlar işıqlandırılmayıb, reallaşdırma zamanı müəyyən çətinliklər mümkündür
Mövcud problemə münasibət dərəcəsi	Tamamilə həyata keçirilə bilməmə Çox yüksəkdir	Təklif işləməyəcəkdir Təklif əksər qoyulmuş məsələləri həll edir
Təklifə olan etibar dərəcəsi	Yüksəkdir aşağıdır Son dərəcə aşağıdır Tamamilə Yüksək aşağı	Təklif problemə aid olsa da, onun reallaşdırılması 2-ci dərəcəli xarakter daşıyır Təklifin problem situasiyaya aidiyyəti zəifdir Təklifin problem situasiyaya aidiyyəti yoxdur Təklifdə olan bütün nəticələr doğrudur, son qərar onun əsasında qurulmalıdır Təklifin qeyri-düzgünlüyü haqda müəyyən risk var, son qərar müəyyən tamamlama işləri şərtilə bu təklif əsasında qurula bilər Təklif risklidir, lakin bir sıra ideyalarından

	Son dərəcə aşağı	bəhrələnmək olar Təklifin qeyri-düzgünlüyünə əminlik vardır, buna görə də təklif qəti olaraq rədd edilməlidir
--	------------------	---

Hər halda reklam məqsədi kimi televiziyaadan istifadə edilməsi barədə ümumi konsepsiya qəbul edildi. İrəli sürülən iradlar sorğu vərəqəsinin 3-cü variantına salındı və ekspertlərə paylandı. Ekspertlərin əksəriyyəti iradlarla razılaşdı və bu da yekun sənəddə öz əksini tapdı. Belə qiymətləndirmə proseduru hər bir təkliflə baş verir.

Bu nümunələr göstərir ki, Delfi bir neçə eynitipli mərhələlərlə həyata keçirilir, o vaxta qədər ki, ekspertlər sorğu vərəqəsinin bütün bəndləri ilə razılığa gəlsinlər. Sonra təşkilat qrupu bütün irəli sürülən təklifləri bir sənədə yığır, bu bütün ekspertlərə göndərilir, lakin son təşkil olunmuş proqnoz və ya qərar sifarişçiyə çatır. Elə hal da ola bilər ki, bir qrup ekspert çoxluqla razılaşmır, təhlil edilən məsələ ilə bağlı öz nöqtəyi nəzərini müdafiə edir. Bu zaman onların ayrıca mülahizələri yekun sənəddə ayrıca olaraq öz əksini tapır.

- 1- Лисичкин В., Теория и практика прогностики: методологические аспекты, М.,1972
- 2- Основы прогнозирования. М., 1982
- 3- Симонов К.В. Политический анализ., М., 2002
- 4- Ожиганов Э.Н. Стратегический анализ политики: теоретические основания и методы. М., 2006
- 5- Сидельников Ю. Теория и организация экспертного прогнозирования, М., 1990
- 6- The Delphi Method. Techniques and Applications. Ed. By H. Linstone and M.Turoff. London., 1975

DE-İNSTITUTLAŞMA: MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ QEYT-KİPİNQ MEXANİZMİ

**BDU-nun magistrantı
Əhmədov Dilqəm Rəhim o.**

2006-cı il martın 29-da “Dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (deinstitutionalizasiya) və alternativ qayğı dövlət proqramının (2006 - 2015-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında sərəncam”dan sonra Azərbaycanda valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların probleminin həlli istiqamətində yeni bir mərhələnin başlanğıcı qoyuldu. Belə ki, bu proqram çərçivəsində uşaq müəssisələrində yaşayan uşaqlar tədricən öz bioloji ailələrinə və ya himayədar ailəyə veriləcəkdir. Buna görə də proqramda əsas məqsədlər kimi aşağıdakılar götürülüb: (1)

1. Uşaqların dövlət uşaq müəssisələrinə düşməsinin qarşısının alınması üçün preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsi və belə müəssisələrdə olan uşaqların sayının tədricən azaldılması;
2. uşaq evləri və internat tipli dövlət uşaq müəssisələrinin sayının azaldılması, dövlət uşaq müəssisələrinin uşaqlar üçün ailə əsaslı sosial xidmət mərkəzlərinə çevrilməsi, alternativ sosial xidmətlər sisteminin (icma və ailə əsaslı xidmətlər, qəyyumluq, himayədarlıq, tərbiyə edilmək üçün himayədar ailəyə verilmə və s.) yaradılması;
3. uşaqların ailələrə (bioloji və ya alternativ) verilməsi imkanlarının genişləndirilməsi və stimullaşdırılma mexanizmlərinin tətbiqi;

4. dövlət uşaq müəssisələri işçilərinin peşə yönümünün dəyişdirilməsi və sosial işçilərin hazırlanması sisteminin yaradılması;
5. ailələrə verilmiş uşaqların vəziyyətinin monitorinqinin aparılması və onlara sosial xidmətlər (təhsil, səhiyyə, reabilitasiya) mexanizmlərinin yaradılması

Proqramın tətbiqi üçün 4 mərhələ nəzərdə tutulub: Dəqiq monitorinq sisteminin yaradılması, sosial işçilərin hazırlanması, foster ailələr sistemi yaradılması və himayəçi ailələrə dövlət qaygısı göstərilməsi. Proqram uşaq evlərini, internat məktəbləri, ümumtəhsil internat məktəbləri, xüsusi internat məktəbləri, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi məktəbləri, atılmış uşaqlar üçün körpələr evini əhatə edir. Dövlət proqramının həyata keçirilməsində müvafiq qurumlarla yanaşı bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən Qeyri Hökumət Təşkilatları da iştirak edirlər və onlar da öz təkliflərini müvafiq qurumlara ünvanlayaraq müəyyən layihələr həyata keçirirlər. Bunlardan biri Azərbaycana Birgə Yardım Təşkilatının (UAFA) həyata keçirdiyi Qeyt-kipinq mexanizmidir.

UAFA təşkilatı əsas diqqəti uşaqlar, səhiyyə və təhsilə verməklə Azərbaycanda həyatın uzun müddətli inkişafına yardım göstərmək missiyasını öz üzərinə götürərək 1998-ci ildə yaradılmışdır. UAFA bir ölkədə fəaliyyət göstərməkdə ixtisaslaşmış beynəlxalq QHT kimi özünəməxsus təşkilatdır. UAFA-ya görə bütün uşaqların onlar üçün ən yaxşı şəraitdə böyüməsinə haqları var və bu, keçmiş sovet üsul idarəetməsindən yeni sistemə keçən bir ölkə üçün fərdi anlayış və uzun müddətli yanaşma tələb edir.

Təşkilatın əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- ❖ Dövlət qaygısında olan uşaqların sayının azaldılması (qeyri-müəssisələşmə)
- ❖ Müəssisələrdə qayğı səviyyəsinin yüksəldilməsi (Qayğı və Xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi)
- ❖ Xüsusi ehtiyacları uşaqlar üçün sosial xidmətlərin inkişafı

UAFA təşkilatı Azərbaycanda uşaqların müəssisələrə qəbulunun qarşısını alan və müəssisələrdən çıxışını təmin edən qeyt-kipinq mexanizminin tətbiqində özünəməxsus mövqeyə malikdir. Qeyt-kipinq termini ölkədə deinstitusionalizasiya prosesinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilinə gəlmiş və uşaqların müəssisələrə qəbulunun qarşısını alan və müəssisələrdən çıxışını təmin edən mexanizmdir. Qeyt-kipinq mexanizminin əsasını ehtiyacların qiymətləndirməsi təşkil edir, belə ki, təlim keçmiş sosial işçi tərəfindən hərtərəfli qiymətləndirildikdən sonra uşağın hansı qayğı formasına yerləşdirilməsi ilə bağlı qərar verilir. Yalnız qiymətləndirmədən sonra uşağın gələcəyi ilə bağlı qərar verilə bilər. Qiymətləndirməyə əsaslanan yekun qərar da hər hansı bir sistemin marağı deyil, yalnız uşağın maraqları üstün tutulur. Qeyt-kipinq sistemi uşaqların ailədə yaşamasını təmin edən filtr rolunu oynayır. Bəzi hallarda isə uşağın ailədən kənarlaşdırılması onun mənafeyi üçün optimal variant hesab edilə bilər (uşağın müdafiəsi məqsədilə). İşlək qeyt-kipinq sisteminin nəticəsi icma xidmətlərə yönəlməklə qalma əsaslı müəssisələrə qəbul olunan uşaqların sayının azalmasında öz əksini tapır. Qeyd edək ki, UAFA təşkilatı qeyt-kipinq mexanizminin hazırlanması ilə bağlı olaraq Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinə təklif göndərmişdir. Təklifdə qeyt-kipinq mexanizminin bir-biri ilə əlaqəli olan 3 formada təşkili nəzərdə tutulub: (2)

1. ƏƏSM Nazirliyinin balansında olan müəssisələrdə yaşayan uşaqlar üçün qeyt-kipinqin təşkili
2. Müəssisələrə düşmə riski olan uşaqlar üçün qeyt-kipinqin təşkili
3. Sistemin genişləndirilməsi üçün təlim modullarının hazırlanması

Qeyd olunan birinci yanaşmaya əsasən təlim keçmiş müəssisə işçi heyəti müəssisədə yaşayan bütün uşaqlar üçün Qayğı Planı yazır və uşaqların ailələrə qaytarılması, həmçinin tipik və əlilliyi olan uşaqların müəssisələrə düşməsinin qarşısının uğurla alınmasını həyata keçirirlər. Həmin şəxslər qeyt-kipirlər, yəni qapıda gözetçi rolunu oynayaraq bu prosesi həyata keçirən şəxslərdir. Qeyt-kipirlərin qərarlarını monitorinq etmək məqsədilə UAFA

tərəfindən təşkil edilmiş və təlimlər keçirilmiş Uşaq Müdafiə Şurası onların fəaliyyətlərinə nəzarət edir. Bu yanaşma ilə bağlı olaraq UAFA təşkilatı artıq Şağanda yerləşən 3 və Sarayda yerləşən 7 sayılı internat evlərindən dörd müəssisə işçi heyətinə qeyt-kipinq metodologiyası üzrə təlimlər keçmişdir. İkinci yanaşma ilə bağlı UAFA təşkilatı Xaçmaz, Gəncə şəhərləri və Bakının Yasamal rayonunda Ünvanlı Sosial Yardım idarələrinə iki sosial işçi qəbul edilməsini təklif edir. Üçüncü yanaşma ilə əlaqədar olaraq UAFA sosial iş üzrə beynəlxalq mütəxəssisin nəzarəti ilə təşkilatın işçi heyəti tərəfindən hazırlanacaq qeyt-kipinq üzrə təlim modulları ilə təmin edəcək. Azərbaycanın hər bir regionunu qeyt-kipinq üzrə təlim keçmiş yerli mütəxəssislərlə təmin etmək məqsədilə UAFA qeyt-kipinq üzrə təlim modulunun Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi tərəfindən hazırlanan təlim kursuna daxil edilməsini təklif edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. http://e-qanun.az/files/framework/data/11/f_11537.htm
2. <http://uafa.org.uk/az/?tx=resrep>

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASITƏLƏRİ VƏ İCTİMAİ RƏY

Abbasisəidabad Məhəmməd,
BDU-nun magistrantı

Kütləvi informasiya vasitələrinin ictimai rəyin formalaşmasında rolu və ictimai rəyin kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətinə təsirinin öyrənilməsi müasir dövrün ən aktual məsələlərindən biridir. Kütləvi informasiya vasitələri (KİV) insanların baxışlarını, rəylərini, təsəvvürlərini və düşüncələrini manipulyasiya etməyin ən əlverişli vasitəsi hesab edilir. Ümumilikdə “kütləvi informasiya proseslərinin əsas məqsədi əhalinin geniş təbəqələrinin şüuruna təsir etmək, onların dünyagörüşündə, hadisələrə münasibətlərində lazımı dəyişiklikləri yaratmaqdan ibarətdir”.¹ Marşal Makuhan çox haqlı olaraq proqnozlaşdırırdı ki, “gələcəkdə baş verə biləcək müharibələr kütləvi informasiya vasitələrinin cəmiyyətdə yaratdığı və təlqin etdiyi təsəvvürlər hesabına olacaqdır”. Bu gün yalnız siyasi deyil, həm də sosial-iqtisadi sferada ictimai rəyin öyrənilməsi, təhlili və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi ciddi məna kəsb. Müxtəlif metodlarla aparılan tədqiqat nəticəsində aşkara çıxarılan məlumatlar qəbul edilən qərarların elmi əsaslılığına kömək edir.

“İctimai rəy (“public opinion”) termini “XII əsrin ikinci yarısında İngiltərədə meydana gəlmişdir, XVII əsrin sonlarında isə hamı tərəfindən qəbul edilmişdir”.² Bu fenomenin mahiyyəti və tədqiqat metodologiyası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. “İctimai rəy faktiki olaraq müxtəlif növ rəylərin inkişafı, formalaşması, möhkəmlənməsi və s. ilə bağlı mürəkkəb kommunikasiya proseslərini ifadə edir”.³ İctimai rəy sosial məkanda fəaliyyət göstərən insanların, müxtəlif sinif və sosial qrupların faktlara, hadisələrə və sosial-siyasi proseslərə olan real münasibətlərini, istəklərini və maraqlarını əks etdirir. “İctimai rəy müxtəlif fikirlərin mexaniki cəmi deyil, onların qarşılıqlı mübadiləsinin, qarşılıqlı müdaxiləsinin bir növ zənginləşməsinin ifadəsidir”.⁴ İctimai rəy sosial məkanda formalaşır, ictimai münasibətlərin və proseslərin mövcud olduğu hər bir yerdə təzahür edir. “İctimai rəyi sosial birliklərin əvvəlcə mülahizələrində, sonra isə hərəkətlərində özünü göstərən ictimai həyat problemlərinə münasibəti kimi müəyyən etmək olar... İctimai rəy mühüm praktik əhəmiyyəti olan, yəni insanların sosial marağını (iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi həyatını) əks etdirən problemin xalq müzakirəsinə çıxarıldığı zaman və yaxud çıxarıldığı yerdə formalaşır”.

KİV ilə ictimai rəy arasındakı əlaqə və münasibətə dair əsasən iki yanaşma mövcuddur: maarifləndirmə, mühəndislik - manipulyasiya. Birinci yanaşmaya əsasən vətəndaşlar xüsusi sferada müəyyən problemlərə dair spesifik nəticələr və yanaşma formalarına malik olurlar. Onlar öz fikirlərini və əldə etdikləri nəticələri reallaşdırmaq məqsədi ilə müxtəlif formada

(məqalə, toplantılar, bəyanat və s.) ümumi (ictimai) sferaya çıxarırlar. Bu zaman vətəndaşlar tərəfindən diskussiya mövzusu statusu qazanan problem ictimai rəy obyektinə çevrilir. Həmin rəy hakimiyyət tərəfindən müsbət qarşılandığı təqdirdə müəyyən qanunların, qərarların hazırlanması üçün zəmin yaratmış olur. Belə bir vəziyyətdə KİV iki rol ifa edir: vasitəçilik və maarifləndirmə. İlk rolda KİV əsasən cəmiyyətin bir növ sinir sistemi olaraq sadəcə vətəndaşla qruplar və institutlar arasında vasitəçilik funksiyasını həyata keçirir və demək olar ki, vətəndaş-qruplar münasibətinə ciddi müdaxilə etməyən körpü hesab edilir. İkinci rolda isə KİV sadəcə maarifləndirici institut funksiyasını yerinə yetirir, yəni düzgün informasiya mənbəyi olaraq vətəndaşlara problemlərin daha dəqiq öyrənilməsi və təhlili üçün yardım edir.

İkinci yanaşmada qarşılıqlı əlaqə və sosial yardım deyil, ictimai rəyin manipulyasiya edilməsi və ictimai rəy subyektlərinin rəy və baxışlarında müxtəlif metodlarla mühəndislik edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu yanaşmaya əsasən hakimiyyət və “media sahibləri” kütləvi kommunikasiya mənbələri və ümumilikdə KİV-in köməyi ilə ictimai rəyi öz maraqlarına uyğun olaraq formalaşdırır və yönəldirlər. Yurgen Habermas bu prosesi cəmiyyətin və siyasi sistemin yenidən feodallaşması prosesi adlandıraraq pisləyir. Fikrimizcə, ikinci yanaşma haqda danışmaq daha vacibdir, çünki müasir dünyanın bir çox ölkələrində ictimai rəyin mühəndislik və manipulyasiya edilməsini müşahidə edirik. İctimai rəydə mühəndisliyin məhz media vasitəsilə həyata keçirilməsi prosesində medianın fəaliyyət mexanizmini, ötürülən informasiyanın məzmun və mahiyyətini, informasiyanı ötürənin məqsəd və maraqlarını, informasiyanı qəbul edənin passiv və yaxud aktiv qəbuledici olmasını təhlil etmək olduqca vacibdir. Bunları öyrənmədən ictimai rəyin necə formalaşdırılması, yönəldilməsi və s. bilmək mümkün deyil.

Qeyd edilən məsələlərin təhlili zamanı tədqiqatçılar əsasən informasiyanı qəbul edənlərin “media savadı” (“media literacy”) səviyyəsini diqqət mərkəzində saxlayırlar. “Media savadı” “media təhsili”ndən (“media education”) fərqli bir anlayışdır. “Media savadı” bir termin kimi ilk dəfə 1965-ci ildə Marşal Makluhan tərəfindən işlədilmişdir. O özünün “Medianı başa düşərək” (“Understanding media”) adlı əsərində qeyd edir ki “qlobal kənd formalaşdıqda insanlar yeni bir biliyə, yəni media savadına malik olmaq məcburiyyətində olacaqlar”. “Media savadı” anlayışı ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən daha çox diqqət mərkəzində olubdur. Bu, kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı və yeni informasiya texnologiyalarının meydana gəlməsi ilə əlaqədar idi. “Media savadı” dedikdə elə bir qabiliyyət nəzərdə tutulur ki, məhz bu qabiliyyət nəticəsində informasiyanı qəbul edən fərd qəbul etdiyi informasiyanı təhlil edərək dəyərləndirə bilir, həmin informasiyanın mahiyyətini və istehsal səbəbini müəyyənləşdirə bilir, ötürülən informasiyanın yayılma məqsədini dərk edir. Beləliklə, o, passiv informasiya istehlakçısı mövqeyindən aktiv informasiya qəbuledicisi mövqeyinə doğru hərəkət edərək, medianın təsirləri qarşısında öz müqavimət gücünü artırmış olur. Bu savada malik olan fərd ötürülən informasiyanın həcmindən asılı olmayaraq həmin informasiyaya tənqidi yanaşmağı bacarır. Bir çox Avropa və Amerika ölkələrinin universitetlərində və Kanadanın orta məktəblərində Media savadı bir fənn olaraq tədris edilir və tələbələr praktik olaraq müxtəlif xəbərlər, kinolar və başqa informasiyanın tənqidi təhlilini həyata keçirirlər. Media savadının yüksəldilməsində məqsəd KİV-in ictimai rəyi manipulyasiya etmək gücünü azaltmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, media və ictimai rəy arasındakı münasibət cəmiyyətin siyasi mədəniyyəti və siyasi şüurundan, həmçinin siyasi sistemin strukturundan asılıdır. Belə ki, demokratik cəmiyyətlərdə media ilə fərd və media ilə sosial qruplar arasında dialoq mövcud olduğundan, media və ictimai rəy arasındakı təsir qarşılıqlı olur. Başqa sözlə media və ictimai rəyin qarşılıqlı münasibətləri zəminində qarşılıqlı təsir mexanizmləri fəaliyyət göstərir. Lakin qeyri-demokratik cəmiyyətlərdə media ilə cəmiyyət arasında dialoqun mövcud olmaması və yaxud zəifliyi nəticəsində media hakimiyyətin müxaliflərinə qarşı susdurucu silahı və ictimai rəyin manipulyasiya vasitəsi rolunda çıxış edir. Nəzərə almalıyıq ki, bəzi demokratik cəmiyyətlərdə medianın müəyyən fərd və yaxud şirkətlər əlində cəmlənməsi nəticəsində cəmiyyət ilə media arasındakı dialoq zəifləyir, media və ictimai rəy arasındakı münasibətlərin balansı medianın xeyrinə olaraq dəyişir.

Medianın ictimai rəyə təsiri və manipulyasiya metodları müxtəlifdir. Bu metodlardan biri, yəni təbliğat metodunun üzərində dayanacaq. Sosioloqların fikrincə, cəmiyyəti hansısa işi görməyə sövq etməyin və onun dəstəyini qazanmağın ən çox yayılmış üç yolu var: məcbur etmək, ələ almaq və inandırmaq. “Məhz inandırmaq yoluna söykənən təbliğat müəyyən bir fikrin, qənaətin, davranışın daha doğru, daha yaxşı, daha xeyirli olmasını təbliğ edərək daha çox tərəfdar toplamağa və cəmiyyəti gərəqli fəaliyyətə sövq etməyə çalışır”.⁶ Təbliğatda əsas məqsəd psixi sferaya təsir edərək insanların fikir və diqqətini müəyyən mövzuya yönəltmək və yaxud müəyyən mövzudan yayındırmaqdır. Məqsəddən asılı olaraq təbliğatın həyata keçirilmə üsulları müəyyənləşdirilir. Məqsəd yayındırmaq olduqda sadələşdirmə və bəsitləşdirmə, yalan informasiya yaymaq, psevdo hədəf (mövzu) yaxud hədəflər (mövzular) toplusu yaradaraq əsas mövzunu arxa plana keçirmək və s. bu kimi metodlardan istifadə edilir. Məqsəd müəyyən mövzunu qabartmaq və insanların diqqətini həmin mövzu və problemə yönəltmək və yaxud həmin mövzuya ictimai dəstək almaq olduqda şişirtmə və təhrif etmə, təkrar etmə, daxili və yaxud xarici düşmən yaratmaqla birləşməyi son çıxış yolu kimi göstərmək, mövzunu ictimai nüfuzu olan fərdin dilindən bəyan etmək, gerçəkliyi təkzib və yalanı təkrar etmək, qorxu və kaosun qaçılmaz olduğu barədə təsəvvür formalaşdırmaq və s. bu kimi metodlardan istifadə edilir. Əgər təbliğatda məqsəd müəyyən bir qrupu susdurmaq, yaxud müəyyən bir ideyanın yayılmasını əngəlləməkdirsə, bu zaman ictimai rəyi manipulyasiya edərək qarşı tərəfi təcrid vəziyyətinə salaraq elə bir psixoloji iqlim yaradılır ki, təcrid qorxusunu yaşayan qrup və yaxud ideya mənsubları susmağı sonuncu və əlverişli çıxış yolu kimi seçməli olurlar. İctimai rəyi manipulyasiya edərək susdurulmaya zəmin yaratma metodunu sosial-psixoloji üsul və nəzəriyyələr əsasında təhlil edən almaniyalı sosioloq, professor Elizabet Neol-Numan “sükut spirali” nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyə Qordon Olportun və digərlərinin fərdin düşüncə tərzii ilə ətrafdakıların düşüncə tərzii arasında əlaqə və təsirə dair fikirlərinə, həmçinin kütləvi kommunikasiya ilə fərdi kommunikasiya arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirə dair nəzəriyyələrinə əsaslanır. Neol-Numan qeyd edir ki, insanların geniş kütlənin (ətrafdakıların, böyük sosial qrupların) fikirləri ilə uyğunlaşmağa ehtiyacı var. O, hesab edir ki “kütləvi informasiya vasitələri elə bir iqlim yaradırlar ki, fərd həmin iqlim və ümumi fikirdən kənar fikirləri söyləməyə həvəssiz olur və hakim görünən ictimai razılığı pozmaqdan çəkinir. Çoxluq tərəfindən fikirlərinin qəbul edilməyəcəyindən ehtiyatlanan fərd daha çox susmağa və uyğunlaşmağa üstünlük verir”.⁷ Doğurdanda, insanların çoxu ətrafdakıların hakim fikri ilə hesablaşmağa cəhd göstərirlər və öz ideyasını çoxluğun ideyasına nisbətən zəif mövqedə gördükdə həmin ideyanı bəyan etməməkdə maraqlı olurlar. Çünki onlar qəbul edilməməkdən və təcrid olmaqdan ehtiyatlanırlar. Nüfuzu və üzvlərinin sayı artmaqda olan partiyanın qarşısında daha az nüfuz və üzvə malik olan partiyanın üzvləri susmağa meylli olduqları halda nüfuzu artan partiyanın üzvləri daha aktiv olmağa və daha çox ideyalarını bəyan etməyə meylli olurlar. Bu həm də azlıqda qalan və cəmiyyət tərəfindən soyuq qarşılanan insanlarda yaranan ictimai-siyasi ümitsizliklə əlaqədar ola bilər. “Sükut spirali” nəzəriyyəsi medianın hansı təfəkkür növünün hakim olduğunu müəyyən etməkdə və ictimai rəydə “mühəndislik” etməkdə rolunu göstərməyə çalışır. Əlbəttə, bütün bunlara baxmayaraq bəzən media nəinki ictimai rəyi başa düşə bilmir, üstəlik ona rəhbərlik və yaxud mühəndislik etməkdə belə uğursuzluğa uğrayır. Məsələn, tamamilə diktator rejimlərin nəzarətində olan media həmin rejimləri devirməkdə maraqlı olan inqilabçı kütləni və əhalini mövcud rejimə inandırmağı bacarmır. Əslində burada legitimlik problemini nəzərə almaq lazımdır. Media və medianı yəndənlər legitimlik böhranı ilə üzleşdikdə qeyri-rəsmi və bəzən gizli olan kütləvi kommunikasiya vasitələri (gizlicə yayılan bəyanatlar və elanlar) daha effektiv rola malik olur, yaranmış ictimai rəyi və ictimai-siyasi tələbləri irəli sürməkdə ən güclü vasitəyə çevrilirlər.

¹ - Ə.S.Bayramov – Ə.Ə.Əlizadə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Bakı; 1986, s 94.

² - Z.T.Qoenkova - M.M.akuliç - V.N.Kuznetsov, , Ümumi sosiologiya. Bakı; 2007, s 204.

³ - К.А.Əzimov - R.M.Нəсənov. Sosiologiya. Bakı; 2003, s 298.

⁴ Politologiya; izahlı lüğət. Bakı; 2007, s 145.

⁵ - Sosiologiya (dərslik). Bakı; 2005, s 240.

⁶ - Arif Rəhimoğlu, Siyasi təbliğatın əsasları. Bakı; 1999, s 31.

⁷ - The Cambridge dictionary of sociology, Bryan. S. Turner, Cambridge University press, 2006, s. 330.

РОЛЬ ЯЗЫКА ОБУЧЕНИЯ В КУРСЕ РИТОРИКИ

К.Я.Аббасова, доцент кафедры социологии
Бакинского Государственного университета

В процессе преподавания любой дисциплины большое значение имеет знание преподавателем языка, на котором ведется обучение. Совершенное знание языка означает, что данный специалист знаком не только со словарным богатством и стилистическими особенностями языка обучения, но и обладает определенными (а еще лучше: глубокими) знаниями в области истории, этнографии, психологии, политических процессов, умеет оценивать текущую политическую ситуацию, имеет представление о менталитете народа, стереотипах в общественном сознании, о регионах, выходцы из которого находятся в данный момент в аудитории.

Данное убеждение связано с тем, что обучение языку обязательно предполагает использование в качестве практической базы знания во всех вышеуказанных сферах человеческой жизни. Языковые структуры, складывающиеся веками, отражают в себе многие качества среды, обитателями которой являются те или иные народы. Как уже нами отмечалось ранее (см. об этом 1, с. 215 и далее), словарный состав языка отражает природно-климатические, ландшафтные, социально-исторические особенности проживания каждого народа, он развивается или, наоборот, деградирует под влиянием также других коммуникативных средств, в том числе и языков (к этим средствам следует также отнести семиотические системы политической символики, товарные знаки, машинные языки, языковые клише газетных полос и теле-радиопередач, рекламы, дидактические и методические средства, используемые в процессе обучения любым навыкам и т.д.).

Для достижения поставленной цели в учебном процессе (в любой форме его) гибкое использование языковых средств является определяющим фактором привлекательности проблемы для студентов, ее доступности и усвояемости. В этом плане хорошим подспорьем для студентов, обучающихся по специальности «Социология», является курс риторики, который они прослушивают на третьем курсе. В начале курса многие из них задаются вопросом о смысле этого курса, его полезности для будущего социолога. В ответ они получают задание по составлению на произвольную тему проекта будущего социологического исследования, необходимость которого, его полезность и актуальность они должны доказать на трибунах различного уровня управления: начиная от кафедры университета, кончая парламентской трибуной. Подобная «виртуальная» аудитория, в которой они должны выступать, имеет определенные требования, как к стилю речи, так и предмету разговора по существу. Кроме того, каждое занятие, как лекция, так и семинар, дает им возможность грамотного оформления своего, даже самого маленького публичного выступления, целью которого является убеждение слушателей в обоснованности того или иного тезиса.

На протяжении всего курса риторики одной из главных задач преподавателя является формирование убеждения слушателей в полезности и необходимости этой древней науки для каждого из них. Здесь важно создание своеобразной «смычки» между всеми дисциплинами, уже прослушанными студентами и теми, которые они проходят одновременно с риторикой. Здесь прежде всего имеется в виду философия, история философии, история социологии, общая социология, социология коммуникаций, логика, социальная антропология, отдельные разделы другие конкретных социологических теорий, которые изучаются студентами.

В целях развития речи студентов им даются также индивидуальные задания, такие, как произнесение на хорошей скорости скороговорок, прочтение стихов и их последующий анализ по риторическим меркам, составление собственных речей на произвольную тему, анализ речей выдающихся деятелей, сравнительно-сопоставительный анализ заданной темы, изложенной в различных языковых стилях (к примеру, великая личность, ее жизнедеятельность в учебнике истории и в художественном произведении или в речи в честь юбилейной даты и т.д.).

Помимо этого, в процессе проведения семинарских занятий поощряется взаимный контроль языковых возможностей, их оценка. Большим подспорьем для проведения семинарских занятий на должном уровне является наличие практикума по риторике, а также хрестоматийных материалов; отметим, что в соседних странах, в частности, России, имеется богатый опыт составления подобных источников по изучению риторики (см. об этом 2, 3 и т.д.). Подобных практикумов на азербайджанском языке еще нет, поэтому работа на семинарских занятиях строится на основе учебника и хрестоматийных материалов.

После данного небольшого вступления о пользе обширных языковых навыков как для преподавателя, так и студента в процессе обучения, перейдем непосредственно к рассмотрению языка в качестве средства общения на уровне логико-языковых структур, образуемых в мышлении и их влиянию на формирование научного мировоззрения студентов и навыков профессиональной деятельности. На логико-формальные языковые структуры, становление которых происходит на протяжении всей сознательной жизни человека, влияет не только словарный запас, семантический смысл и грамматический строй языка, здесь имеет значение социальная среда, которая стимулирует интерес к тем или иным грамматическим и словесным конструкциям, причем в условиях билингвизма и полилингвизма. Отсюда – необходимость учета общих процессов в коммуникативном пространстве современного мира. Каковы эти процессы?

Прежде всего следует отметить, что идет борьба за качество выпускаемой продукции в целях выигрыша в конкурентной борьбе, в том числе и качеством образования, когда каждый вуз стремится использовать как можно больше новых форм и технологий обучения. Отсюда – понятие престижности вуза и престижности приобретаемой профессии. Растет взаимозависимость мира, увеличивается число связей между социальными партнерами на уровне как отдельных групп, так и государственных образований.

Как уже отмечалось ранее, унификация систем образования разных стран, интеграция в единую образовательную систему мира предоставляет каждой из стран возможность поднять уровень подготовки специалистов по всем сферам жизнедеятельности. При этом необходим учет стартовых возможностей национальных систем образования, их своеобразия; с другой стороны, необходим учет физиологических, социально-психологических, нравственных качеств обучающихся. Какими совершенными не были бы ИКТ с точки зрения технического решения, их «приводным ремнем» являются способности и возможности человека. В этом плане выходом из положения многие страны видят в увеличении сроков обучения на всех этапах подготовки специалистов.

Кроме того, разрабатываются новые методические приемы, связанные с рядом дидактических принципов обучения. Таким образом, каждый из нас постепенно движется по пути формирования новых мыслительных качеств человека и утраты некоторых старых. Это своеобразный процесс, где имеются потери и приобретения, когда утрачиваются одни качества и приобретаются другие. Здесь формируется человек будущего, культура каждого народа будет развиваться именно в русле данного процесса.

Отметим, что развитие ИКТ и их применение значительно тормозится технологической неграмотностью как обучающихся, так и обучаемых, а также низким уровнем жизни отдельных стран и регионов. Отсюда необходимость дальнейшей координации и действий ведущих стран мира в данном вопросе, ужесточения требований к унификации и стандартизации образования, повышение здесь планки общемировых стандартов (в том числе в рамках Болонского процесса). Отсюда однозначная связь между характером образовательных процессов и дальнейшим культурным развитием общества: самобытность культуры можно сохранить только через творческий сплав новых и старых элементов, отбор здесь самых жизнеспособных. Самое важное - это суметь выжить в «эпоху перемен», т.е. в переходный период, выйти из горнила переплавки многих, порой несходных элементов, восприимчивым к новым требованиям, не потеряв в то время своей уникальности. Конкретной иллюстрацией к изложенному могут послужить указанные процессы во многих развивающихся странах, в том числе и постсоветских. Здесь большую роль играют международные проекты, способствующие скорейшей интеграции указанных стран в международную образовательную систему. Благодаря этим проектам в каждой из них создаются различные организации по развитию ИКТ и их применению на практике (4, с.145-146).

Усвоение новейших коммуникационных технологий совершает подлинную революцию в подходе к миру, к стереотипам и архетипам мышления. Каждый участник образовательного процесса подвергается этим изменениям. В связи с формированием у них языковых и в целом знаковых систем складывается следующая ситуация: на отношение к языковым парадигмам, включенных в курс риторики и исследуемых на занятиях, влияет языковой запас студента, качественное содержание слов и их смысловой наполненности, жизненная позиция (прежде всего отношение к учебе, что связано с правильностью выбора специальности, наличием работы на бирже труда, престижностью профессии, возможностью профессионального роста, взаимоотношениями с товарищами по группе, и т.д.), уровень управленческой культуры и качества обучения в вузе в целом, профессиональная квалификация преподавателей, уровень жизни студента, т.е. его материальные возможности и т.д.

Опыт преподавания риторики в разных языковых группах (т.е. в русском и азербайджанском секторах) показывает, что у студентов, обучающихся в этих группах, имеются различия не только в вышеуказанных позициях, но и в системе ценностей, поскольку при выборе темы для самостоятельной работы они обращаются к разным практическим материалам.

В частности, нами было замечено, что студенты азербайджанского сектора ставят выше ценности, связанные с национальными и этническими признаками; так, при выборе стихов они больше обращаются к патриотической тематике, к стихам, где описываются красоты родной природы, создается образ выдающихся личностей, раскрываются общефилософские категории и эстетические ценности, такие, как гуманизм, счастье, любовь, мужество и т.д. При написании речей на вольную тему здесь также преобладают проблемы суверенитета страны, политическая тематика, любовь к родине и т.д. Студенты из Турции придерживаются также указанной тематики (они обучаются на азербайджанском языке).

Что же касается студентов из русского сектора, то здесь налицо «приземленность» тематики выступлений как стихов, так и речей, сочиненных ими

самими. К примеру, стихи они декламируют о простых человеческих чувствах, причем выбирают не классику, а то, что могут найти в Интернете, некоторые даже читают собственные стихи не очень хорошего качества, для речей очень часто выбирают поздравление кого-либо (чаще матери) на дне рождения, редко какую-либо актуальную тему, к примеру, о моде и т.д.

Обращение к речам выдающихся деятелей не отличается разнообразием. На основании опыта ведения данного курса (риторики) можно сделать вывод о том, что гуманитарные ценности у студентов азербайджанского сектора больше связаны с восточной ментальностью и с этнической идентификацией, чем у студентов русского сектора. В последнем случае следует говорить о влиянии западного образа мысли посредством русского языка на мышление и мировоззрение студентов, несмотря на то, что все они живут в одинаковых социальных условиях, т.е. в одной и той же стране.

Следует отметить также, что в азербайджанском секторе регионы страны представлены намного шире, в русском секторе студенты представляют в основном крупные города; возможно, что это также отражается на их представлениях о мире и о себе, в том числе связанных с самостоятельным заданием по риторике. Мы считаем, что разнообразие подходов украшает наш коммуникативный мир, дает возможность многообразного развития семиотических систем и их использования в учебной практике.

Используемая литература:

1. Аббасова К.Я. Философия в современной системе культуры: теория и практика. Б., 2007
2. Волков А. А. Курс русской риторики. — М., 2001
3. Кохтев Н.Н. Ораторская речь: Стиль и композиция. - М., 1992.
4. Аббасова К.Я. Проблемы культурного развития народов мира // XXI век: итоги прошлого и проблемы настоящего. Межвузовский сборник научных трудов (международный выпуск), выпуск 13, 2010, с. 143-146

ROLE OF LANGUAGE OF TRAINING IN THE RHETORIC COURSE

K.J.Abbasova, the senior lecturer of chair of sociology
The Baku State university

In the course of teaching of any discipline the great value has knowledge the teacher of language on whom training is conducted. The perfect knowledge of language means that the given expert a sign not only with dictionary riches and stylistic features of language of training, but also possesses defined (and it is even better: deep) knowledge in area of history, ethnography, psychology, political processes, is able to estimate a current political situation, knows about mentality of the people, stereotypes in public consciousness, about regions natives from which are at present in an audience.

The given belief is connected by that training to language necessarily assumes use as practical base of knowledge in all above-stated spheres of a human life.

ÜNVANLI SOİSAL YARDIM: MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ QANUNVERİCİLİK

Hüseynov Rəşad, BDU-nun magistrantı

Problemin təsviri: Bizə məlumdur ki, 90-cı illərin rus cəmiyyəti ayır təbəqə və qrupların maddi vəziyyətinin səviyyəsinə görə olduqca differensiallaşmışdır. Əhalinin

təxminən 2/3 hissəsinin gəliri orta səviyyədən aşağı olmuşdur. Əhalinin həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi istənilən siyasi rejim fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu tənzimləmə müxtəlif cür əks olunmaqla və eyni olmayan nəticələrlə həyata keçirilir. Bir qayda olaraq burada əsas rolü iki amil ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti və sosial siyasətin məzmunu oynayır. Xüsusən yeni yaranmış dövlətlər üçün yoxsulluq daha böyük problem kimi ortaya çıxır. 90-cı illərin əvvəllərində müstəqillik qazanan Azərbaycan respublikasında yoxsulluq səviyyəsinin göstəriciləri 45-50% arasında dəyişmişdir. 2000-ci illərin əvvəllərində bu göstərici 29-30% kimi göstərilmişdir. Azərbaycan respublikasının bu problemi həll etmək üçün və yoxsulluğun səviyyəsini minimuma endirmək üçün “Ünvanlı sosial yardım haqqında” qanun qəbul etmişdir. Sosial yardımın məqsədi qanunda da göstürildiyi kimi aztminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Hazırda 10000 -ə qədər aztminatlı ailə bu yardımdan yararlanır. Aparılan bu islahatlar nəticəsində verilən statistik məlumatlara görə yoxsulluğun səviyyəsi 20%-ə qədər düşmüşdür.

Qanunvericilik bazası: Ünvanlı sosial yardım sisteminin tətbiqi üçün qanunvericilik bazasının yaradılması zərurəti ortaya çıxmışdır və aşağıdakılardan ibarətdir:

“Ünvanlı sosial yardım haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005-ci il 21 oktyabr)

“Ünvanlı sosial yardım haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı (2005-ci il 16 noyabr 312-li)

“Sosial yardımın alınması üçün müraciət edilməsi, onun təyin olunması, verilməsi və verilməsindən imtina edilməsi Qaydalarının” və “Ailənin orta aylıq gəlirlərinin hesablanması Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (2006-cı il 2 fevral 32 -li)

“Sosial yardımın alınması üçün şəxsi yardımçı təsərrüfatdan əldə olunan gəlirlərin hesablanması Qaydası” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (2006-cı il 1 may 118 -li)

“Azərbaycan Respublikasında 2007-ci il üçün yaşayış minimumu və ehtiyac meyarının həddi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2006-cı il 28 noyabr)

“Sosial yardımın alınması üçün müraciət edilməsi, onun təyin olunması, verilməsi və verilməsindən imtina edilməsi Qaydalarının” və “Ailənin orta aylıq gəlirlərinin hesablanması Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 2 fevral 32 nömrəli qərarına əlavələr və dəyişikliklərin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (2007-ci il 23 aprel 70 -li)

Proqramın həyata keçirilməsi ilə məşğul olan dövlət strukturu:

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi

Yardımçı strukturlar:

1. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu

2. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi

3. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

Qanunun təsviri: Bu qanunda əsas aşağıdakı anlayışlardan istifadə olunur.

Ehtiyac meyarı- əhalinin əsas sosial–demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumundan asılı olaraq ünvanlı sosial yardımın təyin edilməsi məqsədilə dövlət büdcəsi ilə birgə hər il üçün təsdiq olunan hədd.

Ailə-qohumluq və ya qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər xüsusiyyətlərə görə bağlılığı olan, birgə yaşayan, ümumi ev təsərrüfatına malik şəxslər və ya tənha yaşayan şəxslər.

Ailənin gəlirləri- ailə üzvlərinin bütün növ gəlirləri, o cümlədən ailə üzvlərinə bağışlanmış hədiyyələr, mülkiyyətdən, ailə üzvlərinə məxsus əmlakdan, şəxsi yardımçı təsərrüfatdan əldə olunan və ya əldə oluna biləcək pul və natural formada gəlirlərin toplusu.

Ailənin orta aylıq gəliri- ailənin gəlirlərinin orta aylıq göstəricisidir.

Aztəminatlı ailə- orta aylıq gəlirləri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan ailə

Ünvanlı sosial yardım- aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən pul yardımudur.

Sosial yardımın əsas məqsədi aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Sosial yardımın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

Ünvanlılıq- sosial yardım yalnız aztəminatlı ailələrə təyin olunur;

ədalətlik- sosial yardım ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasındakı fərq məbləğində təyin olunur;

Bərabərlik- sosial yardım bütün aztəminatlı ailələrə təyin olunur.

Sosial yardım dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşir.

Sosial yardım almaq üçün istənilən ayın 15-dək müraciət edildikdə həmin ayın 1-dən, ayın 15-dən sonra müraciət edildikdə isə növbəti ayın 1-dən əvvəllər 6 ay indi isə 1 müddətə təyin edilir. Aztəminatlı ailə sosial yardım almaq üçün təkrar müraciət etmək hüququna malikdir. Bu qanunla müəyyən olunan ehtiyac meyarı mərhələlərlə ölkə üzrə yaşayış minimumuna çatdırılır. “2009-cü il yaşayış minimumu haqqında” qanuna görə 2009-cü ildə yaşayış minimumu orta hesabla 70 manatdan (2008-ci il) 84 manata qədər artıb. Belə ki, əmək qabiliyyətli əhali üçün ayda 79 manatdan 92 manata, pensiyaçılar üçün 55 manatdan 65 manata, uşaqlar üçün (0-14 yaş) – manata çatdırılıb. Ehtiyac meyarının məbləğinə baxsaq 2006 –cı ildə bu məbləğ 30 manat olmuşdur. 2007-ci il yanvarın 1-dən bu məbləğ 35 manat, iyulun 1-dən isə 40 manat məbləğində müəyyən edilmişdir. 2008-ci ildə mərhələlərlə 55 manat qədər gəlib çıxmışdır. Son dəfə 2009-cü ildə ehtiyac meyarı 60 manat məbləğində müəyyən edilmişdir.

Statistik göstəricilər və digər məlumatlar: Hazırda Azərbaycanda 173 min ailə ünvanlı dövlət sosial yardımını (ÜSY) alır. Onların 17 faizi üçüncü, 21 faizi dördüncü müddətə yardım alanlardır. Sosial yardım alanların çoxluğuna görə Bakı şəhəri, Aran iqtisadi rayonu, Lənkəran iqtisadi rayonu, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu müvafiq olaraq sıralanır. Son üç ildə sosial yardım alan ailələrin sayı 3,6 dəfə, bir ailəyə ödənilən orta aylıq məbləğ 2,3 dəfə, yardım alan ailələrin 1 yaşadək uşaqlarına ödənilən müavinətin məbləği 2 dəfə, ehtiyac meyarının həddini 2 dəfə artıb. ÜSY üçün tələb olunan sənədlərin sayı 17-dən 9-a endirilib. Bu yardımların verilmə müddəti isə 6 aydan 1 ilə qaldırılıb. Hazırda nazirlikdə yaradılmış xüsusi şəbəkə vasitəsilə 450 minə yaxın təyinat haqqında geniş məlumat bankı formalaşdırılıb. Həmçinin hazırda sosial yardım alanların yoxsulluq həddindən çıxarılması üçün xüsusi tədbirlər proqramı da həyata keçirilir. Bu tədbirlər çərçivəsində yoxsul vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsi, onların ixtisasartırma kurslarına cəlbə, reabilitasiya mərkəzlərinin yaradılması nəzərdə tutulur.

Başqa, bu sahədə aparılmış tədqiqatların nəticələrinə uyğun olaraq, qarşıdakı 4 il ərzində sosial hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi də planlaşdırılır. Nazirlikdən bildirilib ki, bu plana 2010-2013-cü illər üçün “Aztəminatlı ailələrin sosial reabilitasiyası Dövlət Proqramı”nın hazırlanması, “Sosial xidmət” və “Təqaüdlər haqqında” iki qanunun, Sosial Təminat Məcəlləsinin hazırlanması, “Ünvanlı dövlət sosial yardım haqqında” qanuna əlavə və dəyişikliklərin edilməsi, uşaq müdafiə sisteminin qurulması və haqqı ödənilən ictimai işlərin genişləndirilməsi, mövcud 35 sosial müavinətlərin uyğun gələnlərinin ünvanlılıq prinsipi ilə verilməsi də daxildir. (mənbə: lent.az)

2009-cü ilin iyunun 1-nə olan məlumata əsasən, ölkəmizdə 179 min 504 ailə (817 min 355 nəfər ailə üzvü) dövlətdən ünvanlı sosial yardım alır. Bu barədə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin mətbuat xidmətindən məlumat verilib. Verilən məlumata görə, hazırda ölkədə hər ailəyə düşən ünvanlı sosial yardımın orta aylıq məbləği 98,19 manat, hər ailə

üzvünə hesablanan ünvanlı yardımın orta aylıq məbləği isə 21,56 manat təşkil edir. Ünvanlı sosial yardımla əhatə olunan ailələrin 77,8 faizi dövlətdən ilk dəfə yardım alanlardır.

Ədəbiyyat siyahısı:

Sosial işin əsasları Bakı 2006

Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosail Müdafiəsi Nazirliyi Ünvanlı sosial yardım haqqında Qanunvericilik aktlar toplusu Bakı 2007

<http://www.azertag.com/>

http://www.azstat.org/statinfo/social_sec/az/009.shtml

AZƏRBAYCAN CƏMIYYƏTİNİN SIYASI TƏŞKİLİNDƏ PARLAMENTİN ROLU

Məmmədov Vasif Eldar oğlu,
BDU-nun magistrsantı

Parlament öz fəaliyyətini demokratik prinsiplər və dəyərlər əsasında həyata keçirən hər bir dövlətin vacib atributlarından biridir. O, yüksək seçkili nümayəndəli orqandır, bəzən isə qismən təyin olunma formasında təşkil olunur. Parlament əhalinin sosial və siyasi cəhətdən fəal qruplarını təmsil edən nümayəndələr hesabına formalaşır və bir sıra ölkələrdə müxtəlif cür: ABŞ və Latın Amerikasını ölkələrində konqres, İsveçdə riqstaq, Finlandiyada Seym, Norveçdə Storting, Türkiyədə Böyük Millət Məclisi, AFR-də Bundestaq, Azərbaycanda isə Milli Məclis adlanır (3, səh.373). O, bu və ya digər ölkələrdə müxtəlif səlahiyyətlərə malikdir.

İlk parlamentlər XII-XIII əsrlərdə meydana gəlmişdir, parlament termini də məhz XII-XIII əsrlərdə ilk dəfə olaraq işlədilmişdir. “Parlament” termini latın dilində danışmaq mənasını ifadə edən “parla” sözündən əmələ gəlmişdir (3, səh.374). Latın dilində “parlamentum” monarxların nahardan sonrakı söhbətini səciyyələndirirdi. Parlament sözü ilk dəfə onun vətəni olan İngiltərədə XIII əsrdə işlədilmişdir.1265-ci ildə ilk dəfə olaraq “ İngiltərənin ali şurası ” parlament kimi təsdiqlənmişdir. Məhz bu mənada İngiltərə parlamentin klassik vətəni hesab olunur.

Müstəqillik uğrunda gərgin mübarizə aparan Azərbaycan xalqı XX əsrdə iki dəfə öz müstəqil dövlətini yaratmışdır. 1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şərqdə ilk parlament tipli respublika idi. Qısa bir müddət ərzində fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq şərəfli bir yol keçən Azərbaycan Parlamenti fəaliyyət göstərdiyi tarixi siyasi şəraitə baxmayaraq, zəngin siyasi təcrübə toplamışdı. 1918-ci il noyabr ayının 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası “ Azərbaycan parlamentinin yaradılması barədə ” qanun qəbul etmiş və parlamentin tam demokratik əsaslarla təşkil edilməsi prinsiplərini müəyyən etmişdir. Azərbaycan parlamentində 120 nəfər xalq müvəkkilinin seçilməsi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Demokratik Respublikasının parlamenti dekabr ayının 7-də fəaliyyətə başlamışdır. Hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçilmişdir. Təəssüf ki, 1920-ci ilin aprelində bolşevik təcavüzkarlığı nəticəsində parlamentli respublika quruluşuna son qoyuldu. Cəmi 17 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin parlamenti özünün həyatiliyi və yüksək işgüzarlıq qabiliyyətini sübut etdi. O göstərdi ki, Azərbaycan xalqı həqiqətən parlament idarəçiliyi səviyyəsinə yüksəlmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman Şərqiində yeganə parlamentli respublika olmuşdur.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan xalqı yenidən müstəqilliyini bərpa etdi. 1995-ci ildə noyabr ayının 12-də Milli Məclisə seçkilərin keçirilməsi ilə qanunverici hakimiyyət formalaşdı. Milli Məclisin qəbul etdiyi hüquqi, demokratik dövlətin, vətəndaş cəmiyyətinin yaranmasına xidmət edən qanunlar vasitəsilə yeni ictimai-siyasi quruluşun hüquqi bazası

yaradılır. Parlament müasir mənəvi – intellektual səviyyəni özündə əks etdirir. Parlament qanunlar vasitəsilə müxtəlif sosial qrupların mənafələrini qoruyur, ölkədə sosial – siyasi sabitlik yaradılmasına öz töhfəsini verir. Parlament cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələri ilə geniş əlaqə saxlayaraq, qanunverici hakimiyyətin sosial bazasını genişləndirir.

Unitar dövlət olan Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Birpalatalıdır, birpalatalı və ikipalatalı parlamentlər üçün səciyyəvi olan ümumi prinsiplər AR-nın MM-nin strukturunda, sosial tərkibində və səlahiyyətlərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının parlamenti siyasi sistemdə qanunvericilik institutu kimi cəmiyyətin siyasi proseslərinə güclü təsir edir. Milli Məclisin fəaliyyətində ölkənin müstəqilliyi, milli mənafeyi, milli təhlükəsizliyi əsas yer tutur.

Parlament seçkiləri cəmiyyətin siyasi demokratikləşməsində mühüm rol oynayır. İqtidar, müxalifətyönlü siyasi partiyaların və bitərəf deputatların təmsil olunması siyasi diskussiyaların, alternativ fikirlərin yaranmasına, plüralizmin güclənməsinə, cəmiyyətin demokratikləşməsinə əlverişli şərait yaradır. Milli Məclis tərəfindən qəbul olunana qanunlarda milli – mənəvi dəyərlərin qorunmasına xüsusi diqqət yetirilir: bu Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsinə, əhalinin siyasi şüur və siyasi mədəniyyətinin yüksəlməsinə kömək edir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin möhkəmlənməsində, dövlətlərarası münasibətlərin genişlənməsində Milli Məclisin rolu getdikcə artır. Milli Məclis parlamentlərarası assambleyaların işində getdikcə daha çox fəalliq göstərir.

Keçid dövründə yeni ictimai – iqtisadi quruluşun əsası qoyulur. İqtisadi, sosial, siyasi sahələrdə islahatlar həyata keçirilir. Milli məclisin qəbul etdiyi qanunlar islahatların həyata keçirilməsinin hüquqi sistemini yaradır. Deməli, parlament yeni cəmiyyət quruculuğunda və siyasi sistemin təşkilində iştirak edərək, qanunvericilik funksiyasını yerinə yetirir. Keçid dövrü köhnəliklə yenilik arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilə müşahidə olunur. Totalitar rejimdən və imperiya zülmündən çıxan cəmiyyət demokratikləşmə prosesinə üstünlük verir. Parlament şəxsiyyət, cəmiyyət və siyasi qurumların birliyi əsasında demokratik inkişafı bərqərar edir. AR-nın Konstitusiyasında da qeyd olunduğu kimi hakimiyyətin üç qolu vardır (1, maddə 7). Demokratiyanın əsas prinsiplərindən biri hakimiyyətin qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsidir.

Qanunverici hakimiyyət qanunlar qəbul etməklə vətəndaşların təhlükəsizliyini və sosial – siyasi fəaliyyətini təmin edir. İcra hakimiyyəti qəbul edilən qanunlar əsasında cəmiyyətin normal idarə olunmasını həyata keçirir. Məhkəmə hakimiyyəti isə qəbul edilən qanunlar əsasında insanların hüquqlarını qoruyur. Deməli, cəmiyyətin siyasi idarə olunmasında qanunverici qurumun üzərinə başlıca və məsuliyyətli vəzifə düşür. Demokratik prinsip hakimiyyətin üç qolunun qarşılıqlı fəaliyyətinə təminat verir.

Demokratiya cəmiyyətin hərtərəfli inkişafının başlıca göstəricisidir. Parlament qəbul etdiyi qanunlarla ölkədə demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunun əsasını qoyur. Ölkədə demokratik dəyərlərə əsaslanan yeni idarəetmə sisteminin bərqərar olunmasına real siyasi şərait yaradır. Hüquqi dövlət yaradılarkən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi milli və ümumbəşəri dəyərlərə üstünlük verir. Parlamentin ayrılmaz atributu kimi insan hüquqlarının təmin edilməsi demokratik islahatların həyata keçirilməsinə imkan verir. Ölkədə xalqın suveren hüquqlarının və onların idarəsinin həyata keçirilməsi üçün demokratik hüquqi seçki sistemi yaradır. Xalqın demokratik seçkilər əsasında Milli Məclisə seçilmiş nümayəndələri xalqın mənafeyini təmsil edir və cəmiyyətin ictimai – siyasi həyatında fəal iştirak edirlər.

Parlament cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin inkişafında mühüm yer tutur. Parlamentin gücü onun siyasi dəyərləri qəbul etməsi səviyyəsindən asılıdır.

Qanunların qəbul edilməsi və onların icra mexanizmi siyasi mədəniyyətlə vəhdət təşkil edir. Parlamentdə qanunların qəbul edilməsi prosesində deputatların çıxışları, təklifləri, səsvermə prosesi siyasi mədəniyyətin və siyasi şüurun mühüm göstəricisi olub, cəmiyyətin siyasi həyatın fəallaşmasına təsir edir.

Parlament tərəfindən qəbul edilən sosial siyasət, din , mədəniyyət , informasiya, reklamlar, seçkilər, siyasi partiyalar və başqa qanunlar insanların həyat fəaliyyətini tənzim edir və onların tələbatını ödəyir.

Milli Məclis qanunverici, tənzimedicisi, integrasiyaedici və proqnozlaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirir. Milli Məclisdə qəbul edilən qanunlar cəmiyyətin yalnız bu günü üçün deyil , həm də gələcək inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Sosial – siyasi və iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılması cəmiyyətin real inkişaf qanunauyğunluğuna əsaslanır.

Milli təhlükəsizlik və ölkənin müdafiə məsələləri parlamentin işində başlıca yer tutur. Milli məclisdə fəaliyyət göstərən “ Milli təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri” daimi komissiyası Milli Təhlükəsizliyə aid qanun layihələrini və Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının hazırlanmasında fəal iştirak edir. Milli Məclis tərəfindən hazırlanan “ Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu “ (iyul, 2004) müstəqilliyin və suverenliyinin qorunmasına xidmət edir (4).

Beləliklə, cəmiyyətin siyasi təşkilinin mühüm ünsürü olan parlamentin fəaliyyət istiqamətlərinin və xüsusiyyətlərinin təhlili həm elmi – nəzəri , həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Parlamentin yaranması, mahiyyəti, funksiyaları və fəaliyyəti əsasən tarixçilər və hüquqşünaslar tərəfindən tədqiq edilmişdir. Parlamentin qanunvericilik hakimiyyəti kimi siyasi və fəlsəfi aspekti nisbətən az tədqiq olunmuşdur. “Parlament” adlı geniş həcmli kitabda dünyanın 55 ölkəsinin parlamentləri haqqında məlumat verilir. Lakin bu faktların əksəriyyəti artıq köhnəlmişdir. “Dünya parlamentləri” kitabında isə dünyanın müxtəlif ölkələrinin parlament quruluşu haqqında maraqlı informasiya öz əksini tapmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı – 2009
2. Dünya parlamentləri, Qulamhüseyn Əlibəyli. Bakı – 2002
3. Siyasi elmin problemləri, Məcid Əfəndiyev. Bakı –1998
4. ” Şəffaf seçkilər ” qəzeti.“Azərbaycan parlamentarizminin tarixi”, məqalə 1 oktyabr 2005-ci il, xüsusi buraxılış.
5. www.meclis.gov.az

SİYASƏTDƏ KOLLEKTİV ŞÜURSUZLUQ FENOMENİ

**Üzəyir Atamalı oğlu Şəfiyev, fəlsəfə doktoru
(sosiologiya elmləri namizədi), dos.**

Siyasətdə irrasionallıq və şüursuzluq siyasi şüur və siyasi özünüdərkədən az əhəmiyyət kəsb etmir. Siyasi psixologiyada kollektiv şüursuzluq geniş mənada suvyektin fərdi şüurunda əks olunmayan psixi proses və vəziyyətlərin elə məcmuyudur ki, o,bir sıra hallarda insanların qeyristrukturlaşmış konqlomeratlarının(məs; kütlələrin) siyasi davranışına müəyyənədicisi təsir edə bilər. Kollektiv şüursuzluq terminini 20-ci əsrin əvvəlində psixoanalizin banisi Z.Freydin davamçısı K.Yunq psixi hadisələrin xüsusi sinfini insanlığın filogenetik inkişafının daşıyıcısı olan fərdi şüursuzluqdan ayırmaq üçün istifadə edirdi.K.Yunq kollektiv şüursuzluğun əsas məzmununu hər bir insanın real həyatında mövcud olan davranışların ümumi aprior sxemi kimi başa düşülən arxetiplər adlandırırdı.O,arxetipləri insanların davranışlarını,kollektivə filogenetik bağlılığı müəyyən edən nəsə kimi yanaşırdı.Siyasi psixologiyada kollektiv şüursuzluğun bu traktovkası 19 – cu əsrin sonu fransız sosioloqu E.Dürkeym tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilən « kollektiv təsəvvür « anlayışı ilə tamamlanır.Dürkeym və onun davamçıları sosial qrupp və birlik üzvlərinin gündəlik həyatlarında ənənələr və avtomatlaşdırmanın iştirakı olmadan çoxdan daşlaşmış dəyərlər,rəylər ,biliklər və davranış normalarının cəmini kollektiv təsəvvürlər kimi səciyyələndirirdi.Kollektiv təsəvvür insanların fərdi şüuruna təsir edərək

sterotip reaksiya yaradır. Hansı ki, onu rus psixatri B.M.Bexterev «kollektiv refleksologiya»nın predmeti hesab edirdi. O, sosial-siyasi psixologiyanın bütöv bir hissəsini kortəbii davranışların (kütləvi isteriya, mitinqdə kütlə davranışı, şayiələr) xüsusi fenomenlərin öyrənilməsinə yönəldirdi. Kollektiv şüursuzluğun strukturu kimi kollektiv emosiyalar, əhvali ruhiyyə, rəy, biliklər mühüm məna kəsb edir. Əlbətdə, burada emosional komponentlər üstünlük təşkil edir. Məhz onlar isteriyanın intensivliyini, məsələn, inanan insanların davranışını özünə tabe etdirməyi təmin edir. Kollektiv şüursuzluq kütləvi davranışda iki formada təzahür edir. Birinci halda kütləvi davranış fərdləri ümumi dəyərlər, fəaliyyət əsasında vahid monolit birlikdə cəmləyir. Bu adətən o zaman baş verir ki, insanların əhəmiyyətli hissəsi eyni və ya oxşar emosional vəziyyətlə, kütləvi ovqatla yoluxurlar. İkinci halda kütləvi davranış əksinə, şəraitdən asılı olaraq insanları ayırır. Siyasətdə kollektiv şüursuzluq ikili rol oynayır. Kollektiv şüursuzluq bir halda xarizmatik liderə ictimai inteqrasiya üçün isterik inam həbi kimi gərəklidirsə, digər halda öz dağıdıcı, idarəolunmaz effekti ilə oxlokratiya, xaos şəraitinin demurqu mənasını kəsb edir. Dövlət hakimiyyətinin rəasional güc imkanlarının defisiti yerini öz növbəsində qərar qəbul edən siyasi elitənin irrəasional davranışına verir. Bu isə plebiyanın hakimiyyətdən özgüləşməsi, absentizm, sonda isə kollektiv şüursuzluq halında olan kütlə effektini ərsəyə gətirir. Bəzi ultraoptimist siyasi elm adamlarının qənaətlərinə görə kollektiv şüursuzluq bəşərin əvvəlki inkişaf mərhələsində daha böyük məna kəsb edirdi. Müasir svil cəmiyyətlərdə kollektiv şüursuzluğun rolu aşağı düşür. Belə bir qənaətlə razılaşımaq çox çətindir. Çünki svil cəmiyyət anlayışı hələki utopik nəsnədir. Eyni zamanda, cəmiyyətin inkişaf dinamikası nisbi sabit və geri dönən təbiətə malik olmaqla permanent tranzitlərlə müşahidə olunur. Bu isə bir qayda olaraq təkcə rəasional deyil, irrəasional, kortəbii, kollektiv şüursuzluq hallarını istisna etmir. Kollektiv şüursuzluq cəmiyyətin sosial xarakteri, psixoloji vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Cəmiyyətin svil, qeyri svil olmasından asılı olmayaraq solumun təbiətində şuri və bişuri həmişə mövcuddur. Bir sıra tədqiqatçıların israr etdikləri belə bir hipoteza ilə razılaşımaq olmaz ki, kollektiv şüursuzluq arxaikləşməkdədir. Cəmiyyət həyatında xaosdan nizama və ya əksinə keçid formasialardan asılı olmadan da mümkündür. Hakimiyyət böhranları, vətəndaş qarşidurmaları, protest siyasi aksiyalar və.s. istənilən cəmiyyətlərdə kollektiv şüursuzluqla müşahidə oluna bilər. Siyasətdə kollektiv şüursuzluq daha çox oxlokratiya dövründə kütləyə, totallitar və avtarkiya şəraitində volyuntarist maraqlar güdən xarizmatik liderə gərəkli vasitələrdəndir. Ancaq kollektiv şüursuzluq halı bəzən idarəedici subyekti üçün məhz bişuri halda olan kütləyə də qarşı istifadə oluna bilər.

AHILLARIN PSIXOLOJİ DAVRANIŞINDA AİLƏNİN ROLU

Şahmalıyev Cavid İmam oğlu
BDU-nun magistrantu

Ahilların cəmiyyətdə və ailədəki rolunu araşdırdıqda, bu qrup kontingentin, xüsusi psixoloji məqamlarının olması halları üzə çıxır. Beləki, yaşlı insanları sosial, fizioloji və psixoloji aspektlərdən öyrənən herontologiya elmi də sübut edir ki, insanlar yaşlaşdıqca, onlarda olan hisslər (ata-analığ, baba-nənəlik və s) daha da gücləşir. Bu cəhətdən, ahillərin ailə mühitində rolu və yeri xüsusi ilə maraqlı kəsb edir. Ailə aspektindən, bioloji ailədə ahillərin hərəkətlərini müşahidə etsək, o halda ailəni başlıca olaraq cəmiyyətdə onların psixoloji davranışına dayaq, dəstək kim dəyərləndirmək olar¹. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir zamanımızdakı sürəkli inkişaf yaşlıların həyat tərzinə də təsir göstərir. Həyat rifahının yaxşılaşması uğrunda olan fəaliyyət tempi ailənin qurluşuna və ailə üzvlərinin təcridləşməsinə gətirib çıxarır. Şəhərdə yaşayan ailələrdə bu özünü daha çox göstərir. Cəmiyyətdəki dəyişikliklər (yeni həyat tərzi), adət-ənənələr ailə, əqrabalıq bağlarını zəiflətməyə başlamışdır². Amma bununla yanaşı insanlarda ailə bağlarına, ailə daxili münasibətlərə ehtiyac, əvvəlki dövrlərdən az deyildir. Xüsusi olaraq nəsillər arası münasibətlər çərçivəsində valideyn və övladları, valideynlərlə öz ata-anaları, nənə və balalar və nəvələr arasında münasibət və əlaqələr yer alırlar.

Şərq cəmiyyətlərində nənə-babaların valideynlə övlad münasibətlərinə müdaxiləsi, geniş ailə quruluşunun bir nəticəsidir. Xüsusi ilə, belə cəmiyyətlərdə nənə, baba rolu ilə qaynana, qaynata, quda rolu arasında xüsusi və özünəxas bir mübarizə vardır. Bu da nəsillər arası münasibətlərə təsir edə bilər ³. Bunu da qeyd etməliyik ki, nənə-babalıq qocalıqda bir tutulmamalıdır. Nənə-baba münasibəti ailə daxili münasibətlərə daxildir və onun bir hissəsidir. Bəzən isə insanlar nənə-babalıq ilə qocalaşmanı bir tuturlar. Əgər, bir insan nənə olubsa, bu artıq onun qocalması deməkdir kimi qəbul olunur. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində də nənə-babalıqla qocalığı eyni tutmaq streqotipi var. Bu səbəbdən cavan nənə-babalar nəvələri olduqda insanlarla münasibət qurmaqdan çəkinirlər. Belə nənə-babalarda ziddiyətlər yaranır, beləki, onlar bir tərəfdən nəslin davam etməsinə sevinir (nəvələrin simasında), başqa tərəfdən artıq cavanlığa iddiasını azaldır, yaşlanır kimi bir məyusluğa qapılır ⁴.

Ahilların nəvələr ilə münasibətlərində çox incə nöqtələr aşkara çıxır. Beləki, uşaqlara baxmaq məsələsində, əgər, valideynlər arasında atanın avtoritetliyi özünü biruzə verirsə, əksinə babalarda bu hal baş vermir. Nənə babaların üzərlərinə faktiki nəvələrinə baxmaq düşür. Bu əsasən aşağıdakı səbəblərdən olur:

- Uşaqların valideynləri olmur
- Valideyn uşaqlara baxmaq iqtidarında deyil

Bu hal xüsusi ilə müşahidə olunmuşdur ki, nəvələrinə baxan nənələr uşaaqlara daha çox analıq hissi ilə yanaşır. Bəzən valideynlərə bərabər nəvələrinə baxır, tərbiyə işində aktiv iştirak edirlər. Bu əsasən o zaman baş verir ki, nənə-babanın övladlarının üzərində güclü nəzarətləri var, öz hakimliyini yürüdür, ya da valideynlərin bəzi səbəblərdən onların iştirakına ehtiyacı var.

Yaşlı adamlar nəvələrlə münasibət qurduqda çox şey qazanırlar; yeni düşüncələri öyrənirlər, duyğu və hisslər mübadiləsi, mənən zənginləşirlər. Nənə-babanın nəvələri ilə münasibəti onlarda qürur hissi, məsuliyyət duyğusu, xoşlanma, sevlmə və ünsiyyətdən zövq alma halları yaradır. Nənə-babaların nəvələri ilə ünsiyyətləri onlara cəmiyyətdə daha fəal iştirak etməkdə köməklik göstərir:

- Uzun və qısa müddətli ziyarətlər
- Hədiyyələr mübadiləsi
- Məktub, telefon və ünsiyyət alış verishi və s.

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, nənə-babalar nəvələri ilə ana-ataları arasında əlaqəndirici ola bilirlər. Bu arada onlar övladın ana-atalarının problem və kədərlərini aradan qaldırmağa çalışarkən, özlərinin yüklənməsi riskinə düşürlər.

Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, nənəsi tərəfindən baxılan uşaqlarda xəstəlik dərəcəsinə kökəlmə riski böyükdür. London universiteti akademiklərinin 3 yaşlı 12 min uşaq üzərində apardığı araşdırmalara görə, bütün gün nəvələrinin yanında olan uşaqlarda bu risk 34 faizdir. Uşaq bağçasına gedən və ya dayə nəzarətində böyüyən uşaqlarda isə belə bir risk olmadığı aşkarlandı.

Araşdırma nəticəsində təhsil almış anaların uşaqlarının da risk qrupuna daxil olduğu müəyyən olunub. Mütəxəssislər bildirib ki, nəvələrin və anaların uşaqların qidalanması və bədən tərbiyəsi ilə məşğul olması barədə məlumatlandırılması lazımdır.

Qərbin məşhur filosof və mütəfəkkiri Höte demişdir ki, yaşlanmaq, yeni bir işə başlamaqdır. Ailə münasibətlərində baba və nənələrin rolunu araşdırdıqca, məlum olur ki, bu yaş dövrlərində onların övladlarının uşaqlarına baxmağa olan marağı yaşlılıq dövrünü stressiz keçirtməyə səbəb olur. Herontoloji nöqtəyi nəzərdən yanaşsaq, o halda, ən çətin yaşlılıq ailəsi olmayan ahıllarda keçir. Beləki, onsuzda, yaşlaşdıqca artan tənhalıq hissi daha şiddətlənir və bu psixoloji zədələrə yol açır.

Ancaq, digər tərəfdən herontologiya təcrübəsinə görə, tənhalıq və qocalıqdan şikayət edən ahıllar sırasına öz övladları ilə yaşayan qocalar da daxildir. Gənc nəsillərin həyat tərzini anlamamaq, gənclərin onların yaşlarına, xatirələrinə etinasız yanaşmaları yaşlılarda özünə qapanmağa gətirib çıxarır. Cəmiyyətdə gəncliyin qabarıq təbliğati herontafobiya yaradır.

Ümumilikdə götürdükdə, yaşlanma hissi əsasən fizioloji narahatlıqdan və psixoloji diskomfortdan yaranır. Bundan başqa əmək fəaliyyətinin azalması və təqaüdə çıxmaq vəziyyəti mürəkkəbləşdirir. Yaşlı adamlarda bəzən cəmiyyətlə ünsiyyətə girməkdə bəzi çətinliklər yaran bilər. D.B. Bromley bu məsələ ilə əlaqədar 5 tip müəyyənləşdirir:

- Yaşlanmaya konstruktiv yanaşmaq
- Aslı yanaşma
- Özünü müdafiə edərək yanaşma
- Ətraf mühitə düşməncəsinə yanaşma
- Özünə düşməncəsinə yanaşma

Yaşlıların əsas stressorları dəqiq və aydın həyat ritminin olmamasıdır. Onların ətrafla ünsiyyəti daralır, əmək fəaliyyətindən uzaq düşürlər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Смагин В. А. [Геронтология и теория надежности о долговечности человека](http://www.sosyalhizmetuzmani.org/yasliaile.htm)
2. <http://www.sosyalhizmetuzmani.org/yasliaile.htm>
3. <http://www.sosyalhizmetuzmani.org/yaslisosyalhizmetlerimiz.htm>
4. Tulle-Winton, E. (1999) 'Growing Old and Resistance: Towards a New Cultural

QARABAĞ MÜHARİBƏSİ ƏLİLLƏRİ: HƏYATA KEÇİRİLƏN SOSIAL SİYASƏT VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR

**BDU-nun magistrantı
Əliyeva Aytac Pərviz qızı**

Sosial siyasət cəmiyyətdə vətəndaşların, sosial qrup və birliklərin tələbatlarını nəzərə alaraq, onlar üçün yaşayış şəraiti yaratmaq sahəsində dövlətin ən geniş fəaliyyət sahəsi olub, cəmiyyətin bütün təbəqələrini, bütün əhalini əhatə edir. (**3, s. 130**) Sosial siyasət siyasi hakimiyyətin özünümüdafiə sistemində mühüm vasitə rolunu oynayır. Sosial siyasət hakimiyyətin xalqla bağlılığını, xalqın ehtiyac və tələbatlarını dərk etdiyini, ona qayğı ilə yanaşdığını sübuta yetirən ən təsirli mexanizmdir. Sosial tədbirlər vasitəsilə siyasi hakimiyyət özünün sosial bazasını genişləndirir və əhali arasında geniş dəstək əldə edir. Səmərəli sosial siyasət cəmiyyətdə siyasi sabitliyi təmin edən ən güclü amil rolunu oynayır.

Sosial dövlət hər bir vətəndaşa layiqli həyat səviyyəsi, sosial müdafiə, istehsalda iştirakçılıq, habelə bir ideal olaraq, bərabər imkanlar təmin etməyə çalışır. (**3, s. 136**) Belə ki, cəmiyyətin müxtəlif kateqoriyadan olan vətəndaşları daima sosial köməyə ehtiyac duyurlar. Bu kimi insanlar içərisində əlillər və onların ailələri xüsusi qeyd olunur.

Əlillik anlayışı latın sözü olub – invalidus, yəni zəif, halsız, əmək qabiliyyətinin daimi və ya uzun müddətə itirilməsi, məhdudlaşdırılması vəziyyəti başa düşülür. Əlillik xəstəlik, xroniki xəstələnmə halı, travma və ya patoloji hal nəticəsində yaranır. Əlillik anlayışı tibbi, hüquqi və sosial aspektə malikdir. Əlilliyin təyin olunması əmək qabiliyyətinin itirilməsi və ya əməyin xarakterinin və şəraitinin dəyişilməsi, dövlət sosial təminatının müxtəlif növləri ilə əlilləri təmin etməsidir (pensiya, sənətin öyrənilməsi, protez salma, işlə təmin etmə və s.). (**4, s. 161 – 162**)

Əlillik təyin edildikdə, nəinki onun qrupunu təyin etmək, eyni zamanda onun əmələ gəlməsinə səbəb olan sosial bioloji şəraiti də göstərmək lazımdır. Mənşəyinə görə müəyyən olunan əlillər arasında müharibə əlillərinin yeri xüsusi qeyd olunmalıdır. Məlumat üçün qeyd etmək olar ki, primitiv formada olsa belə, hələ Qədim Romada müharibə nəticəsində sağlqlığını itirmiş şəxslərə və onların ailələrinə dövlət qayğısının göstərilməsi, problemlərinin həlli sosial siyasətin tərkib hissəsi idi.

XIX əsrdə Avropada sənaye ingilabının həyata keçməsindən sonra, xüsusilə də II Dünya Müharibəsinin qurtarmasından etibarən əlillərin sosial müdafiəsi bu günkü müasir inkişaf mərhələsinə qədər uzun tarixi bir yol keçmişdir. Hazırda əlillik sahəsində həyata keçirilən siyasət cəmiyyətin son iki yüz illik inkişafından doğur. Bir çox istiqamətlərdə bu

siyasət ümumi həyat şəraitini və müxtəlif vaxtlarda həyata keçirilən sosial – iqtisadi siyasətləri əks etdirir.

Hazırda dünyada 50 milyona yaxın əlil var və bura onların ailə üzvlərini də daxil etsək və bu problemlə bilavasitə əlaqədar olan müvafiq qrupun sayı təxminən 2 milyard nəfərə çatır. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə də müharibə əlillərinin sayı az deyil. Belə ki, 1990 – cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, Ermənistanın Azərbaycana qarşı açıq və ədalətsiz müharibəyə başlaması, erməni hərbi birləşmələrinin Azərbaycan sərhədlərini pozub, Qarabağa daxil olmaları və Dağlıq Qarabağın erməni separatçı – terrorçuları ilə birləşərək Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlamaları nəticəsində minlərlə soydaşımızın şəhid, öz yurd – yuvasında digərdin düşməsinə, həmçinin ömürlük əlil qalmasına gətirib çıxardı. Müharibə nəticəsində 20 min azərbaycanlı şəhid oldu, 100 min nəfər yaralandı, 50 min nəfərdən çoxu isə əlil oldu. (8) Qarabağ müharibəsi əlillərinin hüquqları Azərbaycan Respublikası Prezidenti, AR Sosial Müdafiə Nazirliyi, AR Milli Məclisi və onun Sosial Siyasət daimi komitəsi, eləcə də İnsan hüquqları daimi komitəsi, həmçinin, sırf bu sahə ilə əlaqədar olaraq fəaliyyət göstərən qeyri – hökumət təşkilatları (QHT) tərəfindən müdafiə olunur.

Əlilliyi olan insanlar üçün bərabər imkanların yaradılması üzrə Standart Qaydalar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əlilliyi olan insanların onilliyi (1983-1992) dövründə toplanmış təcrübə əsasında işlənib hazırlanmışdır. Qaydaların siyasi və mənəvi əsasını İnsan Haqları üzrə Ümumi Deklarasiya, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Pakt və Mülki və Siyasi Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Paktlar, Uşaq Hüquqları üzrə Konvensiya və qadınlara qarşı ayrı-seçiliyin bütün formalarının ləğvi üzrə Konvensiya, eləcə də əlilliyi olan insanlara dair Ümumdünya Fəaliyyət Proqramını ehtiva edən İnsan Hüquqları üzrə Beynəlxalq Bill təşkil edir. (6)

25 avqust, 1992 – ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının “Əlillərin sosial hüququ haqqında” Qanunu, (№ 285) əlillərin sosial müdafiəsinin təmini baxımından olduqca lazımı və zəruri sənəddir. Belə ki, “Əlilliyin qarşısının alınması, əlilliyin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” AR – də əlillər barəsində dövlət siyasətini müəyyən edir. Qanunda əlillərin sosial müdafiəsi aşağıdakı kimi izah olunur: “Əlillərin sosial müdafiəsi - əlillərin həyat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılmasını, kompensasiya edilməsini, cəmiyyətin həyatında onlara digər vətəndaşlarla bərabər imkanlar yaradılmasını nəzərdə tutan iqtisadi, sosial və hüquqi dövlət təminatları sistemidir.” (2, s. 6)

Qarabağ müharibəsi əlillərinə dövlət səviyyəsində sosial yardımın göstərilməsi və onlarla sosial işin aparılmasının ənənə halı alması sevindirici haldır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu gün respublikada qarabağ müharibəsi əlillərinin hüquqlarını müdafiə edən onlarla qeyri – hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir. Onlardan “AR Əlil Təşkilatları” İttifaqını, “Qarabağ müharibəsi əlilləri, veteranları və şəhid ailələri” İctimai Birliyini, “Vətən müharibəsi veteranları” Birliyini və s. misal göstərmək olar.

“Qarabağ müharibəsi əlilləri, veteranları və şəhid ailələri” İctimai Birliyininin sədri Mehdi Mehdiyevin verdiyi məlumata əsasən, təşkilatın hazırda 57 min nəfər üzvü var. Qurum Qarabağ müharibəsi əlillərinin hüquqlarının qorunmasında, onların maarifləndirilməsində, sosial təminatlarının bərpasında, vətənpərvərlik hissənin aşılmasında, eləcə də səhiyyə və sosial sahədə dövlət yardımının artırılması istiqamətində nizamnamə ilə müəyyən edilmiş siyasət həyata keçirir.

Əlilliyin qarşısının alınması və onların reabilitasiyası sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasətini ümumilikdə müsbət qiymətləndirən Mehdi Mehdiyev, onu da bildirir ki, sözügedən qanunun 51-ci maddəsinin icra mexanizmi olmadığından kağız üzərində qalan hissəsi var. Həmin qanuna görə əlil təşkilatlarının mətbu orqanlarının maddi-texniki bazasının yaradılması və maliyyələşdirilməsi Dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilməlidir.

Qarabağ əlillərinin məşğulluq probleminə toxunan təşkilat sədri, əlillərin işlə təminatının son vaxtlar çətinləşdiyini deyir. Belə ki, məşğulluq orqanları mövcud kvota üzrə

əlillərin işlə təmin olunmasına çalışır. Amma eyni zamanda, Əmək müfəttişliyi həmin müəssisələri əlili işə götürdüyünə görə cərimə edir. Bu problem isə qanunvericilikdə və həmin qurumların rəhbər tutduğu təlimatlarda olan boşluqlardan və uyğunsuzluqdan irəli gəlir.

Əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, bu gün isə Heydər Əliyev siyasi kursunun davamçısı, ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasət nəticəsində hər il Qarabağ müharibəsi əlilləri dövlət hesabına tikilən yeni mənzillərlə, “Oka” markalı avtomobillərlə, yüksək məbləğli müavinatlarla təmin olunurlar. Lakin buna baxmayaraq, müəyyən problemlər hələ də öz həllini tapmayıb. “Dövlət sifarişi ilə əlillər üçün inşa olunan binalar və digər tikililər, əlillərin onlardan tam faydalanması üçün lazımı səviyyədə texniki şərtlər nəzərə alınıb. Ancaq digər yerlərdə (yollardakı piyada keçidlərində, köhnədən tikilmiş xəstəxanalarda, poliklinikalarda, xəstəxanalarda, digər ictimai və iaşə obyektlərində) hələ ki nəzərə alınmayıb.”, deyən Mehdi Mehdiyev bunun tez bir zamanda aradan qalxacağına ümid edir. Ümumilikdə, birliyin sədrinin sözlərinə görə, bu gün əlillərin sosial müdafiəsi və reabilitasiyasını ehtiva edən hüquqi – normativ aktların daha da təkmilləşdirilməsinə zəruri ehtiyac var. Çünki Qanunların bəzi maddələri bir – biri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Düzdür, bütün digər inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə olduğu kimi, ölkəmizdə də həyata keçirilən islahatlarla yanaşı, bu sahə üzrə kifayət qədər problemlər, çatışmazlıqlar mövcuddur. Lakin Respublikamız vəziyyətdən çıxış yolu kimi, BMT – nin qəbul etdiyi bir çox konvensiyalara qoşularaq, protokol imzalanmasında iştirak edir, bununla da ölkədə həyata keçirilən sosial siyasətin effektiv nəticə verməsinə, daha çox səmərəli olmasına can atır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bakı Təhsil Məlumat Mərkəzi və BDU, Sosial İşin Əsasları 1, 2006, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 359 səhifə.
2. Əlilliyin qarşısının alınması, Əlillərin Reabilitasiyası və Sosial Müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 23 səhifə.
3. H.İ. Şirəliyev, Ə.C. Əhmədov, Politologiya, 1997, Bakı, Təbib nəşriyyatı, 416 səhifə.
4. R. Ə. Çobanov, H. M. Xudaverdiyeva, M. M. Ələkbərov, Z. H. Mikayılzadə, E. A. Abdullayev, P. H. Paşayeva, M. Ə. Məhərrəmov, Sosial Gigiyena və Səhiyyənin Təşkili, 2007, Bakı, Təbib nəşriyyatı, 406 səhifə
5. www.un.org/russian/document/declarat/disabledmenu.htm
6. www.udpo.az/qanunlar/bs.html
7. www.unpo.az/qanunlar/bs_x02.html
8. www.yap.org.az/view.php?lang=az&menu=58&id=91

AHILLAR SOSIAL İŞİN OBYEKTİ KİMİ

Şahmalıyev Cavid İmam oğlu
BDU-nun magistrantı

Hal-hazırda dünyanın hər bir inkişaf etmiş ölkəsində universitetlər və xüsusi tədris müəssisələrində hazırlıq keçmiş sosial işçilər fəaliyyət göstərir. Sosial işçilər sosial planda müdafiə edilməmiş təbəqələrə (ahıllar, əlillər, ailə mühitindən məhrum olmuş uşaqlar, QİÇS-ə yoluxmuşlar, qanunla münaqişədə olan insanlar, risk qruplarına aid digər şəxslər) həm bilavasitə yardım edərək onların qarşılaşdıqları problemlərin qarşısını almağa çalışır, həm də bu təbəqələrin maraqlarının təmin edilməsinə və hüquqlarının müdafiə edilməsinə yönəlmiş qanunverici aktların və dövlət proqramlarının hazırlanmasında yaxından iştirak edirlər. Məlum olduğu kimi, sosial iş peşəsi- eyni zamanda həm fərd, həm də onu əhatə edən ətraf mühitə təsir etməklə insanların, qrupların və icmaların sosial fəaliyyətini artırmağa çalışır.

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonu- 90-cı illərin əvvəllərində, yəni SSRİ-nin dağılması və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başladığı zaman cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, bazar

iqtisadiyyatına keçid, sosial münasibətlərin əsaslı şəkildə dəyişilməsi və s. bu kimi proseslər zəminində cəmiyyətdə sosial münasibətlər, sosial-psixoloji depressiya təhlükəsi artdı ¹. Eyni zamanda ölkədə qaçqın və məcburi köçkünlər, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, işsizlər, əlillər və yaşlıların problemləri xüsusi aktualıq təşkil etməyə başladı. Bütün bu proseslər ölkəmizdə sosial işçilərin hazırlanması prosesini zəruri etdi. Bəs sosial iş nədir? Digər elm sahələrindən fərqli olaraq, sosial iş üçün tərif və izah vermək o qədər də asan məsələ deyil. Onların bəziləri fərdlər və ailələr, digərləri isə kiçik qruplar, təşkilatlar və icmalarla işləyir. Bəziləri ancaq uşaqlar, bəziləri isə yaşlılarla çalışır. Ümumilikdə bu fəaliyyət sahəsinə tərif vermək istəsək, o halda belə bir tərif almış olarıq. Sosial işin əsas məqsədi insanların, xüsusilə əhalinin aztəminatlı, zəif və yoxsul təbəqələrinin, köməyə ehtiyacı olan adamların ən vacib ehtiyaclarını təmin edilməsinə köməkçi olmaq və onların rifah halını yaxşılaşdırmaqdır ².

Sosial işin çalışdığı qruplar arasında ahıllar xüsusi çəkiyə malikdir. Azərbaycan Respublikasında son 10 ildə vətəndaşların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, sosial müdafiə sisteminin, o cümlədən ahılların sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə mövcud olan qanunvericiliyin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Bəs ahıl kimə deyilir? Ahıllara sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu yaşı 70-ə çatmış Azərbaycan Respublikası vətəndaşı, habelə Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs ahıl sayılır ³. Həyata keçirilən tədbirlərin əhəmiyyətini, ahılların hüquqlarının qorunması və sosial müdafiəsinin aktuallığını dünya ölkələrinin bir çoxunda olduğu kimi, ölkəmizdə də müşahidə olunan əhalinin qocalma prosesi şərtləndirir. Əhalinin yaş strukturunda uşaqların xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi və ahıl vətəndaşların sayının əmək qabiliyyətli yaşda olanlara nisbətən daha intensiv artması əmək bazarının formalaşmasında, həmçinin, sosial təminat sisteminin səmərəli işləməsində bir sıra çətinliklərə gətirib çıxarır. Keçid dövrünün sosial-iqtisadi problemləri ilə bağlı kənd yerlərindən şəhərlərə və ölkədən kənara miqrasiya da respublikada əhalinin qocalma prosesinə böyük təsir göstərmişdir ⁴. Təsadüfi deyildir ki, kəndlərdə ahılların və xüsusilə də ahıl qadınların xüsusi çəkisi artmışdır. Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində bir milyonadək insan qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşamağa məcbur olmuşdur. Bu kontingent arasında ən çətin vəziyyətdə olan məhz ahıl şəxslərdir ⁵.

Qocalmanın ritmi ahıl adamların (bir qayda olaraq təqaüdcülərin) həyat tərzindən, onların ailədə vəziyyətindən, həyat səviyyəsindən, əmək şəraitindən, sosial və psixoloji amillərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ahıl adamlar arasında ən müxtəlif qruplar ayırd edilir: gümrah, fiziki cəhətdən sağlam olanlar, xəstələr, ailədə yaşayanlar, tənhalər, təqaüdə çıxmaqdan razı qalanlar, işdən yorulsalar da, hələ də işləyənlər, bədbəxtlər, həyatdan əlini üzmüşlər, az hərəkətli olanlar, evdə oturmağı sevənlər, öz asudə vaxtını intensiv, rəngarəng (qonaq gedir, klublarda olur və s) keçirənlər. Ahıl adamlarla işləmək üçün onların sosial vəziyyətini (indi və keçmişdə), psixikasının xüsusiyyətlərini, maddi və mənəvi tələbatlarını bilmək və bu işdə elmə, sosioloji, sosial psixoloji, sosial-iqtisadi və digər tədqiqat növlərinə əsaslanmaq lazımdır.

Ahıllar maddi-iqtisadi yardım ilə yanaşı sosial-psixoloji yardıma ehtiyaclıdırlar. Bu təbəqə ilə iş aparan müxtəlif internat və ahıl evlərinin şəxsi personalı və xüsusi sosial işçilərdən ən yaxşı psixoloji hazırlıq tələb edir. Belə bir qrup insanlarla praktiki sosial işdə önəmli yeri bu insanların sosia-psixoloji və şəxsi xüsusiyyətlərinin başa düşülməsidir. Sosial işçilər nəzərə almalıdır ki, qoca yaşlarında ahıl insanlarda “yara”lar əmələ gəlir.

Ahılların psixoloji dəyişikliklərinə aiddir:

- Ahıl insanlarda yaşayış tonu enir
- Bu periodu yaşayan insanlara pessimistik fikrlər hakim kəsilir

Belə anlarda insanların tempramenti, xarakteri və psixikası xüsusi rol oynayır. Özünüanalizə meyilli olan insanlar psixoloji dəyişiklikləri daha çətin keçirir. Özünüqapanma çox vaxt xəstəliyə səbəb olur. Psixoloji, orqanik və funksional dəyişikliyin fonunda yaşlı insanların psixoloji və mənəvi xasiyyətinin formalaşmasında da mənfi hallar, dəyişikliklər baş verir (qənaətçilik simicliyə, etibarsızlıq şübhəyə çevrilir). Aparılan müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, öz özlüyündə ev şəraitindən internat məktəblərinə yerləşdirilən insanlarda dezadaptasiya halları baş verir (dezadaptasiya 43,5 % insanda müşahidə olunur). Əksəriyyət bu gedişi son mənzilə gediş kimi qiymətləndirir.

İnsanların ahıllar qrupuna keçməsi onun cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərini, həyatın məqsədi və mənası, xeyirxahlıq və xoşbəxtlik və s. kimi dəyər-normativ anlayışlarını köklü şəkildə dəyişir.

Xarici ölkələrdə sosial iş praktikası göstərir ki, ahıl adamların (hər halda onların əksəriyyətinin) həyatında din böyük əhəmiyyətə malik olur. Burada səbəblər müxtəlif olur. Birincisi, bir çox ölkələrdə əhalinin xeyli hissəsi dinə inanan olur. İkincisi, ahıl adamlar tez-tez özlərinə sual verirlər: Sonralar, ölümdən sonra nə olacaq? Üçüncüsü, ahıl adamların çoxu üçün (bir çox ölkələrdə) din sabit vəziyyətin özünəməxsus əsasları olur. Bu cəmiyyətin inkişafının böhran dövrlərində olduqca vacibdir. Təsədüfə deyil ki, bizim ölkədə 90-cı illərdən başlayaraq dinə meyl müşahidə edilir. Ahıl adamlarla iş zamanı bu hökmən nəzərə alınmalıdır. Dini mənbələrdə də ahılların dünyadan sonrakı vəziyyəti barədə bir sıra ibrətamiz söhbətlər yer almışdır. Beləki, buyrulur ki, "Allah-taala 80 yaşlı qocaya əzab verməyə utanar. Qiyamət günü qocaya əməl naməsi veriləndə və onun günahları insanlara aşkarlananda bu hal o vaxtadək davam edər ki, həmin qoca Allaha üz tutub deyər: -Pərvərdigara, mənə od-alova doğru qaytarırsan? Allah-taala buyurar: -Ey yaşlı ötmüş pir! Mən sənə əzab verməyə utanıram. Axı sən dünyada olarkən mənə ibadət etmişən! - sonra əmr edər – Bu bəndəmi behiştə aparın!"

Hazırda ahıllar ilə bağlı dövlətimiz tərəfindən bir neçə qanun və proqramlar qəbul edilmişdir ki, bunlar ahıl şəxslərin sosial və pensiya şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Bura "Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu, Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Qanununu, Ahıllara sosial xidmət haqqında qanunu əlavə etmək olar. Eyni zamanda BMT-nin Baş Assambleyasının əhalinin qocalması problemləri üzrə Beynəlxalq Fəaliyyət Planı (Madrid, 12 aprel 2002-ci il) qəbul edilmişdir.

Qeyd edək ki, ahıllıq yaş kriteriyası ilə bağlı olduğundan burada ilk növbədə yaşa görə əmək pensiyası ilə bağlı müddəalara fikr vermək lazımdır. Yaşa görə əmək pensiyasının təyin edilməsi şərtləri qanunvericiliklə tənzimlənmişdir. Beləki, 63 yaşına çatmış kişilər və 60 yaşına çatmış qadınların yaşa görə əmək pensiyası hüququ vardır. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun verdiyi son məlumatlara əsasən pensiya ödənişi ilə bağlı heç bir problem yoxdur.

Təqaüdə çıxmaq keçmişdə əmək fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilən, indi isə (məsələn, hazırki Rusiya şəraitində) lazımsız, faydasız sayılan adamlar tərəfindən daha ağır qavranılır. Praktika göstərir ki, əmək fəaliyyətindən ayrılmaq (indi isə bu, çoxsaylı işsizlər ordusuna da aiddir) bir sıra hallarda insanların sağlamlıq vəziyyətinə, həyat tonusuna, psixikasına mənfi təsir göstərir. Bu da təbiidir, belə ki, əmək (əlbəttə, qüvvəsi çatan qədər) uzunömürlüiyün mənbəyi olub, yaxşı sağlamlığın qorunub saxlanmasının mühüm şərtidir.

Ahıl adamlara sosial xidmətin göstərilməsi və təminatı təqaüd və müxtəlif müavinətləri; çox qocalmış adamların və əlillərin əhalinin sosial müdafiəsi orqanlarının xüsusi müəssisələrində saxlanması və onlara qulluq edilməsini, protezləşdirməni, əlillərə imtiyazları, evsizlərə köməyin göstərilməsini nəzərdə tutur.

Ahıl adamlar üzərində himayədarlıq ümumilikdə sosial işin əsas istiqamətlərindən biridir. Himayədarlıq vətəndaşların şəxsi və mülkiyyət hüququ və mənafeələrini müdafiənin hüquqi forması kimi başa düşülür. Hazırkı dövrdə internat evləri hərəkət etmək qabiliyyətini təmənilə itirmiş və daimi qulluq tələb edən adamlar daha çox qəbul olunur. Sosioloji tədqiqatların nəticələrinə görə, ahıl adamların belə müəssisələrə düşməsinin ən geniş yayılmış

səbəbləri bunlardır: tənhalıq (48,8%), sağlamlıq vəziyyətinin qeyri-qənaətbəxş olması (30%), ailədə münaqişəli şərait və qohumların təşəbbüsü (19%). İnternat evlərindəki ahıllat ilə iş aparan sosial işçilərin ən əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- İnternat evlərinə yerləşdirilən ahıllarda özünəinam hissini gücləndirmək
- Lider xüsusiyyətlərinə malik insanları bir otaqda yerləşdirməkdən çəkinmək
- Daha sağlam şəxslərlə daha xəstələri bir otaqda cəm etmək

Ancaq şükrələr olsun ki, bizim respublikamızda ahılların internat evlərinə yerləşməsi kütləvi hal almamışdır. Burada ilk növbədə xalqın milli, mənəvi dəyərləri öz rolunu oynayır. Beləki, ataya, anaya, qaynataya, qaynanaya hörmət bizim xalqın hər bir övladının qanındadır. Bundan əlavə əhalinin yaşam tərzinin normal olması bu kim halların genişlənməsinin qarşısını alır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Sosial İşin əsasları (I cild), müntəxabat, Bakı 2006
2. <http://www.sosyalhizmetuzmani.org>
3. Ahıllara sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Heydər ƏLİYEV, Bakı şəhəri, 22 iyun 2001-ci il, «Azərbaycan» qəzetində dərc edilmişdir (11 avqust 2001-ci il, ¹ 181)
4. Sosial İşin əsasları (II cild), müntəxabat, Bakı 2006
5. Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, 2006-cı il 17 aprel tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir

VALIDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLAR HAQQINDA

Mustafayeva Gülşad Fəxri qızı,
BDU-nun tələbəsi

Mən bu il BDU-nun Sosial Elmlər və Psixologiya fakültəsinə daxil olmuşam. İxtisasım isə Sosiologiyadır. Artıq mən də bütün tələbələr kimi instituta gedir, tələbəlik vəzifəmi yerinə yetirirəm. Bu gün də adi günlərdən biri idi. İnstitutdan evə qayıdarkən, yolda diqqətimi çəkən bir uşağa gözüüm sataşdı. Nəsə zibillikdə eşələnirdi. Yolu keçə-keçə ona baxırdım. O da hərdən gözaltı mənə baxırdı. Ona yaxınlaşdım. Bir az söhbət elədim. Adı Fuad idi. 15 yaş vardı. O, digər uşaqlardan seçilirdi. Çünki kimsəsiz idi. Onunla çox söhbət edə bilmədim. Məndən çəkinirdi. Mən ona sual verdikcə, o məndən uzaqlaşdı. Əynindəki saralmış köynəyə baxanda içim parçalanırdı. Öz-özümə fikirləşdim: "Axı hansı vicdan sahibi bu uşağı küçəyə atıb?" Digər uşaqların gülüş hədəfinə çevrilmiş, ata-ana sevgisindən, qayğısından məharum olmuş, cəmiyyətdən təcrid olmuş bu uşaq lazımsız bir əşya kimi atılmışdı. Bu gün isə nəsə tapacaq deyə zibilliyi eşirdi. Fuad məndə çox böyük təsir oyatmışdı. Sonra mən kimsəsiz uşaqlar haqqında məlumatlar axtarmağa başladım. Dövlətin bu uşaqlar üçün gördüyü işlər, həyata keçirdiyi tədbirlər və qərara alınmış qanunlar haqqında kifayət qədər informasiya topladım. Əldə etdiyim məlumatları bölüşdürmək istərdim.

Valideynlərini itimiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında qanununun Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 30 avqust tarixli 188 nömrəli Fərmanının icrasını təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu uşaqların sosial müdafiəsini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə "Bütün tiptən olan internat məktəblərdə, uşaq evlərində, əqli və ya fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün internat məktəblərdə, yetim və valideyn himayəsindən məhrum uşaqlar üçün internat məktəblərdə tərbiyə olunan uşaq və yeniyetmələrin geyim, ayaqqabı və yumşaq inventarlarla təmin olunması norması haqqında" 1994-cü il 17 yanvar tarixli 15 nömrəli qərarına uyğun

olaraq, müvafiq tədris müəssisəsinin xərclər smetası hesabına şərti maliyyə vahidinin 25 misli miqdarında mövsümü paltar və ayaqqabı, respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının 2 mislindən az olmamaqla birdəfəlik pul vəsaiti ilə təmin olunması qərara alınmışdır. Bundan əlavə valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların dövlət ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil aldıkları müddət ərzində dərslük və dərslər ləvazimatlarının alınması təhsil aldığı müəssisənin vəsaiti hesabına təmin edilməsi də qərara alınmışdır. Dövlətin bu uşaqların təhsilinə daha çox diqqət yetirməsi sevindirici haldır. Dövlət, ailə mühitindən məhrum olmuş uşaqlar üçün xüsusi müdafiə tətbiq etməli, xüsusi qayğı müəssisələrində yerləşdirməlidir.

Buna uyğun olaraq, Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 31-ci maddəsinə əsasən bu uşaqların müdafiəsi, onların övladlığa, qəyyumluğa, himayəçiliyə, digər ailələrə verilməsi, bunlar mümkün olmadıqda isə, uşaqlara baxan müvafiq müəssisələrdə yerləşdirilməsi üsulu tətbiq edilir. Uşaq evlərində, internat tipli uşaq müəssisələrində uşaqların təlim-tərbiyəsinin təşkili və keyfiyyətinə görə həmin müəssisələrin rəhbərləri məsuliyyət daşıyırlar. Uşaq müəssisələrində saxlanılan, valideyn himayəsindən məhrum olmuş bu uşaqlar tam dövlət təminatındadır. Onlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş güzəşt və imkanlardan istifadə edə bilərlər.

Övladlığa götürmə haqqında məlumat vermək istərdim. Azərbaycan Respublikasının Qanununun 32-ci maddəsinə əsasən uşağın övladlığa götürülməsinə onun mənafeyi naminə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada yol verilir. Övladlığa götürən şəxs uşağın normal inkişafı və tərbiyəsi üçün müvafiq imkanlara malik olmalıdır. Şəxsi mənfəət əldə etmək məqsədi ilə uşağın övladlığa götürülməsi qadağandır. Övladlığa götürmənin sirri dövlət tərəfindən qorunur. İslam dininin tövsiyə etdiyi xeyirxah işlərdən biri də yetim və kimsəsizlərin qayğısına qalmaq və onları himayə götürməkdir. Bildiyimiz kimi Peyğəmbər(s)dünyaya gəldiyi ilk gündən etibarən ata qayğısından məhrum olmuş və kiçik yaşlarından anasını itirərək yetimlik acısını dadmışdır. Bu haqda buyurardı: "Allahın ən sevdiyi ev, o evdir ki, orada yetim bir uşaq hörmət və nəvazişlə yaşamış olsun". Üç nəfər yetim uşağı öz himayəsinə alan şəxs sanki gündüzlər oruc tutub, gecələri ibadətlə keçirmiş və səhərdən axşamədək Allah yolunda cihad etmişdir.

Təəssüf ki, indi də Bakinin küçələrində Fuad kimi uşaqlar çoxdur. Onların gündüzləri zibillikdə, gecələri xarabalıqlarda, və ya parklardakı skamyalarda keçir. Bu isə bizim faciəmizdir. Günlərini küçələrdə keçirən sahsız uşaqlar cizgi filmlərinə baxmaqdan, ata-ana tərbiyəsi almaqdan, nənəsi ilə gəzməyə çıxmaqdan, kiminsə yüklərini daşıyır, ayaqqabısını silir, maşınını yuyurlar. Əslində onları həyat yox, cəmiyyət bu günə salıb. Valideynlərin uşağın tərbiyəsində bərabər hüquq və vəzifələri vardır. Onlar uşağı sağlam böyütməli, ümumbəşəri və milli dəyərlər əsasında tərbiyə etməli, müstəqil həyata hazırlamalıdır. Uşağın qabiliyyətini inkişaf etdirilməsini, onun maddi və mənəvi tələbatlarını təmin etməsi, hüquq və mənafehlərinin mühafizəsi valideynlərin əsas vəzifəsidir. Bu vəzifənin həlli yolunu uşağı küçəyə atmaq, ondan imtina etməkdə görünənsə, vicdansız valideynlər də az deyil. Onu da qeyd edirəm ki, belə uşaqlar tez əhatə dairəsinə düşürlər. Bu da müasir dövrün aktual problemlərindən olan narkomanlıq, sərxoşluq, cinayətəkarlıq və s-in inkisafına səbəb olur. Bunun qarşısı alınmalıdı. Belə uşaqları xüsusi qayğı göstərən müəssisələrdə yerləşdirməli, onların ehtiyaclarını ödəməliyik. Bəlkə onlar gələcəyin görkəmli şairi, filosofu, sosioloqu və ya alimi olacaqlar? Bəlkə onlarda başqalarında olmayan fitri istedad var? Bu "bəlkələri" silmək üçün hərəkət etmək lazımdır. Biz onlar üçün yığıncaqlar, oyunlar, şənliklər, tədbirlər təşkil edə bilərik. Heç olmasa ildə 1-2 dəfə qan verə bilərik. Ya da paltarlarımızdan, əşyalarımızdan ən əsası da oxuduğumuz kitablardan verə bilərik. Fikirləşsək, hələ çox şey eləmək olar. Axi onların tənhalıqlarını bölüşəcək, dərslərini söyləyəcək, sevinclərini paylaşacağı insanlara-bizlərə ehtiyacları var. Bizlər əlimizdən gələni əsirgəməməliyik. Onların yerində biz də ola bilərdik.

Ədəbiyyat:

POLİTOLOGİYA

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK ANLAYIŞI

Məlikli Günel, BDU-nun "politologiya"
ixtisası üzrə IV kurs tələbəsi

Milli təhlükəsizlik siyasi elmin mühüm kateqoriyalarındandır. Milli təhlükəsizlik anlayışı siyasi lüğətdə ilk dəfə 1904-cü ildə prezident T.Ruzveltin ABŞ Konqresinə göndərdiyi məktubda işlədilmişdir. B.Broudi, M.Qalperin, Q.Kissincer, Q.Kan kimi şəxsiyyətlər təhlükəsizlik probleminə öz fikirlərini bildirmişlər. Hans Margentaunun fikrincə milli mənafə dövlətin bütövlüyünün qorunmasından ibarətdir. Q.Kissincer isə milli təhlükəsizlik siyasəti bütün fəaliyyəti əhatə edir və belə fəaliyyət zəminində bu fəaliyyət öz həyat qabiliyyətini təmin etməyə səy göstərir (1,5).

Azərbaycan Respublikasının isə milli təhlükəsizliyi dedikdə, onun müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafələrinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunması başa düşülür.

Ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq, milli təhlükəsizliyin obyektləri: insan - onun hüquq və azadlıqları; cəmiyyət - onun maddi və mənəvi dəyərləri; dövlət - onun müstəqilliyi, suverenliyi, konstitusiya quruluşu və ərazi bütövlüyüdür. Milli təhlükəsizliyin subyektləri isə: insanların, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi maraqlarının və tələbatlarının təmin edilməsi məqsədilə yaradılmış dövlət hakimiyyəti orqanlarıdır.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təminatı sistemi (MTTS) - ölkə Konstitusiyası və qanunları əsasında qarşılıqlı fəaliyyət göstərən və öz səlahiyyətləri çərçivəsində milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına cavabdeh olan qüvvələrin və digər dövlət orqanları milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına görə məsuliyyət daşıyırlar. MTTS vahid dövlət siyasətinin hazırlanması, siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekoloji, elm, mədəniyyət və mənəviyyət, habelə digər sahələrdə milli maraqların qorunması prosesinin kompleks fəaliyyət şəklində səmərəli tətbiqi üçün yaradır.

MTTS-in əsas vəzifələri - milli təhlükəsizliyin təhdidlərin aşkarlanması, təhlili və proqnozlaşdırılması; həmin təhdidlərin qabaqlanması və qarşısının alınması üzrə tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi; milli təhlükəsizliyini təmin edən qüvvə və vasitələrin formalaşdırılması və hazırlığın təmin edilməsi; milli təhlükəsizliyinə bilavasitə təhdid və qəsdlərin yarandığı təqdirdə bütün qüvvə və vasitələrin səfərbər edilməsi, müvafiq əks tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi, yaranmış vəziyyətin mümkün nəticələrinin lokallaşdırılması və aradan qaldırılması; ölkənin beynəlxalq öhdəliklərinə müvafiq olaraq ümumi və regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında iştirakdır.

MTTS-in hüquqi əsasını AR Konstitusiyası (1995), «Milli təhlükəsizlik haqqında» (2004), «Kəşfiyyət və əks-kəşfiyyət haqqında» (2004), «Dövlət sirri haqqında» (2004), «Fövqəladə vəziyyət haqqında» (2004), «Hərbi vəziyyət haqqında» (1994), «Müdafiə haqqında» (1993), «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» (1991), «Mülki müdafiə haqqında» (1997), «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» (2001), «Terroçuluğa qarşı mübarizə haqqında» (1999), «Yanğın təhlükəsizliyi haqqında» (1997) və s. AR qanunları, digər normativ-hüquqi aktları, habelə respublikamızın tərəfdar çıxdığı, dünyada sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunması sahəsində dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq müqavilələr təşkil edir. (1, 5).

MTTS-in fəaliyyətini tənzimləyəcək Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının, xarici siyasət strategiyasının, hərbi doktrinasının və təhlükəsizlik sahəsində digər konseptual sənədlərin işlənilib hazırlanması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 sentyabr 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə milli təhlükəsizlik siyasəti sahəsində İşçi Qrup yaradılmışdır. Hazırda İşçi Qrup tərəfindən müvafiq sənədlərin layihələri hazırlanır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində milli təhlükəsizliyin təminatının aşağıdakı əsas prinsipləri təsbit olunmuşdur:

- AR Konstitusiyasına və qanunlarına riayət edilməsi;
- milli təhlükəsizliyinin vahid dövlət siyasətinə əsaslanması və onun təmin olunması istiqamətlərinin tarazlaşdırılması və əlaqələndirilməsi;

- milli təhlükəsizliyini təmin edən orqanlar arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və həmin orqanların bir-birini qarşılıqlı surətdə operativ məlumatlandırılması;
- milli təhlükəsizliyinin təminatı ilə əlaqədar fəaliyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət;
- beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya;
- insan, cəmiyyət və dövlətin maraqları arasındakı tarazlığın saxlanılması və onların qarşılıqlı məsuliyyəti.

Milli təhlükəsizlik haqqında qanunvericilikdə ölkənin milli maraqları və onların sahəvi strukturu da əksini tapmışdır.

Qanunvericiliyə əsasən, respublikanın milli maraqları dedikdə, Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərinin, habelə insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf və tərəqəsini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusu başa düşülür.

Siyasi sahədə əsas milli maraqlar – dövlət müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyü; konstitusiyaya quruluşunun qorunması, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin mövcudluğu; Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanması; vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması; ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi; kəşfiyyat, terror-təxribat və digər pozuculuq fəaliyyətinin qarşısının alınması; dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi; xaricdə yaşayan həmvətənlərimizin hüquqlarının müdafiəsi; Azərbaycanın dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşaması, bərabər tərəfdaşlıq əsasında beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, Avropa və dünya birliyinə inteqrasiya; beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Respublikasının nüfuzunun artırılmasıdır.

İqtisadi sahədə əsas milli maraqlar - iqtisadi potensialın artırılması; bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi; iqtisadi sabitliyin təmin olunması; iqtisadiyyatın inkişafı üçün daxili və xarici investisiyalardan ötrü əlverişli şəraitin yaradılması; təbii və maddi sərvətlərin qorunması və səmərəli istifadə edilməsi; regional və dünya bazarlarının formalaşdırılmasında və fəaliyyət göstərməsində azad və bərabər hüquqlu iştirakın təmin edilməsidir.

Sosial sahədə əsas milli maraqlar - Azərbaycan xalqının genofondunun qorunması, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi məqsədilə səhiyyə və sosial müdafiə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsidir.

Azərbaycan Respublikasının hərbi sahədə əsas milli maraqları - dövlətin müdafiə qüdrətinin, Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin komplektləşdirilməsinin, döyüşə və səfərbərliyə hazırlığının, hərbi texniki təchizatının təmin edilməsidir (4).

Ölkə qanunvericiliyində milli təhlükəsizliyə təhdidlərin də anlayışı, növləri və təsnifatı verilmişdir. Belə ki, milli təhlükəsizliyə təhdidlər - Azərbaycan Respublikası milli maraqlarının həyata keçirilməsinə mane olan və ya onlara təhlükə yaradan şərait, proses və amillərdir. Təhdidlər mümkünlüyündən asılı olaraq potensial və real olur. Mənbələrindən asılı olaraq isə onlar xarici və daxili təhdidlərdən ibarətdir. Milli təhlükəsizliyə potensial və real, daxili və xarici təhdidlər əsasən ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət və mənəviyyət sahələrində təzahür edir.

Məsələn, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyə siyasi sahədə əsas təhdidlər ölkənin dövlət müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiyaya quruluş əleyhinə qəsdlər; ictimai-siyasi sabitliyin pozulması; insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının pozulması, demokratik təsisatlara qarşı daxili və xarici təzyiqlər; dövlət orqanlarının təşkilat strukturunun dağıdılması, onların fəaliyyətlərinin pozulması, ölkədə idarəetmə səviyyəsinin aşağı düşməsi; milli və dini münasibətlərin kəskinləşməsi, separatçılıq, etnik, dini və siyasi ekstremizm hallarının yayılması; ictimai təhlükəsizliyin pozulması, hüquq pozmaların sosial profilaktikasının səmərəsizliyi, cinayətçılığın, xüsusən onun mütəşəkkil, transmilli formalarının artması; qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələrin yaradılması, silahlı qiyamın təşkil edilməsi; xarici xüsusi xidmət orqanlarının və başqa təşkilatların, həmçinin ayrı-ayrı şəxslərin respublikaya qarşı kəşfiyyat, terror-təxribat və digər pozuculuq fəaliyyəti; digər dövlətlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinə müdaxilə və s.-dir.

Dövlətin iqtisadi potensialının tükənməsi, yaxud qeyri-səmərəli istifadəsi, milli iqtisadiyyatın digər ölkələrdən maliyyə və texnoloji asılılığının yaranması, boru kəmərlərinin, digər kommunikasiyaların və nəqliyyat dəhlizlərinin fəaliyyətinin pozulması; iqtisadi əlaqələri nizamlayan dövlət sisteminin pərakəndəliyi, iqtisadiyyatın qeyri-mütənasib inkişafı; ölkənin dünya iqtisadiyyatından təcrid olunması; təbii və maddi sərvətlərin talan edilməsi və səmərəsiz istifadəsi; investisiya aktivliyinin zəifləməsi və s. milli təhlükəsizliyə iqtisadi sahədə əsas təhdidlər, Azərbaycan

Respublikasına qarşı təcavüz və gücün tətbiqi və ya tətbiq edilməsi hədəsi, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin zəifləməsi; digər ölkələr tərəfindən respublikanın hərbi konfliktlərə, regional münaqişələrə cəlb edilməsi; xarici ölkələrin Azərbaycan ilə sərhədlərinin yaxınlıqlarında yaranmış qüvvələr nisbətini pozan qoşun qruplaşmalarının artırılması; ölkəmiz ilə qonşu olan dövlətlərdə hərbi-siyasi vəziyyətin qeyri-sabit olması, həmsərhəd dövlətlərin ərazisində ödkəmizə qarşı düşmənçilik siyasətini yeridən digər dövlətlərin qoşunlarının yerləşdirilməsi; Silahlı Qüvvələrinin və başqa silahlı birləşmələrinin hərbi və iqtisadi potensialının, hərbi hazırlığının və döyüş qabiliyyətinin zəiflədilməsinə yönəlmiş fəaliyyət; dövlət sərhədlərindəki ərazilərə, obyektlərə və qurğulara basqın edilməsi, sərhəd münaqişələri və silahlı fitnəkarlıq və s. isə hərbi sahədə əsas təhdidlərdir.

AR milli təhlükəsizliyinin prioritetləri aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq hüquq, BMT Nizamnaməsi, ATƏT-in Helsinki Yekun aktının prinsipləri əsasında sülh yolu ilə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli;
- Qaçqın və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması;
- Avropa və Transatlantika təhlükəsizlik siyasi və iqtisadi institutlarına inteqrasiya;
- Xəzər dənizinin milli sektorlara bölünmə prinsipi əsasında hüquqi statusunun müəyyən edilməsi;
- Azərbaycan müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi iqtidarında olan NATO standartlarına uyğun və beynəlxalq sülhməramlı əməliyyatlara töhfə verə bilən milli müdafiə sisteminin qurulması;
- Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda olan neft yataqları və neft platformalarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ölkənin karbohidrogen resurslarının dünya bazarlarına ixrac edilməsi;
- Avropa-Cənubi Qafqaz-Mərkəzi Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi;
- Beynəlxalq terrorizm və mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı yönələn beynəlxalq əməkdaşlıq tədbirlərində iştirak;
- Siyasi sistemin təkmilləşdirilməsi və hüquqi islahatların dərinləşdirilməsi yolu ilə AR-in demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət kimi inkişaf etdirilməsi;
- Açıq bazar iqtisadiyyatının qurulması, işsizlik və yoxsulluğun azaldılması.

Milli təhlükəsizliyini təmin edən orqanları: Dövlət və yerli özünü idarə orqanları, vəzifəli şəxslər, hüquqi və fiziki şəxslər siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət, mənəviyyət və digər sahələrdə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlərdə ölkə qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada iştirak edirlər.

Ölkə Konstitusiyasına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti dövlət müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün təminatçısıdır. Dövlət başçısı Təhlükəsizlik Şurasını, eləcə də konstitusion səlahiyyətləri çərçivəsində milli təhlükəsizliyi təmin edən qüvvələr və dövlət orqanları yaradır, həmin qurumlara rəhbərlik edir.

Prezident ordu quruculuğuna, hərbi əməliyyatlar aparılmasına rəhbərlik edir, hərbi doktrinanı parlamentin təsdiqinə verir, SQ-in Ali Baş Komandanının funksiyalarını həyata keçirir, SQ-in ali komanda heyətini vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir, ali hərbi və ali xüsusi rütbələr verir. Dövlət başçısı ümumi və qismən səfərbərlik elan edir, habelə səfərbərlik üzrə çağırışları tərxis edir. O, həmçinin SQ-in təyinatı ilə bağlı olmayan vəzifələrin icrasına cəlb edilməsinə razılıq verilməsi barədə ölkə parlamentinə təqdimat verir və sonuncusunun razılığı ilə müharibə elan edir və sülh bağlayır (3).

Prezident AR ərazisinin müəyyən hissəsi faktiki işğal olunduqda, xarici dövlət və ya dövlətlər AR-ə müharibə elan etdikdə, respublikaya qarşı real silahlı hücum təhlükəsi yarandıqda, ölkənin ərazisi blokadaya alındıqda, habelə belə blokada üçün real təhlükə olduqda AR-in bütün ərazisində və ya ayrı-ayrı yerlərində hərbi vəziyyət elan edir və bu barədə fərmanı 24 saat müddətində parlamentin təsdiqinə verir.

Dövlət başçısı təbii fəlakətlər, epidemiyalar, böyük ekoloji və başqa qəzalar baş verdikdə, habelə AR-in ərazi bütövlüyünün pozulmasına, dövlətə qarşı qiyama və ya dövlət çevrilişinə yönəldilən hərəkətlər edildikdə, zorakılıqla müşayiət olunan kütləvi iğtişaşlar yarandıqda, vətəndaşların həyatı və təhlükəsizliyi, yaxud dövlət təsisatlarının normal fəaliyyəti üçün qorxu törədən digər münaqişələr meydana gəldikdə ölkənin ayrı-ayrı yerlərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edir və bu barədə qəbul etdiyi fərmanı 24 saat müddətində parlamentin təsdiqinə verir.

Təhlükəsizlik Şurası respublikanın müdafiəsi, onun dövlət müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması siyasətinin həyata keçirilməsinə, iqtisadi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, fəvqəladə hadisələrin nəticələrinin qaldırılmasına dair tövsiyələr verən məşvərətçi orqandır.

Ölkə Konstitusiyasına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi (MM) fəvqəladə və hərbi vəziyyət rejimləri, müdafiə və hərbi qulluq, təhlükəsizliyin əsasları, ərazi quruluş və dövlət sərhəd rejimi məsələlərinə dair ümumi qaydaları müəyyən edir, ölkə Prezidentinin təqdimatına əsasən SQ-in təyinatı ilə bağlı olmayan vəzifələrin icrasına cəlb edilməsinə, eləcə də prezidentin imuraciətinə əsasən müharibə elan edilməsi və sülh bağlanmasına razılıq verir. Parlament həmçinin hərbi və fəvqəladə vəziyyətin tətbiqi barədə, eləcə də qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda Azərbaycan Prezidentinin fərmanlarını təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (NK) ölkə hökuməti olaraq, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərlik edir; müxtəlif sahələrə dair məqsədli proqramların həyata keçirilməsini, eləcə də Milli təhlükəsizliyi təmin edən qüvvələr və orqanların maddi və maldıyyə resursları ilə təmin edir. Nazirlər Kabineti SQ-in vəziyyətinə görə məsuliyyət daşıyır. NK SQ-in silah, hərbi texnika, döyüş sursatı və s. başqa resurs və xidmətlərlə təchiz olunmasını təşkil edir. Hökumət həmçinin ölkə iqtisadiyyatının səfərbərlik hazırlığına və səfərbərlik üzrə işə başlamasına, onun hərbi vəziyyət şəraiti rejiminə keçirilməsinə rəhbərlik edir, mülki və ərazi müdafiəsinin ümumi planlaşdırılmasını təşkil edir, silahların və strateji materialların ixracı üzərində nəzarəti təşkil edir, hərbi qulluqçuların, hərbi qulluqdan ehtiyata və ya istefaya buraxılmış şəxslərin, onların ailələrinin sosial və hüquqi təminatlarına dair qanunvericiliyin icrasını təmin edir.

Qanunvericiliyinə uyğun olaraq, AR-də məhkəmələr ədalət mühakiməsini həyata keçirir və bu zaman ölkə Konstitusiyasında təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, digər hüquqi şəxslərin hüquqlarını və qanuni mənafələrini hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından müdafiə edir.

AR-də məhkəmə hakimiyyəti sisteminə daxil olmaqla prokurorluq cinayət işi başlayır və ibtidai istintaq aparır; cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərlik edir və qanunlara riayət edilməsini təmin edir; tədqiqat və əməliyyat-axtarış orqanlarının fəaliyyətində qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir; məhkəmədə mülki və iqtisadi mübahisələrə dair işlərə baxılmasında iddiaçı kimi iştirak edir: məhkəmədə cinayət işlərinə baxılmasında tərəf kimi iştirak edir, dövlət ittihamını müdafiə edir.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan başqa silahlı birləşmələr; xüsusi xidmət orqanları; polis, prokurorluq, gömrük, vergi və digər hüquq mühafizəsi orqanları; sənaye, energetika, nəqliyyat sahəsində işlərin təhlükəsiz görülməsi qaydalarına məsuliyyət daşıyan, rabitə və informasiya təhlükəsizliyini, ətraf mühitin mühafizəsini və əhəlinin sağlamlığının qorunmasını təmin edən dövlət orqanları və milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasında iştirak edən digər dövlət orqanları - dövlət tərəfindən yaradılan, qanunvericilik çərçivəsində fəaliyyət göstərən və ölkənin milli təhlükəsizliyini bilavasitə təmin etmə qabiliyyətinə malik olan qurumlardır.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyini təmin edən qüvvələr və dövlət orqanları öz səlahiyyətləri daxilində:

- milli təhlükəsizliyin təmin olunması ilə əlaqədar tədbirlər planlaşdırır və həyata keçirirlər;
- milli təhlükəsizlik sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər verirlər;
- milli təhlükəsizlik sahəsində qanunlara və digər normativ-hüquqi aktlara riayət olunmasını təmin edirlər;
- milli təhlükəsizliyini təhdid edən, milli maraqlar zərər vura bilən fəaliyyətin qarşısını alınması üçün müvafiq tədbirlər görürlər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. «Milli təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004—cü il tarixli Qanunu;
2. «Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında» Azərbaycan Respublikasının 9 oktyabr 1991-ci il tarixli Qanunu;
3. «Azərbaycan Respublikasında hərbi xidmətə çağırışın əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 1992-ci il tarixli Qanunu;
4. «Hərbi xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikasının 3 noyabr 1992-ci il tarixli Qanunu;
5. «Müdafiə haqqında» Azərbaycan Respublikasının 26 noyabr 1993-cü il tarixli Qanunu.

АЗЕРБАЙДЖАН-НАТО (ОБЗОР ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

С 1992-ГО ПО 2006 ГОД)

Наталья Алиева, магистрант

1. Впервые необходимость вступления Азербайджана в НАТО высказал 4 декабря 1991 года министр иностранных дел Гусейнага Садыхов.
2. 19 сентября 1992 года в ходе визита в Баку спецпредставителя НАТО по странам Центральной и Восточной Европы Криса Донели был обсужден вопрос сотрудничества между Азербайджаном и Североатлантическим блоком.
3. 4 мая 1994 года президент Гейдар Алиев подписал документ о присоединении Азербайджана к ПИМ. Официальный Баку считал данный документ очень важным с точки зрения армяно-азербайджанского конфликта.
4. В июне 1994 года азербайджанская делегация впервые приняла участие на сессии НАТО. .
5. В июне 1995 года в Азербайджане побывал заместитель командующего европейскими силами НАТО генерал Дж.Маккензи. В Баку он заявил, что НАТО может сыграть существенную роль в построении и усовершенствовании азербайджанских вооруженных сил.
6. В апреле 1996 года в ходе визита Гейдара Алиева в Европу было подписано соглашение о партнерстве и сотрудничестве между Азербайджаном и Европейским Союзом.
7. 23 апреля 1995 года в Брюсселе Гейдар Алиев вручил генеральному секретарю НАТО Хавьеру Солане «Верительный документ» о сотрудничестве между Азербайджаном и Североатлантическим блоком.
8. В январе 1997 года были созданы азербайджанские миротворческие силы.
9. В начале 1997 года генеральный секретарь НАТО Хавьер Солана прибыл с первым официальным визитом в Баку. Целью визита было изучение дополнительных возможностей сотрудничества между Азербайджаном и НАТО.
10. 1 июля 1997 года при Высшей Военной Школе имени Гейдара Алиева была создана кафедра НАТО – «Партнерство во имя мира».
11. 8 июля 1997 года Гейдар Алиев выступил на мадридском саммите глав государств и правительств. Он выразил надежду на активность НАТО в разрешении региональных конфликтов.
12. 14 ноября 1997 года Гейдар Алиев подписал распоряжение о мерах по усилению сотрудничества с НАТО. Была создана государственная комиссия по сотрудничеству с НАТО.
13. В 1997 году открылось дипломатическое представительство Азербайджана при штаб-квартире НАТО в Брюсселе.
14. 5 мая 1998 года в Азербайджане побывал председатель Ассоциации Атлантического Договора Х.Теодосис. На встрече с президентом Гейдаром Алиевым он заявил, что целью руководимой им Ассоциации является распространение идей Североатлантического блока в государствах желающих вступить в НАТО.
15. 22-28 сентября в Узбекистане в рамках НАТО и программы «ПИМ» были проведены международные миротворческие учения.
16. 30 сентября 1998 года Азербайджан посетил генеральный секретарь НАТО Хавьер Солана. В ходе визита азербайджанская сторона была ознакомлена с позицией НАТО в связи с евроатлантической и региональной безопасностью.

17. В октябре 1998 года Азербайджан посетила делегация вспомогательного комитета Парламентской Ассамблеи Североатлантического блока по расширению НАТО и новым демократическим государствам.
18. 23-24 апреля 1999 года президент Гейдар Алиев принял участие на юбилейных мероприятиях, посвященных созданию НАТО, проходящих в Вашингтоне. Саммит глав и правительств государств стал знаменательным в истории альянса. На этом саммите была принята новая стратегическая концепция НАТО.
19. 20 мая 1999 года в Баку состоялась сессия Консультационной Группы по атлантической политике, действующей в рамках НАТО. Эта была первая сессия группы, которая проводилась на постсоветской территории..
20. 31 мая 1999 года на варшавском собрании Парламентской Ассамблеи и НАТО Азербайджан получил статус наблюдателя в этой организации.
21. В июле 1999 года Североатлантический Совет направил Азербайджану официальное письмо с приглашением азербайджанских миротворцев принять участие в миротворческой операции в Косово.
22. В сентябре 1999 года Азербайджан впервые отправил свой миротворческий контингент в Косово.
23. В апреле 2000 года в Азербайджане побывала делегация, руководимая председателем Военного Комитета НАТО Х.Вентуриони. Важность этого визита состояла в том, что это был первый приезд в страну чиновника, отвечающего за военную деятельность НАТО..
24. В декабре 2000 года министр обороны Сафар Абиев выступил на брюссельской сессии глав оборонных ведомств Совета по Евроатлантическому Партнерству.
25. 17 января 2001 года Азербайджан посетил генеральный секретарь НАТО Джордж Робертсон. .
26. 17-18 января 2002 года в Азербайджане побывал председатель Парламентской Ассамблеи НАТО Рафаэль Эстрада. В ходе визита обсуждался вопрос расширения связей между Милли Меджлисом и Парламентской Ассамблеей НАТО.
27. В ноябре 2002 года президент Гейдар Алиев выступил на пражском саммите глав государств и правительств стран-членов НАТО/Совета по Евроатлантическому Партнерству.
28. 18 ноября 2002 года Азербайджан принял решение о направлении миротворческого контингента в составе 33-х человек в Афганистан.
29. 19 ноября 2002 года Азербайджан стал ассоциативным членом Парламентской Ассамблеи НАТО.
30. 3-4 марта 2003 года в главном штабе НАТО в Брюсселе состоялась церемония презентации Азербайджанской Государственной Пограничной Службы.
31. 18 апреля 2003 года в Азербайджане побывал руководитель проекта «Демократии переходного периода», сопредседатель Комитета НАТО США Б.Джексон.
32. В начале мая 2003 года президент Гейдар Алиев в соответствии обратился к парламенту с предложением об участии частей вооруженных сил Азербайджана, в составе международной коалиции по проведению миротворческой операции в Ираке. 7 марта 2003 года парламент положительно отнесся к данному решению. В Ирак было отправлен контингент в составе 150 человек
33. 15 мая 2003 года Азербайджан посетил генеральный секретарь НАТО Джордж Робертсон. Он провел ряд встреч и выступил в парламенте на тему «Новые задачи Североатлантического блока и перспективы сотрудничества с Азербайджаном».

34. 16 мая 2003 года на заседании комиссии Азербайджан-НАТО вице-премьер Ягуб Эюбов презентовал письмо о присоединении Азербайджана к Плану Действий по Индивидуальному Партнерству НАТО.
35. 18-20 ноября 2003 года в Брюсселе в рамках программы «ПИМ» был обсуждена подготовка проекта по составлению Индивидуальной Программы Сотрудничества между Азербайджаном и НАТО на 2004-2005 года
36. 21 ноября 2003 года президент Ильхам Алиев встретился с заместителем начальника европейских вооруженных сил США генералом Чарльзом Уодом.
37. 3 декабря 2003 года в Баку побывал министр обороны США Дональд Рамсфельд.
38. В 2004 году Азербайджан присоединился к Концепции Оперативных Действий НАТО. Данная концепция предусматривает возможность создания сил быстрого реагирования и их использования в рамках программ НАТО.
39. В феврале 2004 года руководство НАТО призвало страны-члены альянса помочь Азербайджану в защите его границ.
40. 17 марта 2004 года генеральный секретарь НАТО Яп де Хооп Схеффер по своей инициативе встретился с представителем Азербайджана при Североатлантическом альянсе, послом М.Эфендиевым
41. 19 марта 2004 года в Братиславе президент Ильхам Алиев принял участие в работе международной конференции на тему «В направлении более широкой Европы: новая повестка дня». В Братиславе он также встретился с генеральным секретарем НАТО Яппом де Хооп Схеффером. В ходе встречи были обсуждены отношения, существующие между Азербайджаном и НАТО.
42. 21 марта 2004 года министр обороны Сафар Абиев в ходе визита в США встретился с главой Пентагона Дональдом Рамсфельдом
43. 30 апреля 2004 года в Вашингтоне на очередном раунде азербайджано-американского двухстороннего диалога по вопросам безопасности был обсуждена программа НАТО по особому плану партнерства.
44. 19 мая 2004 года Ильхам Алиев встретился с Брюсселе с генеральным секретарем НАТО Яппом де Хооп Схеффером. В ходе встречи И.Алиев передал генсеку Североатлантического альянса документы, подготовленные Азербайджаном в рамках «Операционного плана по индивидуальному партнерству». По мнению И.Алиева данный план будет способствовать развитию отношений между Азербайджаном и НАТО.
45. 10 июня 2004 года Ильхам Алиев принял заместителя руководителя штаба европейского командования вооруженных сил США в Европе генерала Чарльза Уолда. На встрече американский генерал назвал Азербайджан лидером региона в сфере сотрудничества с НАТО.
46. 14 июня 2004 года в Баку была проведена неделя НАТО. В рамках недели в Бакинском Государственном Университете был проведен семинар на тему «Научные исследования и призывы безопасности». Аналогичный семинар на тему «Терроризм и ядерная безопасность» был проведен в Национальной Академии Наук. На этих мероприятиях участвовал заместитель генерального секретаря НАТО Ч.Фурне.
47. 28-29 июня 2004 года президент Ильхам Алиев принял участие в работе Стамбульского саммита НАТО. На саммите были уточнены приоритеты Альянса в Южном Кавказе и Средней Азии.
48. В сентябре 2004 года в Азербайджан прибыл заместитель командующего вооруженными силами США в Европе генерал Чарльз Уолд.
49. 4 ноября 2004 года в Азербайджане побывал генеральный секретарь НАТО Яп де Хооп Схеффер.

50. 21 ноября 2004 года Парламентская Ассамблея НАТО провела в Баку 58-ой семинар Rose-Roth. Темой семинара являлась безопасность на Южном Кавказе. В работе семинара приняли участие представители более чем 20-и государств, международных организаций, а также глава Парламентской Ассамблеи НАТО Саймон Ланн.
51. В феврале 2005 года было подписано соглашение по оказанию помощи Азербайджану в обезвреживании неразорвавшихся снарядов.
52. 9 февраля 2005 года в Баку побывал спецпредставитель генсека НАТО по Южному Кавказу и Средней Азии Роберт Симмонс.
53. 28 апреля 2005 года в Брюсселе состоялась встреча в формате «НАТО + Азербайджан». Предметом обсуждения являлись пункты операционного плана по индивидуальному сотрудничеству между Азербайджаном и НАТО.
54. 11 мая 2005 года начальник главного штаба вооруженных сил Азербайджана генерал-полковник Неджмеддин Садыхов участвовал на заседании, проводимом по линии НАТО в Брюсселе. Н.Садыхов обсудил участие Азербайджана в программе «Партнерство во имя мира» и Оперативный План по индивидуальному сотрудничеству (Individual Partnership Action Plan-IPAP)
55. 24 мая 2005 года заместитель министра иностранных дел Азербайджана Араз Азимов принял участие на заседании заместителей глав МИД, экспертов и политологов из 46 стран-членов и партнеров НАТО.
56. В июне 2005 года в Баку при поддержке группы общественной дипломатии НАТО состоялась международная конференция на тему «Стабильность и безопасность на Южном Кавказе». В работе конференции принимал участие президент тренингового центра НАТО Васили Секарес.
57. 27 мая 2005 года окончательно утвержден план сотрудничества (IPAP) Азербайджана с НАТО.
58. 9 июня 2005 года Сафар Абиев принял участие на заседании министров обороны стран-членов и партнеров НАТО.
59. 23 июня 2005 года в Баку побывал заместитель генерального секретаря НАТО по вопросам оборонного планирования Джон Колстон.
60. В 2005 году США помогли Азербайджану в строительстве на границе с Ираном и Россией радарной станции.
61. 10 октября 2005 года министр обороны Сафар Абиев встретился с заместителем по поддержке главного штаба объединенных сил НАТО Димитросом Панахиту.
62. 12-13 октября в Баку состоялась конференция на тему «Предотвращение распространения оружия массового поражения в Черном и Каспийском морях».
63. 18-19 ноября 2005 года в Баку побывал спецпредставитель генерального секретаря НАТО по Южному Кавказу и Средней Азии Роберт Симмонс. Он принял участие на заседании национальной комиссии по осуществлению индивидуальной программы сотрудничества между Азербайджаном и НАТО (IPAP).
64. В ноябре 2005 года заместитель министра иностранных дел Азербайджана Араз Азимов принял участие на заседании представителей МИД стран-членов и партнеров НАТО в Брюсселе.
65. С 31 декабря 2005 по 6 января 2006 года в Губе и Баку состоялась зимняя сессия Международной школы Азербайджан-НАТО.

До сих пор Азербайджан принял участие в 403 учениях и мероприятиях, проведенных в рамках программы Партнерство во имя мира (ПИМ) НАТО. Азербайджанские офицеры обучались на различных курсах и в тренинговых центрах НАТО. Страны-члены НАТО помогали модернизации различных военных служб Азербайджана. Азербайджанские миротворцы принимали участие в операциях,

осуществляемых в бывшей Югославии, Афганистане и Ираке. Азербайджанская армия осуществляет поэтапный переход на стандарты НАТО.

Однако, тем не менее сегодня очень рано говорить о вступлении Азербайджана в НАТО. Несмотря, на все интеграционные процессы, существует ряд причин, препятствующих членству в Североатлантическом альянсе. Первой и самой главной из этих причин является наличие Карабахского конфликта. Кроме того, для вступления в НАТО Азербайджан должен проделать огромную работу по переводу своей армии на западные стандарты.

Список используемой литературы:

- 1. Чернявский «Новый путь Азербайджана».**
- 2. сайт:www.referat.ru**
- 3. сайт:www.istorichka.ru**
- 4. сайт:www.vikipediya.ru**
- 5. сайт:www.referlife.ru**

ТЕРРОРИЗМ – УГРОЗА СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ МИРА

Ирада Джебраилова, магистрант БГУ

Современный терроризм превратился не только в реальную угрозу национальной безопасности отдельных государств, но и приобрел планетарные масштабы, угрожая стабильности сложившихся международных отношений, и развитию всего мирового сообщества. В распоряжении террористов самое современное оружие, средства транспорта и связи, они используют в своей преступной деятельности компьютерные технологии, пытаются овладеть оружием массового уничтожения для совершения акций ядерного, радиологического, биологического, химического терроризма. Фиксируется повсеместное сращивание терроризма с транснациональной преступностью, незаконным оборотом оружия и наркотиков.

Любая социальная общность функционирует в обстановке внутренних и внешних угроз, различных по своей природе. На уровне государства под угрозой безопасности принято понимать фактор, наличие которого ущемляет жизненно важные интересы государства, общества и граждан. При этом безопасность – это не спонтанное реагирование на любые возникающие угрозы, а продуманная стратегия, исходящая из осознанных фундаментальных интересов государства и общества. Обеспечение внутренней и глобальной безопасности, таким образом, требует от власти следования определенной стратегии.

Научный анализ терроризма и формирование на этой основе эффективных мер его предупреждения и пресечения требует функционально четких, принятых международными политическими, правоохранными и научными сообществами определений и критериев, позволяющих выявить существенные особенности этого феномена и выделить его на фоне внешне похожих общественных явлений.(1, с.24). Это важно, например, для составления и утверждения согласованных списков террористических организаций, подлежащих международному преследованию.

На сегодняшний день единое понимание терроризма отсутствует. В большинстве своем в уголовном законодательстве стран и в документах международных организаций содержатся перечисления соответствующих насильственных действий: убийств, взрывов, захватов заложников и т.д. Однако единого, принятого в научных работах и утвержденного в международно-правовых документах, определения, раскрывающего его социально-политическую природу нет. Это, прежде всего, связано со сложностью и многогранностью самого терроризма.

Необходимо, прежде всего, провести четкую грань между двумя сходными, но не тождественными понятиями – «террор» и «терроризм». Многими экспертами представляется точка зрения, согласно которой под «террором» понимаются массовые репрессии, осуществляемые государственными институтами с целью подавления реальной или предполагаемой оппозиции, а также для уничтожения определенных социальных, этнических или религиозных групп. В свою очередь, под «терроризмом» можно было бы понимать систематическое насилие со стороны групп и движений, противостоящих государственной власти в силу политической или идеологической установок.

Однако насколько схожими, либо различными, эти понятия не были, международно-правового решения проблемы терроризма нет. В одних международных документах подчеркивается, например, что насилие «под лозунгом самоопределения» представляет собой терроризм. В других документах, в том числе в некоторых документах ООН, вооруженная борьба за национальное освобождение признается законной. Такая неопределенная ситуация чрезмерно затрудняет выработку и осуществление эффективных мер по борьбе с терроризмом.

Необходимость совместных скоординированных в международном масштабе антитеррористических действий определяется, прежде всего, тем, что терроризм представляет собой угрозу стратегического уровня. В последние годы и официальные документы, и общественное мнение во многих странах мира характеризует терроризм как важнейшую мировую угрозу.

Вопрос о численности террористических организаций далеко не прост. Существуют различные степени участия в террористической деятельности: «профессиональные» боевики, находящиеся в большей части на легальном положении; лица, не принимающие непосредственного участия в боевых операциях, но обеспечивающие материальную и «тыловую» поддержку; лица, симпатизирующие террористам, но не участвующие регулярно в их деятельности, и т.д. В итоге террористическая группировка по своей структуре напоминает своего рода пирамиду, причем члены группировки могут перемещаться из одного ее «слоя» в другой, в том числе заменяя выбивших боевиков и их активных помощников.

Аналитики обращают внимание также на другое важное преимущество террористических движений по сравнению с их противниками. Террористы мотивированы идеологическими установками, имеющими для них высокую ценность, во имя реализации которых они готовы даже пожертвовать собственной жизнью. В частности, для значительной части террористов их собственное существование получает смысл именно в процессе террористической деятельности, включая самоубийство. Это обуславливает большую, по сравнению с силами правопорядка, решительность и характер. Кроме того, действия террористов-самоубийц, как правило, влекут за собой намного больше жертв, чем действия «обычных террористов», не склонных жертвовать собой во имя поставленной цели.

Вопрос о количестве жертв террористических актов весьма важен. Однако точно оценить его весьма трудно, поскольку национальные статистические данные во многих случаях, ставших жертвой массовых террористических кампаний или партизанских войн, либо крайне труднодоступны, либо вообще отсутствуют, а экспертные оценки меняются весьма широких пределах, нередко бывают политически обусловленными и соответственно искаженными. Согласно этим данным, в 1998-2003гг. произошло более 1800 международных террористических актов, в результате которых были убиты и ранены около 20 тыс. человек. (2, с. 44). Однако эти показатели не учитывают потери от террористических актов, которые не затрагивали граждан других государств. А они могут исчисляться сотнями или даже тысячами убитых. По оценкам экспертов, массированная террористическая кампания, начатая исламскими

экстремистами в Алжире в 1992г., унесла от 60 тыс. до 150 тыс. жизней, что составило в среднем от 5 тыс. до 10 тыс. погибших в год.

Террористическая активность может явиться своего рода триггером, «запускающим» цепь событий, результаты которых зачастую предсказать невозможно и которые в ряде случаев не входили в расчеты самих инициаторов террористического акта. Наиболее ярким примером «триггерной» функции терроризма в последние годы стали события 11 сентября 2001г. Они вызвали глубокие сдвиги в политическом менталитете американского сообщества, имели самые серьезные международно-политические последствия, в частности, привели к глубокой коррекции внешней и военной политики США и соответственно войнам в Афганистане и Ираке, спровоцировали рост трансатлантических разногласий и т.д. Долгосрочные последствия этого сдвига в американской внешней и внутренней политике пока просматриваются недостаточно ясно. (3, с.44)

Другой комплекс угроз, представляемый современным терроризмом, связан с возможным применением оружия массового уничтожения, особенно ядерного и биологического. Многие специалисты и политические деятели рассматривают такой террористический акт как наиболее опасную угрозу безопасности. Эта опасность усугубляется отсутствием надежных механизмов их предотвращения. Сдерживание, в том числе ядерное, не может остановить террористов. Практически неизбежным результатом террористического акта с применением оружия массового уничтожения будет массовая паника. Весьма вероятны крупномасштабные беспорядки, могущие охватить основные городские центры страны.

Опасность, связанная с возможностью террористических актов с применением оружия массового уничтожения, усугубляется отсутствием надежных механизмов их предотвращения. Сдерживание, в том числе ядерное, не может остановить террористов. Существующие режимы нераспространения ядерного оружия предназначены в первую очередь для предотвращения обретения такого оружия государствами, а не террористическими группами.

К концу прошлого десятилетия сложилась своего рода «дуга исламского терроризма» - цепь государств и территорий, ставших зонами его действия. В нее вошли Алжир, Египет, Босния и Герцеговина, Косово, Чечня, Израиль, Ливан, Йемен, Саудовская Аравия, Турция, Кашмир, Таджикистан и ряд других территорий в Центральной Азии, прежде всего Ферганская и Ошская долины, Синьцзян, Филиппины и Индонезия. В этот период исламисты пришли к власти в Судане, Малайзии и Афганистане. Последний, наряду с территориями, находящимися под контролем Палестинской администрации, стал зоной, где были сосредоточены важные элементы международной исламской террористической инфраструктуры. Сильное политическое влияние исламистские движения приобрели в Пакистане, в том числе в политическом истеблишменте и офицерском корпусе пакистанской армии и специальных служб. (4, с. 41)

Международный, а точнее – мировой или транснациональный, терроризм стал в наше время стратегической угрозой, как на национальном уровне, так и глобального масштаба. Его главным, наиболее активным и опасным элементом является терроризмом радикального исламского толка. Исламские террористы действуют под влиянием идеологических установок, имеющих для них высокую ценность, во имя реализации которых они готовы на все.

Присущий современным исламским террористическим организациям фанатизм обуславливает решительность и бескомпромиссность действий, их жестокий, наступательный характер.

Необратимый характер глобализации и соответственно модернизации традиционных обществ. Растущее население мусульманских государств, рост мусульманских диаспор в странах, исторически не принадлежащих к исламскому

ареалу, даут основания предполагать, что исламский терроризм представляет собой фактор долгосрочного глобального порядка, влияние которого как на внутреннюю политику отдельно взятого государства, так и мировую политику в целом будет возрастать.

Эффективная борьба с современным терроризмом невозможна без эффективного международного сотрудничества. Возникает необходимость разработки и совершенствования, как правовой базы такого сотрудничества, так и его институционального обеспечения и оперативно-тактических приемов. На первое место сегодня выходит вопрос об эффективности силовой политики. В свете этого все более актуальным становится объединение усилий государств, оказывающих в силу разных причин на переднем фронте антитеррористической войны, формирование стратегического «антитеррористического многоугольника». (3, с. 102)

Список использованной литературы:

1. Кожушко Е.П. Современный терроризм: Анализ основных направлений/Под общ. ред. А.Е. Тарасова. – Мн.: Харвест, 2000
2. Загладин Н.В., Путилин Б.Г. Международный терроризм: истоки, проблемы, противодействия – М.: ООО «ТИД «Русское слово - РС», 2008
3. Организационно-правовые вопросы борьбы с терроризмом, М.: Наука, 2006
4. Мирский Г.И. Исламизм, транснациональный терроризм и ближневосточные конфликты. М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2008

SAİB TƏBRİZİNİN İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ

1601-1676

**İsmayıl Əhməd oğlu Eyyubov, BDU-nun
Politologiya və sosiologiya kafedrasının dosenti**

XVII əsrin əvvəlləri Azərbaycanda son dərəcədə ağır və məşəqətli bir dövr idi. Səfəvilər dövləti ilə Osmanlı sultanları arasında gedən diplomatik çəkişmələr kiçik fasilələrlə aparılan müharibələr xalqı var-yoxdan çıxartmış, şəhər və kəndləri viran etmişdir.

Şah Abbas 1597-1598-ci illərdə paytaxtı İsfahana köçürmüşdü. O, Osmanlı qoşunlarına 1613-cü ildə qalib gəldikdən sonra Qafqazdan, Tehrandan, Təbrizdən minlərlə sənətkarların elm və mədəniyyət adamlarını, böyük tacirləri zorla İsfahana köçürmüşdü. Bu ailələrdən biridə Saibin atası olmuşdur.

Mirzə Məhəmmədəli Mirzə Əbdürrəhim oğlu Saib Təbrizi 1601-ci ildə Təbrizdə tacir ailəsində anadan olmuşdur. Təbrizi onun təxəllüsüdür. O, Azərbaycan, fars və ərəb dillərini mükəmməl öyrənmiş sonradan bu dillərdə yazıb yaratmışdır.

Saib Təbrizi Füzuli məktəbinin görkəmli nümayəndəsi kimi tanınmışdır.

Saib gənc yaşlarından Bağdadı, Məkkəni, Mədinəni, Türkiyəni, Əfqanıstanı gəzib dolaşmış, bu yerlərin görkəmli alimləri filosof və şairləri ilə görüşmüşdür.

Saib Təbrizi sonradan 6 il Hindistanda yaşamışdır. O burada bir müddət şah Cahanın saray şairi olmuşdur.

II Şah Abba Saib Təbrizini öz sarayına çağırmışdır. Bu dövrdə İsfahan ölkənin mədəniyyət və ticarət mərkəzi hesab olunurdu. Buradakı kitabxanalarda şairlərin əsərləri ilə yanaşı, filosofların, elm adamlarının, din xadimlərinin əsərləri ilə də tanış olmaq mümkün olmuşdur.

Saib Təbrizi hələ öz dövründə Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli məktəbinin davamçısı hesab olunurdu.

Yeganə tarixi şəxsiyyətdir ki, Saib Təbrizi sağlığında öz əsərlərini əlifba sırası ilə köçürüb qaydaya salmışdır.

II Şah Abbas öldükdən sonra oğlu Səfi Mirzə Suleyman adı ilə taxta çıxır (1666-1694). Bu dövrdə Saibin hörməti sarayda getdikcə artır. Lakin saray şairləri Saiblə Səfi Mirzə Suleyman arasında narazılıq yaradırlar. Bu narazılığı hiss edən Saib saraydan uzaqlaşır. O ömrünün sonuna kimi yazmış əsərlərini «Miratül-cəmal» (Cəmalın güzgülü), «Vacibül-hif» («Sağlamlığın vacibliyi»), «Arayışı-Nigar» və s. şer məcmuələrində nizamlayır.

Bu dövrdə Saib Təbrizi Şərqi bütüm mədəni ölkələri olan İraqda, Hindistanda, Orta Asiyada, Türkiyədə, İranda və s. yerlərdə öz əsərləri ilə məşhur bir şair kimi tanınır.

Saib Təbrizi əsərlərində şahları ədalətə çağırmışdır. O əsərlərində şahları tənqid etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda mənəbpərəst, kütbeyin dövlət xadimlərini də tənqid etmişdir. O, dövrün hakiminə öyüd-nəsihət verməyin faydasız olduğunu gördükdə daha kəskin şerlərlə çıxış edir. O hökmdara xatırladır ki, xalq səndən sədəqə istəmir, sənin əlində topladığın iqtidar da, mülkiyyət də xalqındır. Siz onu geri qaytararkən heç də fədakarlıq etmirsiniz. Xalq hər şeyə qadirdir. O xəsislərdən sədəqə istəməz.

Saib təbrizi ümumiyyətlə yaşadığı dövrü qamçılamiş, ədalətsizliyə qarşı çıxmışdır. O adil bir hökmdar, insana qiymət verən, hörmət edən bir hakim arzulamışdır. Onun əsərlərində dini mövhumat və cəhalətə qarşı etiraz motivləri xüsusi yer tutur.

Nə məsciddən xeyir gördüm, nə meyxanə çatır dadə,
Daha başqa yerim yoxdur, gedim indi bu dünyədə.

Saib Təbrizinin əsərlərində insan məhəbbəti də mühüm yerlərdən birini tutur. İnsan şəxsiyyətini yüksəltmək, qiymətləndirmək, onun siyasi əxlaqi görüşlərinin mərkəzində durmuşdur.

Saib Təbrizi şerlərində, qəzəllərində zəhmətkeş kütlələri həmişə müdafiə etmiş, onları həmişə azad və bəxtiyar görmək istəmişdir.

Şairin «Qəndharnamə» məsnəvisi və «Səfinə» əsəri haqqında bir sıra məlumatlar var ki, bu əsər II Şah Abbasın (1647-1666) Hind padşahı şah Cahanla (1627-1658), 1649-cı ildə apardıqları dəhşətli müharibədən bəhs edir. Bu müharibədə Şah Abbas qələbə çalmışdır.

Saib Təbrizi əsərlərində eşq-məhəbbətlə yanaşı başı ucalıq, azadlıq, qürur, minnətsiz yaşamaq, səfa və sədəqət, həyata bağlılıq, gözəlliyə pərəstiş, insanın ən gözəl səciyələrini tərənnüm etmişdir.

Saib Təbrizi eyni zamanda feodal ruhani quruluşuna qarşı çıxaraq onları şerlərində tənqid atəşinə tutmuşdur. O əsərlərində ədalətli hökmdar arzulasa da gəzdiyi ölkələrdə onu görə bilməmişdir.

Azərbaycanın məşhur təskirəçisi olmuş M.Məmmədli Tərbiyət öz yazılarında qeyd etmişdir ki, «Saib Təbrizi məhsuldar şair olmuşdur. Onun 120 min beytini mən şəxsən görmüşəm». Saib Təbrizinin II Şah Abbas hakimiyyəti dövründə onun mülküşşüərə adını almışdır. Bu da «şairlər şahı deməkdir».

Saib Təbrizi Yunan fəlsəfəsini də dərinlən öyrənməyə səy göstərmişdir. Öz əsərlərində kəndlilərin və sənətkarların yaradığı əməyini fəlsəfi nöqtəyi nəzərdən qiymətləndirməyə üstünlük vermişdir. O da Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi maddi nemətlər yaradanlara, cəmiyyətə fayda verənlərə yüksək qiymət vermişdir.

Kim çörək dərdini çəkmir o yeyir burda çörək,
Kim çörək dərdi çəkirsə o gərək yana, dözə
Eşq sərgəştliyi Saibə məxsus ki, deyil,
De hanı öylə gəmi düşsə bu tufana, dözə.

Zəhmətkeş şair zəhmətkeşlərin mənafeyini müdafiə edərək humanizm ideyaları ilə çıxış edir. O feodalizm cəmiyyətində insanların qeyri-bərabərliyini açıq-aşkar göstərir.

«Səfinəyi - Saib» əsərində ədib demək olar ki, özünün həyat və fəaliyyəti haqqında, yaşadığı dövrdə gəzmiş olduğu ölkələrdə gördüyü hadisələr, görüşdüyü insanlar haqqında məlumat vermişdir.

Saib Təbrizi bütün insanların bərabər olmasını arzu etmişdir. Şair qəti olaraq inanırdı ki, haqq yol haqsızlıqdan intiqam alacaqdır. Yolundan çıxanları elə tapşırmaq elin mühakiməsinə vermək lazımdır.

Yol əgər haqdır, çəkər yolsuzdan axır intiqam,
Elə tapşır, çıxdılar yoldan əgər yoldaşlar
Oldu məğlubi-həvai-nəfsi-istilai-əql,
Aldılar hakim əlindən ixtiyar ovbaşlar.
Çün könul binur olub mütləq ənən olur həvəs,
Qaş qaralanda çıxarlar yuvadan xəffaşlar.
Mehriban olmaz Nəsimi- sübhədən həqdir sənə,
Şəmtək ta tökməsəm Saib gözündən yaşlar.

Saib Təbrizi şerlərini böyük dünyagörüşlə yazmışdır. Onun şerləri Azərbaycanda, Hindistanda, İranda, Türkiyədə, Orta Asiyada fars dilli və türkdilli ədəbiyyatın inkişafına müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir. O əsrin azad fikirli bir mütəfəkkiri kimi ictimai həyatda azadlıq-bərabərlik axtarmışdır.

Saib Təbrizi elmsiz, biliksiz, lovğa, paxıl insanları tənqid etmiş, onları düzgün yola, həyatda insanları sevməyə dəvət etmişdir.

Saibə görə dünyanın bəzi adamlarını gözdən, qiymətdən düşməsi onların daxili aləmindəki paxıllıq hissidir.

Saib Təbrizi yaradıcılığı dövründə çoxlu qəsidə, rübai, qitə, məsnəvi yazsada əsasən qəzəl ustası kimi şöhrət qazanmışdır.

O humanist bir şair kimi lirikasında məhəbbəti də tərənnüm etmişdir. Onun əsasən, ictimai-siyasi, fəlsəfi, əxlaqi görüşləri məhəbbət mövzularındakı əsərlərində də əks olunmuşdur.

O ictimai ədalətsizliyə zülm və haqsızlığa qarşı ehtiraz ruhlu əsərlərində düzlüyü, xalqa xidməti, dostluğu, səadətə, elm və biliyi tərənnüm etmiş, cəhaləti, riyakarlığı pisləmişdir.

Saib Təbrizi 1676-cı ildə İsfahanda vəfat etmiş, məşhur «Saib təkirəsində» dəfn edilmişdir.

1975-ci ildə Özbək şairi H.Suleymanov Hindistanda olarkən Lakxnau şəhərində bir kitabxanada Saib Təbrizinin əsərlərinə rast gəlmiş onu mikrofilmini çıxarmışdır.

1982-ci ildə Özbəkistan EA-sı bu külliyyəti Azərbaycan EA-nın Şərqsünaslıq institutuna hədiyyə etmişdir.

Avropa tədqiqatçısı professor Eduard Braun Saib Təbriziyə yüksək qiymət vermişdir. Y.Bertels onu XVII əsrin Hafizi adlandırmış, rus şərqsünası A.Krımski isə Saib Təbrizini XVII əsrin İran şairlərinin müəllimi adlandırmışdır. Hind alimi Şibli Neman onu İranın axırncı böyük şairi kimi qiymətləndirmişdi.

Çex alimi Yan Ripka isə Sədi və Hafisdən sonra Saibi şerin ən böyük nümayəndəsi kimi hesab etmişdir. Akademik Həmid Araslı onu poeziyanın dahi Füzulisi ilə müqənisə etmişdir.

Məşhur təskirəçi Nəzrabadi Saibin şerlərinin ölkələrə yayılmasına günəşin nurunun kainata yayılmasına oxşatmışdır.

Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzulidən sonra YUNESKO Saib Təbrizinin yubileyinin beynəlxalq miqyasda qeyd edilməsini təşkil etmişdir.

Saib Təbrizi Azərbaycanda ictimai-siyasi fikrin inkişafında və yayılmasında mühüm rol oynamışdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. “Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi” 1-ci cild, - Bakı, 2005.
2. “Azərbaycan tarixi” 1-ci cild, - Bakı, 1994.

3. Araslı H - Saib Təbrizi. "Nizami" adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 1-ci cild. - Bakı, 1946.
4. Saib Təbrizinin seçilmiş əsərləri .- Bakı, 1980.

AZƏRBAYCANDA VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA QHT-NİN ROLU

BDU-nun magistrantı
Cəfərov Sahib Nazim oğlu

Vətəndaş hüquqlarının aliliyinə əsaslanan demokratik dövlət quruculuğunu strateji məqsədlərindən biri kimi bəyan etmiş Azərbaycan Respublikasında görüləsi əsas işlərdən biri də qeyri- hökumət təşkilatlarının (QHT) formalaşması və inkişafı üçün münbit siyasi və hüquqi şəraitin təmin olunmasıdır. QHT-lər yerli demokratiyanın inkişafında və ictimai xidmətlərin yüksək səviyyəyə çatdırılmasında mühüm rola malikdir. Azərbaycanda QHT-lərin yaradılması və fəaliyyətini tənzimləyən ilkin normativ akt- «İctimai birliklər haqqında» qanun hələ 1992-ci ildə qəbul edildi. İctimai birliklərin yenidən formalaşdığı həmin mərhələ üçün bu sənəd yetərli idi. Yəni, dövlət- QHT münasibətləri tənzimlənirdi. Lakin ictimai münasibətlərin və proseslərin davamlı inkişafı qanunvericilikdə də islahatların aparılmasını labüd etdi. Belə ki, 13 iyun 2000-ci ildə yeni qanunvericilik aktı- «Qeyri- hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında» qanun qəbul olundu.

Hazırda Azərbaycanda III sektorun fəaliyyətini tənzimləyən kifayət qədər ciddi hüquqi baza formalaşdırılıb. İctimai müzakirələr daim dəyişən dinamikaya söykəndiyindən qanunvericiliyin də daim islahatlarla müşahidə ediləcəyi istisnasız bir prosesdir. Faktiki olaraq Konstitusiyada təsbit olunan müvafiq əsas qanunla yanacaq, bu sahəni əlaqəli cəkildə tənzimləyən Hüquqi cəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında», Vergi Məcəlləsi, Mülki Məcəllə, «Sosial sığorta haqqında», «Qrant haqqında» və bir sıra digər hüquqi sənədlər də proseslərin sabit xarakterli inkişafında mühüm rol oynayır. Odur ki, ötən dövr ərzində qeyri- hökumət təşkilatlarının dairəsi də xeyli genişləndi. Belə ki, 2500-dən çox QHT-nin ölkədə fəaliyyət göstərdiyi vurğulanır. Onların yarısından çoxu dövlət qeydiyyatına alınıb və hüquqi cəxs statusuna malikdir. Eləcə də onların fəaliyyətini əlaqələndirən bir çox birliklər də yaradılıb. Buna QHT Forumu, QHT Konqresi və QHT Konfederasiyasını misal göstərmək mümkündür. Bir sıra sahələr üzrə ixtisaslaşan QHT komissiyaları da fəaliyyət göstərir ki, bu da əsasən insan hüquqları və seçkilər sahəsini əhatə edir. Bu ittifaqlar vaxtacırı yığıncaqlarını çağırır, QHT-lərin fəaliyyətini əngəlləyən problemlərin həlli istiqamətində birgə səy ortaya qoyur və eləcə də dövlət - QHT-lər münasibətlərinin tənzimlənməsi prosesində şəffaflığın hökm sürməsinə təmin etməyə çalışır.

Azərbaycanda QHT-lərin dairəsinin genişlənməsində və onların fəaliyyət istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsində beynəlxalq təşkilatlar böyük rol oynayır. Hərçəndi daha önəmli rol oynaya bilər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əsas beynəlxalq QHT-lər ABŞ-a məxsusdur. Ötən dövr ərzində bu istiqamətdə olan iclərin ləngiməsində ABŞ-ın «Azadlığı müdafiə aktı»na 907-ci düzəlicin son dərəcə mənfi rol oynadığı məlum olur. ABŞ hökumətinin 907-ci düzəlicin müvəqqəti olaraq dayandırılması barədə çıxardığı qərar ölkədə QHT- lərin fəaliyyətinin genişlənməsinə stimula verdi. Hazırda Azərbaycan QHT-ləri və yerli özünüidarəetmə orqanları bir sıra beynəlxalq təşkilatların əsas hədəf qrupları sırasına daxil edilib, onların inkişaf etdirilməsinə yönəlməli layihələr genişləndirilib. ASI, IFES, Avrasiya Fondu, «Uşaqları xilas edin», IREX, «Dünyaya baxı» kimi Amerika təşkilatları, eləcə də bir sıra Avropa təşkilatları (GTZ) yerli özünüidarəetmə sisteminin inkişafına yönəlmiş, həmçinin QHT-lərin yerli özünüidarəetmə sisteminin inkişafına yönəlməli layihələrini daha geniş cəkildə dəstəkləməyə başlayıblar.

Bununla belə, ötən mərhələlərin təhlili və mövcud reallıqlar hələ də QHT-lərin köklü problemlərinin qaldığını göstərir. Şübhəsiz, bu problemlər ölkədə demokratikləşmənin inkişafı və vətəndaş təcəbbüsçülüğünün artırılması baxımından ciddi əngəllər törədir. Bunların aradan qaldırılması vacib cərtlərdəndir. Politoloqlar ən kəskin problem kimi üç məsələ üzərində

dayanırlar:

1. Dövlətlə QHT münasibətlərinin sivil prinsiplər əsasında qurulması.
2. QHT-lərin Hüquq qanunvericiliyinin təkmillədirilməsi və bürokratik maneələrin aradan qaldırılması
3. QHT-lərin maliyyə mənbələrinin formalaşmasında şəffaf və əlverişli mühitün formalaşdırılması.

Qeyri-kommersiya hüququ üzrə Beynəlxalq Mərkəzin «QHT-lərin fəaliyyətini nizama salan qanunların iclənib hazırlanması və tətbiqi üzrə təlimat»ında göstərilədiyi kimi, hər bir ölkədə güclü və müstəqil üçüncü sektorun fəaliyyətini təmin etmək üçün qanunların qəbulunun bir neçə səbəbi var:

- söz, fikir və birləcmək azadlığının həyata keçirilməsi;
- plüralizm və dözümlülüyün cirmikləndirilməsi;
- sosial-sabitlik və qanunlara əməl edilməsinin təmin olunması;
- effektivlik;
- dövlət sektorunun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verməməsi;
- bazar iqtisadiyyatına dəstək verilməsi.

Bu siyasi və iqtisadi səbəblər hər hansı dövlət üçün, xüsusilə demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunu bəyan etmiş ölkələr üçün xüsusilə aktual əhəmiyyət kəsb edir və bu səbəbləri bir neçə sözlə ümumilədirərək belə demək olar: güclü və müstəqil III sektor vətəndaş cəmiyyəti qurulmasının ilkin və vacib cərtlərindən biridir.

Dövlətin güclü və tam müstəqil III sektor yaradılmasına marağının başlıca göstəricisi QHT-lər haqqında qəbul etdiyi qanunların demokratikliyi və hüquqi baxımdan təkmilliyi, onların fəaliyyətinə yaradılan şəraitin xarakteridir. Açıq Cəmiyyət İnstitutu (ASI), ABŞ-a məxsus bir çox beynəlxalq QHT-lər və o cümlədən beynəlxalq təşkilatların bir sıra ixtisaslaşmış qurumları Azərbaycanda III sektorun vəziyyəti, QHT-lərin problemləri, onlar barədə qanunvericiliyin vəziyyəti və inkişafı perspektivlərini araşdırmaqdır.

Beynəlxalq hüquq normaları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və başqa qanunlarına uyğun olaraq fəaliyyətinə icazə verilən QHT-lər artıq çağdaş Azərbaycan cəmiyyətinin reallıqlarından biridir. Ancaq, bu reallıqlar acı həqiqətlərdən də xali deyil. Qeydiyyat, maliyyə, vergi, dövlət təşkilatları ilə əlaqə və s. bağlı qanunvericilikdə və onun tətbiqi təcrübəsində yaranan problemlər sözsüz ki, bu təşkilatların güclü və müstəqil sektora çevrilməsinə əngəl törədir. Yüzlərlə QHT qeydiyyatı fəaliyyət göstərir. Özü də çox hallarda qeydiyyatdan keçmiş QHT-lər qeydiyyatdan keçmiş təşkilatlardan daha aktiv işləyir. Bu şəraitin yaranmasının əsas səbəbləri QHT-lər haqqında qanunda və hüquqi şəxslərin qeydiyyatı ilə bağlı qanunlarda sərt qeydiyyat prinsipinin rəhbər tutulması, dövlət məmurlarının qanunları özbaşına, istədikləri kimi təfsir və tətbiq etmələridir. Ancaq bəzi hallarda qanunların beynəlxalq standartlara uyğun gəlməməsindən daha çox problemin çətinliyi məmur özbaşınalığındadır. Qanunu çox hallarda bilə-bilə tərsinə təfsir edən məmur arxayındır ki, ondan məhkəməyə verilən şikayət təmin olunmayacaq.

Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbulu ilə bağlı bu çətinliklərin aradan qalxacağına olan ümid hələlik özünü doğrultmasa da, bəzi xırda irəliləyişlər var. 90-cı illərin sonlarından başlayaraq onlarla QHT-nin (özü də çoxdan fəaliyyət göstərən və dəfələrlə qeydiyyatdan keçmiş QHT-lərin) qeydiyyatdan keçirilməsi, QHT-lər haqqında yeni qanun qəbul edilməsi təbii ki, optimizm doğurmaya bilməz.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda dövlətlə QHT-lər arasında münasibətlər heç də həmişə demokratik prinsiplər əsasında qurulmayıb. Bəzi hakimiyət strukturları QHT-lərin fəaliyyətinə, sadəcə «ictimai özfəaliyyət» müstəvisindən yanaşaraq bu qurumlarla ciddi və davamlı əməkdaşlığın qurulmasında maraqlı olmayıb. Bu, bir tərəfdən həmin institutların mahiyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsi, digər tərəfdən dövlət rəsmilərinin qısqanc münasibətilə şərtlənir. Bir sıra QHT-lərin fəaliyyətinin mahiyyəti haqqında təsəvvürün və

peşəkarlığın kifayət qədər olmaması, hədsiz dərəcədə siyasiləşməsi də az rol oynamır. Bununla belə, bir mənalı şəkildə qeyd edilməlidir ki, bütün hallarda münasibətlərin tənzimlənməsində neqativ halların məsuliyyəti daha çox dövlət idarəetmə orqanlarının üzərinə düşür. Bu istiqamətdə əsaslı islahatlara ehtiyac duyulur. Şübhəsiz, xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi zərurəti meydana çıxır. Çünki bu təcrübələr Azərbaycan üçün də xarakterik olan münasibətlər sistemi və qaydalar aşılır. Məsələn, Estoniyada vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf konsepsiyası hazırlanıb. Orda dövlət-QHT, habelə digər vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları ilə əməkdaşlığın prinsipi və formaları müəyyən edilib. Fikrimizcə, Azərbaycanda da vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun gücləndirilməsi məqsədilə xüsusi dövlət proqramı (yaxud komissiyası) qəbul edilməli və bu proqrama uyğun kompleks və sistemli tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu proqramın əsas istiqamətləri isə ilkin mərhələdə QHT-lərin fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik sisteminin təkmilləşdirilməsi, təcrübədəki mövcud problemlərin aradan qaldırılması, QHT-lərin maliyyə imkanlarının genişləndirilməsinə yönəldilməsidir.

Deyək ki, Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən mal keçirən fiziki və hüquqi şəxslərdən tutulan gömrük rüsumları və xüsusi rüsumların növləri «Gömrük tarifi haqqında» Qanunla müəyyən olunur. Lakin qanunvericilikdə QHT-lər barədə hər hansı xüsusi göstərici yoxdur. İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan QHT-lər çox vaxt əslində kommertiya təşkilatlarına bərabər tutulur və onların xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. «Gömrük tarifi haqqında» Qanunun 33-cü maddəsinə əsasən, gömrük güzəştləri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə verilir. Tarif güzəştlərinin (preferensiyaları) verilməsi qaydasını Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti müəyyən edir. QHT-lərin istifadə edə biləcəyi az- çox əhəmiyyətli yeganə hal bu qanunun 34-cü maddəsində nəzərdə tutulur. Həmin maddənin «e» bəndinə əsasən, texniki yardım da daxil olmaqla təmənnasız yardım və xeyriyyə məqsədi ilə dövlətlərin, hökumətlərin və beynəlxalq təşkilatların xətti ilə Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və ya bu ərazidən çıxarılan mallar gömrük rüsumlarından azad edilir. «Qrant haqqında» qanunun tətbiqi ilə əlaqədar sonradan, 2001-ci il 6 mart tarixli qanunla «Gömrük tarifi haqqında» qanunun bu maddəsinə əlavə edilmişdir. İndi təkcə mallar deyil, habelə grant haqqında müqaviləyə və ya qərara əsasən grant kimi alınmış pul və digər maddi yardımlar» da gömrük rüsumundan azad edilmişdir.

Başqa vergilərə baxaq... «Əlilliyin qarşısının alınması», əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» qanunun 52-ci maddəsində, Dövlət gənclər siyasəti haqqında» Qanunun 19-cü maddəsində), «Veteranlar haqqında» Qanunun 10-cü maddəsində müvafiq ictimai birliklərin iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələrinin yaradılmasına yol verilir. Bu qanunlarda və başqa normativ aktlarda həmin müəssisələrə vergi güzəştləri də müəyyən edilir. Məsələn, yuxarıda göstərilən birinci qanunun 52-ci maddəsində göstərilir ki, «əlillərin ictimai təşkilatları mədəni-kütləvi, idman klubları, mədəniyyət evləri, kitabxanalar və s. yerləşən binalar üçün icarə haqqını, rabitə və kommunal xidmətini ödəməkdən azad edirlər». Əslində sosial fondlara - sosial təminat fonduna və əmək haqqı fondundan ayırmaları münasibətdə ən əsaslı variant QHT-lərin bu ayırmalardan azad edilməsidir. Çünki bu, həm QHT-lərin işçilərinin gələcək sosial təminatı üçün lazımdır, həm də sosial problemlərin həllində QHT-lərin dövlətə yardımı deməkdir. Qanunvericiliyin bu sahəsində də QHT-lərə münasibət qaneedici deyil. Bütün başqa təşkilatlarla yanaşı, QHT-lər də əmək haqqı fondunun 1/3 hissəsindən də artıq məbləğdə ayırmalara məruz qalırlar. (bu fondlara ödəmələr bütün hüquqi şəxslərin, o sıradan QHT-lərin hər ay əmək haqqına yönəltdiyi məbləğdən ayrılır və işçilərin əmək haqqından tutularaq həmin fondların hesabına köçürülür, grant istisna olmaqla nə işə götürən, nə də işçi bu vəzifədən azad edilir). Bu məbləğin azaldılması vacibdir. Çünki həyat səviyyəsinin və əmək haqlarının son dərəcə aşağı olduğu bir şəraitdə belə ayırmalar QHT işçilərinin maddi vəziyyətinə mənfi təsir göstərir və onların maddi marağını azaldır.

Daha bir önəmli məsələ QHT-lərin ödədiyi kommunal xidmətlər haqqıdır. Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə bu haqların tarifləri müəyyən olunarkən ödəyicilər iki kateqoriyaya bölünürlər:

1. Fiziki şəxslər

2. Hüquqi şəxslər.

Bu bölgüyə uyğun olaraq kommunal xidmət haqları: qazdan, sudan, elektrik enerjisindən və s. istifadə haqları hər vahid üçün iri məbləğdə artır. Məsələn, 2001- ci il oktyabrın 1-dən etibarən elektrik enerjisinin hər kilovatının dəyəri kommersiya təşkilatları üçün 295 manat, başqa hüquqi şəxslər, o sıradan QHT-lər üçün 153 manat 40 qəpik, vətəndaşlar üçün 96 manatdır. Yuxarıda göstəriləyi kimi, bu halda da QHT-lər başqa hüquqi şəxslərdən fərqləndirilir və onlar üçün güzəşt nəzərdə tutulmur.

Mövcud qanunvericiliyin təhlili göstərir ki, bu sahədə ciddi dəyişikliklər aparılmasına ehtiyac var. QHT sektorunda aparılan müzakirələrə əsaslanaraq dəyişikliklər və əlavələr edilməsi zəruri olan sənədlər sırasında «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında», «Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında», «Sosial sığorta haqqında», «Qrant haqqında» qanunları və Vergi Məcəlləsini göstərə bilərik.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.3cu sektor jurnalı
- 2.Azərbaycan Respublikası QHTlər haqqında qanunu
- 3.. Azərbaycan QHT-ləri: mövcud durum. Hesabat 2003
- 4.“Azadlığın düsturu” Hakimiyyət və fərd. Marek Novitski

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Махмудов Назим Шахин оглы,
магистрант БГУ

Сегодня в мире сохраняется немало угроз национальным интересам государств и в целом мировому сообществу. Этнические конфликты и государства с неопределенными режимами существуют во многих странах мира. Распространение обычного огнестрельного оружия, терроризм, организованная преступность и экологические проблемы не признают национальных границ и вызывают озабоченность во всех государствах.

Исходя из этого, знание современных концептуальных подходов к обеспечению безопасности различных государств, а также их исторических, философско-мировоззренческих аспектов необходимо для любой власти при выработке конкретных политических решений на высших уровнях государственной власти.

Во всех развитых странах высшим должностным лицом, отвечающим за обеспечение национальной безопасности, является глава исполнительной власти, даже если, согласно Конституции, он не имеет статуса верховного главнокомандующего (Федеральный канцлер в ФРГ, премьер-министр в Великобритании и Японии).

При главе исполнительной власти функционирует высший орган, консультирующий его по вопросам национальной безопасности, координирующий политику ведомств, намечающий стратегические ориентиры их деятельности. В Великобритании это Совет обороны, в Японии - совет национальной обороны (СНО), в Германии - Совет безопасности (СБ), в США- Совет национальной безопасности (СНБ).

Численность этих структур, как правило, невелика. Постоянными членами СБ в Германии являются Федеральный канцлер, министры обороны, иностранных дел, внутренних дел, финансов, экономики, транспорта, почты, связи. В Японии в СНО входит премьер-министр, министры иностранных дел, финансов, начальник управления национальной обороны (выполняет функции министерства обороны), секретарь кабинета министров, начальники управления полиции и научно-технического управления. В США в СНБ входят Президент, Вице-президент, государственный

секретарь, министр обороны, начальник Управления мобилизации. Кроме того, на заседаниях СНБ обычно присутствуют постоянные советники- директор Центрального разведывательного управления (ЦРУ) и председатель Комитета начальников штабов (КНШ), советник президента по вопросам национальной безопасности, а также министры финансов, юстиции, энергетики и др. СНБ, как правило, собирается еженедельно, его заседания проходят в комнате ситуационного анализа Белого дома.

Важнейшую роль в обеспечении национальной безопасности отводится вооруженным силам. Но с учетом того, что значительная доля угроз национальной безопасности в современном мире не носит непосредственно военного характера, возрастает роль гражданских министерств и ведомств в обеспечении соответствующих интересов государства. Их функции в сфере обеспечения безопасности связаны с деятельностью ведомственных разведывательных служб, которая координируется и направляется на самом высоком уровне (3, с. 352-354).

Так в США ключевую роль в обеспечении национальной безопасности играет так называемое разведывательное сообщество (13 правительственных ведомств), занимающееся разведкой, контрразведкой, тайными операциями.

Структура разведывательного сообщества формализована, деятельность входящих в него ведомств координируется Центральной разведкой, которую возглавляет директор ЦРУ.

К числу ведомств, входящих в разведывательное сообщество, относятся следующие.

1. ЦРУ, созданное в 1947 г. согласно закону о национальной безопасности, подчиняется непосредственно Президенту и считается подотчетным соответствующим комиссиям Конгресса. ЦРУ осуществляет разведывательную и контрразведывательную деятельность в интересах национальной безопасности: проводит специальные операции, разрабатывает новые технологии для разведывательного сообщества, проводит аналитическую работу для СНБ, «присутствует» в командном составе войск США, в кризисных точках и др. (2)

2. Федеральное бюро расследований (ФБР). В функции ФБР входят:

- а) контрразведка;
- б) борьба с организованной преступностью;
- в) борьба с коррупцией и незаконными операциями банков;
- г) борьба с терроризмом.

3. В разведывательное сообщество входит министерство энергетики. Еще в 1947 г. была учреждена Комиссия по атомной энергии (КАЭ). Ей было предписано осуществлять контрразведывательную и разведывательную деятельность, в частности, анализировать и оценивать перспективы овладения ядерной энергией другими странами, возможности создания им ядерного оружия.

4. В разведывательное сообщество входит министерство финансов в США, в структуре которого в 1961 г. было создано управление национальной безопасности, в компетенцию которого входят все вопросы, связанные с внешнеэкономической деятельностью.

5. Управление исследований и разведки государственного департамента США (создано в 1946 г.), обобщает и представляет в СНБ разведывательную информацию, поступающую через систему дипломатических представительств США за рубежом.

6. В структуру министерства обороны США входит система разведывательных служб. Прежде всего, это разведслужбы, подчиненные министерствам видов вооруженных сил. К этой структуре также принадлежат:

6.1. Агентство национальной безопасности (АНБ). Создано в 1952 г. В его задачи входит обеспечение радиоэлектронной разведки, информационной безопасности, защита системы связи;

6.2. Национальное управление картографии и виртуальной реальности (создано 1996 г. за счет объединения подразделений, занимающихся картографией, обработкой данных аэрокосмической разведки, компьютерным моделированием боевых операций).

6.3 Разведывательное управление (РУМО), созданное в 1961 г. Помимо обобщения и анализа данных разведок, руководит деятельностью военных атташе США (3, с. 351-358).

Аналогичная система руководства и координации деятельности разведслужб существует и в других странах. Так, в Великобритании еще в 1936 г. был создан совместный комитет по разведке (СКР).

В настоящее время в СКР, заседающий раз в неделю, входят представители министерств: иностранных дел и по делам Содружества; обороны; финансов, руководители трех разведслужб и ведомств, отвечающих за безопасность страны, координатор и руководитель группы экспертов. Председатель СКР является членом кабинета, имеет право непосредственного доклада премьер-министру.

СКР принимает решения о структуре разведслужб, распределении ресурсов, координирует их деятельность, отслеживает возникающие политические, военные и экономические вызовы интересам Британии, дает оценку текущим ситуациям, связанным с угрозой национальной безопасности, обеспечивает контакты с разведками союзных стран.

Контрольными структурами по отношению к СКР являются, во-первых, комитет парламента по разведке и безопасности, контролирующий расходование средств, эффективность управления разведслужбами. Во-вторых, под-комитет по безопасности, приоритетам и деятельности при кабинете министров (аналоги в других стран отсутствуют),руководимый представителем министерства внутренних дел и включающий представителей основных министерств, который дает оценку соответствия деятельности служб безопасности страны, поставленным перед ними целям, дает рекомендации по ее совершенствованию.

К числу основных разведслужб, представленных в СКР, относятся следующие.

1. Служба безопасности (МИ5) была создана в 1909 г. как контрразведка, в дальнейшем были присвоены также следующие функции: аналитическая, борьба с терроризмом и организованной преступностью.

2. Секретная разведывательная служба (МИ6) также создана в 1909 г. Задачи МИ6 включают внешнюю разведку в области безопасности, обороны, внешней и экономической политики, проведение специальных операций, поддержание связей с разведслужбами других стран.

3. Правительственный центр кодирования, созданный в 1946 г. для обеспечения радиоэлектронной разведки, безопасности связи, работающий совместно с министерством обороны.

4. Объединенная военная разведка (ОВР), созданная в 1964 г. путем слияния аналитических подразделений трех разведслужб родов войск для обобщенного анализа военных вызовов национальной безопасности. Ее руководитель осуществляет также общее руководство всей военной разведывательной деятельностью (4, с. 3-22).

Наряду с изучением структуры разведывательного сообщества как базового источника информации для принятия решений в области национальной безопасности, важным является исследование вопросов связанных с выработкой и принятием решений в области национальной безопасности руководством развитых стран мира, вскрытие его механизма имеет значение для понимания содержания процессов выбора политического курса страны.

Принятию решений в США предшествует подготовка органами разведывательного сообщества соответствующих аналитических материалов, содержащие оценку ситуации и характеристику предлагаемых мер. Эти материалы

представляются членам СНБ в виде развернутых научных докладов, к которым прилагаются краткие обзоры их содержания с основными выводами.

В штате белого дома обеспечением работы СНБ на уровне руководящего состава относятся: помощник президента по национальной безопасности, исполнительный секретарь СНБ. Сама группа ситуационного анализа создана в 1961 г., в настоящее время включает 30 сотрудников. Группы ежедневно готовят «утренний доклад» по национальной безопасности для Президента (ему также вручается доклад ЦРУ), других членов СНБ, содержащий обобщенную информацию о положении дел в кризисных точках, деятельности ведомств, отвечающих за безопасность страны, реакции средств массовой информации на их деятельность (3, с. 374-377).

В целом, в США самые широкие полномочия в вопросах принятия стратегических решений по обеспечению национальной безопасности у президента. В зависимости от важности и срочности рассматриваемых проблем, решения президента в области национальной безопасности в общей форме можно классифицировать следующим образом:

решения, принимаемые в чрезвычайных условиях и требующие немедленных действий. Это, прежде всего, решения о применении стратегических ядерных сил в случае внезапного ядерного удара по территории США. Учитывая скоротечность процессов обнаружения и крайне жесткий лимит времени, такое важнейшее решение должно приниматься за 2-3 мин. Президент США имеет право принимать самостоятельные решения для использования вооруженных сил при нападении на США и американские объекты за рубежом. К этой же категории относятся решения, принимаемые в случаях стихийных бедствий крупных масштабов, массовых волнений и гражданских беспорядков, способных дестабилизировать внутривнутриполитическую ситуацию.

решения определяющие формирование внешнеполитического курса, с учетом изменения обстановки в мирное время, экономической конъюнктуры, политики различных государств в отношении США. Такие решения отражаются в ежегодном докладе президента Конгрессу «Стратегия национальной безопасности США».

военно-политические и экономические решения по внутригосударственным проблемам, вопросам строительства вооруженных сил, развития и производства вооружения и военной техники. Здесь на президентском уровне определяются важнейшие экономические проблемы страны и направления строительства вооруженных сил.

текущие решения по внутривнутриполитическим проблемам. Такие решения направлены, прежде всего, на обеспечение нормальной жизнедеятельности государства, охватывают широкий круг внутривнутриполитических, экономических, социальных, экологических и других вопросов. Подобные решения, как правило, принимаются оперативно (6, с. 89-90).

Высший консультативный орган при Президенте – совет национальной безопасности – обеспечивает принятие стратегических решений. Основной функцией СНБ является экспертное консультирование президента, подготовка рекомендаций для принятия решений в сфере национальной безопасности, а также определение и оценка целей, обязательств, рисков в области внешней и военной политике, рассмотрение широкого круга межведомственных проблем и др.

Следует особо подчеркнуть, что хотя на заседании СНБ его члены могут придерживаться разных позиций, решений по обсуждаемому вопросу, в конечном счете, единолично принимает Президент. Совет в целом не полномочен принимать какие-либо решения (3, с. 380).

Изучение механизма принятия решений в области национальной безопасности **ФРГ** является важным этапом исследования зарубежного опыта по обеспечению национальной безопасности. Структура и функционирование механизма принятия

решений в области национальной безопасности в ФРГ определяется государственным устройством, нормативно-правовыми положениями Конституции (1).

Главным звеном в процессе выработки и принятия решений по обеспечению национальной безопасности является правительство и федеральный канцлер. Только правительство в состоянии осуществлять повседневное управление внешней и военной политикой страны. Для этого оно в своем распоряжении имеет специальный аппарат, на который возложены управленческие функции и практическая реализация военно-политических и других решений. Этот аппарат состоит из многочисленных специализированных органов, находящихся в непосредственном распоряжении главы правительства.

Ответственность за планирование и проведение политики национальной безопасности страны в целом несет правительство ФРГ, в состав которого входит Федеральный совет безопасности. Этот орган, возглавляемый федеральным канцлером и включающий в состав еще вице-канцлера (он же министр иностранных дел), министров обороны, внутренних дел, экономики, финансов, а также генерального инспектора бундсвера, разрабатывает предложения по важнейшим вопросам национальной безопасности страны и координирует деятельность военных и гражданских органов в данной области. Федеральный совет безопасности собирается по мере необходимости, но чаще чем комитеты правительства. Его заседания подготавливает и протоколирует специальная группа ведомства федерального канцлера. Предусмотренный Положением о ведомстве федерального канцлера межведомственный секретариат, состоящий из руководителей отделов, участвующих в работе совета безопасности министерств, играет вспомогательную роль, представляя необходимые данные и материалы этой группе (5, с. 22-29).

Важные решения по вопросам политики национальной безопасности принимаются, как правило, коллективно советом безопасности, правительством или на уровне двух-трех компетентных министерств (коренное различие от системы принятия решений в СНБ США). Документы, касающиеся подготовки заседания Совета НАТО или других проблем, обычно разрабатываются соответствующими министерствами, а канцлер утверждает их без обсуждения.

Изучение механизма принятия решений в сфере национальной безопасности **Японии** является следующим этапом исследования. Современный механизм принятия решений в области национальной безопасности в Японии сложился в послевоенный период. Его становление и развитие тесно связаны с формированием структуры политического господства практически единственной правящей либерально-демократической партии (ЛДП), которая находится у власти с 1955 г., с небольшими перерывами.

Основными структурными элементами механизма принятия решений в области национальной безопасности в Японии являются: органы высшего военного управления (Совет национальной обороны, управление национальной обороны); органы промышленных объединений, в той или иной форме связанных с военным производством; военно-политические органы ЛДП и парламент.

Взаимосвязи основных структурных элементов механизма показывают, что одна из главных ролей в выработке и принятии решений по обеспечению национальной безопасности принадлежит органам высшего военного управления. Являясь органами исполнительной власти (правительства), они направляют и координируют деятельность государственных ведомств, доводят их потребность до военных органов правящей партии, осуществляют разработку соответствующих законопроектов и размещение военных заказов среди компаний-производителей оружия и военной техники.

Заметное воздействие на формирование политики в области национальной безопасности страны оказывают органы военно-промышленного комплекса (коренное различие от систем национальной безопасности остальных изучаемых стран).

Благодаря участию их представителей в работе различных исследовательских организаций и консультативных органов правительства, они имеют возможность доводить свои интересы в военной сфере до аппарата исполнительной власти и правящей партии.

Процесс выработки, принятия и реализации решений в области национальной безопасности в Японии включает четыре последовательных этапа.

На первом этапе военно-политическое руководство страны в лице премьер-министра (верховного главнокомандующего), руководителей военных и других ведущих министерств и ведомств, представленных в совете национальной обороны (СНО), а также представители объединенного комитета начальников штабов (ОКНШ) совместно с руководством правящей партии и наиболее видными представителями военно-промышленного комплекса, формируют цели национальной безопасности страны.

На втором этапе, на основе оценки возможностей (ресурсов) государства, вырабатывают варианты достижения поставленных целей. В этом процессе участвуют управление национальной обороны, ведущие министерства и ведомства, военные органы правящей партии и органы военно-промышленного комплекса варианты решений формируются с учетом рекомендаций государственных научно-исследовательских учреждений, НИИ ведущих компаний, а также частных научных центров.

Третий этап связан с рассмотрением в секретариате СНО предполагаемых решений, их обсуждением и доработкой. Одобренные решения, как законопроекты правительства, выносятся затем на рассмотрение парламента. Принятые парламентом проекты, приобретают силу закона.

На четвертом этапе происходит реализация принятых решений.

Таким образом, существующий в Японии механизм выработки решений в области национальной безопасности сложился и функционирует под воздействием аналогичных в принципиальном плане систем развития государств Запада, с учетом местных национальных традиций (3, с. 391-393).

Рассмотренный эмпирический материал системы обеспечения национальной безопасности развитых государств мира, может быть полезным при формировании конкретных направлений политики и стратегии реализации жизненно важных интересов Азербайджанской Республики в различных сферах безопасности.

Литература:

1. Конституция ФРГ (Основной закон). Бонн, 1999.
2. Закон о «национальной безопасности» США, 27 июля 1947 г.
3. Вожевников А. В., Национальная безопасность России: методология комплексного исследования и политика обеспечения. Москва, 2002 г.
4. Оценка вооруженных сил Великобритании за 1996 г., Лондон, 1996 г.
5. Скурихин С. В. Национальная безопасность Германии. Концептуальные основы и определяющие факторы. Москва, 2002 г.
6. «21 век» (журнал) №2 2006 г.

Resume

Many developed countries have worked out quite effective mechanisms on functioning national security ensuring as well as decision making and conceptual document preparing systems. Analysis of world experience in the given sphere show that this problem is better worked out and practically more efficiently used in the United States, Japan and the West European countries. As practice shows, in many countries effectiveness of national security ensuring system mostly depends on the role and function of such advisory coordinating bodies as National Security Councils (or organs equipollent to them with their competence and structure). The given bodies gain special importance in connection with that fact that they are often responsible for preparing and adopting the most important documents in the sphere of national security. In national security ensuring policy and decision making process of any country the given conceptual political documents have big importance. It is supposed that the balanced accounting of the world experience will be used for forming ensuring organs, making decisions or adopting conceptual documents in Azerbaijan Republic. Detailed analysis or implementation of the experience of other countries will be useful not only for preparing of optimal structures of Azerbaijan Republic's National security strategy and official branch documents, but also for working out and functioning with certain periodicity and format of corresponding mechanism («algorithm») of political decisions on concrete problems in the sphere of national security.

ВИДЫ УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ.

Керимзаде Ирана Тельман к., магистрант

Наказание - центральный институт уголовного права. В нем наиболее полно и наглядно проявляются содержание и направление уголовной политики государства, значение отдельных институтов уголовного права и другие уголовно-правовые аспекты борьбы с преступностью. Оно является наиболее эффективным уголовно-правовым средством борьбы с преступностью, поскольку прерывает антиобщественную деятельность лиц, совершающих преступление. В современном мире, этот институт как никогда ранее стал важным условием для защиты граждан от присягательства на их жизнь, свободу.

Раскроем понятие наказания.

На сегодняшний день существует много трактовок понятия. Выделим наиболее точные - правовое последствие совершения преступления; форма реализации уголовной ответственности; средство уголовно-правового воздействия на виновного в совершении преступления; средство уголовно-правовой борьбы с преступлениями; кара виновному за содеянное; боль, некий ущерб, причиняемый на основе судебного приговора виновному в совершении преступления, и т.д. Эта проблема весьма актуальная в условиях развития, совершенствования демократии. Возникают вопросы - можно ли смягчить или усилить наказания, можно ли заменить тюремные заключения на иные формы наказания, насколько соответствует принципам демократии смертная казнь в развитых странах, способно ли общество принять в свои ряды бывшего заключенного после отбывания наказания, какова цель наказания и т.д. В ответ на эти вопросы были приняты уголовные кодексы, законы, международные акты, постановления посредством президентов, судов, представителей меж.организаций и т.д.

При назначении наказания проявляется отрицательная официальная, моральная и правовая оценка как совершенного общественно опасного поступка, так и лица, его совершившего. Без учета целей нельзя определить социально-правовое

назначение наказания и, следовательно, его эффективность. Специфичность целей наказания оказывает большое влияние на методику исправления осужденного. Государство, наказывая виновного, тем самым порицает его противоправное поведение. Чем выше степень общественной опасности преступления и лица, его совершившего, тем выше уровень исправительно-воспитательных элементов в уголовном наказании.

Но наказание нельзя признать "соизмеримой единицей" общественной опасности. Последняя есть объективная реальность, она первична по отношению к наказанию. Среди наказаний предусмотрен различный уровень правоограничений, причем штраф связан с наименьшим объемом кары, а смертная казнь - с наибольшим.

Одним из главных моментов в вынесении решения судьей является смягчение или усиление наказания. Так, судьи вправе вынести решение со смягчительным наказанием при наличии исключительных обстоятельств, связанных с целями и мотивами преступления, ролью виновного, его поведением во время или после совершения преступления и других обстоятельств, в зависимости от серьезности преступления.

Именно, это решение является одним из преимуществ в «демократическом» обществе, осуществления принципа «гуманизма». Уменьшение срока заключения, замена тюремного заключения на штрафы, обязательные работы, исправительные работы; конфискация имущества, лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью дают шанс осужденному измениться, исправиться, стать законопослушным членом общества.

Реабилитационные меры, применяемые в учреждениях, исполняющих наказание позволяют предотвратить рецидив преступлений.

Лидирующим вопросом остается: Насколько правильно и «демократично» со стороны государства: а) наказание в виде пожизненного лишения свободы и ограничения прав осужденного; б) наказание в виде смертной казни.

Согласно ст. 29 Декларации прав человека, каждый член общества может быть подвергнут ограничениям, установленным законом в целях обеспечения должного признания и уважения прав и свобод других и удовлетворения справедливых требований морали, общественного порядка и общего благосостояния в демократическом обществе. Следовательно, уголовное наказание не имеет целью причинение физических страданий или унижение человеческого достоинства.[1]

Но в качестве меры специального предупреждения лишение свободы, как известно, имеет противоречивый характер: при пожизненном лишении свобод («а») эта статья теряет силу и более того при вынесении данного приговора (пожизненное лишение свободы) можно подразумевать, что осужденный осмыслив содеянное, признав и уважав права и свободы других, сам лишается таковых. Принудительное причинение ему страданий, ущемлений, стеснений морального, физического и имущественного характера - являются второстепенными факторами, которым подвергается осужденный в период отбывания наказания. Ставя перед собой задачу максимально приспособить человека к жизни в обществе, его отделяют от этого общества, желая заменить в сознании человека вредные привычки и представления правильными, его помещают в криминальную среду.

Относительно смертной казни. В 1983г. была принята Европейская конвенция о защите прав человека и Протокол N 6 к этой Конвенции относительно отмены смертной казни. Статья 3 Конвенции гласит: "Никто не должен подвергаться пыткам или бесчеловечным или унижающим его достоинство обращению или наказанию". В ст. 1 Протокола N 6 установлено: "Смертная казнь отменяется. Никто не может быть приговорен к смертной казни или казнен".

Важной акцией ООН следует признать исключение смертной казни из перечня санкций, применяемых Международным уголовным судом (МУС).[2]

В 1999 г. число стран, отказавшихся от смертной казни, впервые заметно превысило число стран, где практика ее применения еще сохранилась. Как видим, проблема «смертной казни» существует не первый год. В 68 странах мира сохранилась эта мера наказания в законе и на практике.

Ежегодно в мире «защитниками человеческой жизни», религиозными представителями, правозащитными («Международная амнистия») и иными организациями проходят многократные акции, митинги против данного вида наказания. К сожалению, даже в такой развитой стране, с укоренившимися демократическими устоями как США, во многих штатах (Джорджия, Нью-Джерси, Небраска, Пенсильвания и т.д.) продолжает применяться данный вид уголовного наказания. В Америке справедливость решений судов о смертной казни нередко ставится под вопрос, активно обсуждается проблема судебных ошибок; газеты постоянно публикуют мнения по этому поводу судей, адвокатов, высокопоставленных чиновников, общественных активистов, пострадавших и осуждены [3]. Немало прежних защитников смертной казни если и не выступают за ее отмену, то признают необходимость пересмотра условий применения этой меры наказания, чтобы такие крайние решения принимались с максимально возможной справедливостью и гуманностью.

Следует учесть, исход судебного процесса зависит от многих факторов. Если сказать иначе, суд имеет право давать уголовно-правовую оценку содеянному и личности виновного. Так, за неимением достаточных аргументов и фактов подсудимых, неравенство их финансовых возможностей, а также вследствие субъективного отношения присяжных по той или иной причине, жизни может лишиться не причастная к преступлению личность, т.е. судебные ошибки неминуемо приводят к казням невиновных. Многие американские исследователи отмечают откровенно расистский характер применения наказания в США: негры составляют более половины всех казненных, хотя среди населения страны их доля составляет 12-15%. [4]

При данной мере наказания, осужденного лишают шанса понять, осмыслить содеянное, признать и уважать права и свободы других. Не дав шанса, его лишают не только прав и свобод, но самое главное, лишают жизни.

В связи с тем, что причины преступного поведения зависят от множества личностных и социальных факторов, для решения задачи ресоциализации преступников необходим к каждому из них дифференцированный, индивидуальный подход, предполагающий использование наиболее эффективных форм и методов работы. А для этого требуется изучение личности и истории ее криминального развития, выяснение мотивов и факторов, препятствовавших ее законопослушному поведению, определение ее психологических особенностей. Полученные сведения должны стать исходной базой для реализации основной задачи исполнения наказаний

Вопрос об эффективности уголовного права в значительной мере сводится к вопросу об эффективности уголовного наказания и зависит от правильного определения целей наказания. Произошедшие изменения в законодательствах государств, в обществе сделали актуальным вопрос: в чем заключено социальное назначение наказания? Что должно преобладать при назначении наказания: его карательный элемент или направленность на предупреждение преступления? Становление государства правовым требует преобразования уголовной политики в социальную политику предупреждения преступности. Цель исправления заключается в том, чтобы осужденный стал законопослушным, добропорядочным гражданином общества, уважающим законы и правила общежития.

Ч. Беккариа писал: "Цель наказания заключается не в истязании и мучении человека и не в том, чтобы сделать несуществующим уже совершенное преступление... Цель наказания заключается только в том, чтобы воспрепятствовать виновному вновь нанести вред обществу и удержать других от совершения того же".[5]

Исходя из социологического аспекта, можно утверждать, что наказание в большей степени положительно влияет на общество, на осужденных.

В заключение отметим, что вполне естественно, что уголовное наказание за любое содеянное умышленное и неумышленное преступление является обязательным условием для спокойной жизни граждан. Государство со своей стороны защищает интересы своих граждан, обезопасив их от угрозы, контролируя или ограничивая свободу опасных для общества людей. А, гражданин в свою очередь вполне уверен в защите себя и своей семьи, защите прав и свобод со стороны государства и его институтов.

Литература:

1. Всеобщая декларация прав человека.//10 декабря, 1948 г.
2. Ст. 77 Устава МУС. –Рим.// Решение принято-17.07.1998.
- 3.Смертная казнь в США (в соавт). // Российский следователь. 2003, № 2, с.16
4. Crime in the United States//2001, р.3-4
5. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях.-М., 1959, с. 373.

ПРАВОВАЯ ОСНОВА ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТЕРРОРИЗМУ.

Османова Айгюль, магистрантка БГУ

Правовую основу антитеррористической деятельности в Азербайджанской Республике составляют Конституция Азербайджанской Республики, Концепция национальной безопасности, Закон о национальной безопасности, Уголовный кодекс Азербайджанской Республики и другие законы, а также общепризнанные принципы и нормы международного права, ратифицированные международные соглашения в сфере борьбы с терроризмом.

Важную роль в организации борьбы с терроризмом играют Концепция национальной безопасности Азербайджанской Республики, а также нормативные правовые акты Президента и правительства Азербайджанской Республики, подзаконные нормативные правовые акты субъектов антитеррористической деятельности, регламентирующие отдельные направления деятельности в области борьбы с терроризмом, порядок межведомственного и международного взаимодействия в данной сфере.

В Конституции Азербайджанской Республики провозглашаются основные права и свободы человека и гражданина, такие как право на жизнь, защиту прав и свобод человека и гражданина (1,с.8), право на безопасное проживание (1,с.9), право жить в здоровой окружающей среде(1,с.11) и тем самым становится очевидным что терроризм, как деятельность, нарушающая эти и другие права людей, является противозаконной.

Закон Азербайджанской Республики о национальной безопасности направлен на создание правовых основ политики национальной безопасности для развития Азербайджанской Республики как суверенного и демократического государства (2,с.1). Согласно данному закону, основными угрозами национальной безопасности в политической сфере являются:

- действия против государственной безопасности, суверенитета, территориальной целостности и конституционного строя АР;
- нарушение общественно-политической стабильности;
- нарушение прав и свобод человека и гражданина, внутреннее и внешнее давление на демократические устои;
- разрушение организационной структуры государственных органов, нарушение их деятельности, снижение уровня управления в стране;
- обострение национальных и религиозных отношений, распространение случаев сепаратизма, религиозного, этнического и политического экстремизма;
- нарушение общественной безопасности, неэффективность социальной профилактики правонарушений, повышение уровня преступности, в особенности ее организованной и транснациональной форм;
- создание не предусмотренных законом вооруженных формирований, организация вооруженного восстания;
- террористическая и диверсионная деятельность зарубежных специальных служб и других организаций, а также отдельных лиц против Азербайджанской Республики;
- покушение на жизнь государственного или общественного деятеля за его служебную или политическую деятельность;
- вмешательство во внутренние дела Азербайджанской Республики со стороны других государств;
- наличие реальных или потенциальных региональных конфликтов, которые могут нанести ущерб интересам Азербайджанской Республики;
- международный терроризм.

Для защиты от этих угроз государство создает систему обеспечения национальной безопасности. Согласно Закону Азербайджанской Республики о национальной безопасности, государственные органы, функционирующие на основе Конституции Азербайджанской Республики и законов Азербайджанской Республики и ответственные в рамках своих полномочий за обеспечение национальной безопасности, организуют систему обеспечения национальной безопасности Азербайджанской Республики и несут ответственность за обеспечение национальной безопасности(2,с.4). В обязанности системы обеспечения национальной безопасности Азербайджанской Республики входит обнаружение, анализ и прогноз угроз национальной безопасности АР; принятие мер по предотвращению угроз национальной безопасности АР; обеспечение формирования и подготовки сил и средств, обеспечивающих национальную безопасность АР; приведение в готовность всех сил и средств в случае появления непосредственной угрозы национальной безопасности АР, проведение комплекса ответных мер, локализация и ликвидация возможных последствий создавшейся ситуации; участие в соответствии с международными обязательствами АР в обеспечении общей и региональной безопасности.

В полномочия государственных органов, обеспечивающих национальную безопасность Азербайджанской Республики, входит(2,с.6) планирование и осуществление мер, связанных с обеспечением национальной безопасности; внесение предложений, связанных с усовершенствованием системы обеспечения национальной безопасности Азербайджанской Республики; проведение мер, предотвращающих деятельность, угрожающую национальной безопасности Азербайджанской Республики.

Согласно данному Закону, обеспечение национальной безопасности в политической сфере—это обеспечение возможности независимо решать задачи государственной власти азербайджанским народом и созданным им политическими структурами, способности проводить независимую внутреннюю и внешнюю политику во имя интересов личности и общества(2,с.7).При проведении мер по обеспечению

национальной безопасности Азербайджанской Республики должны учитываться следующие принципы(2,с.14):

- точное распределение полномочий государственных органов и должностных лиц при проведении единой государственной политики;
- принятие адекватных мер для защиты от реальных и потенциальных, внутренних и внешних угроз;
- взаимная ответственность личности, общества и государства и сбалансированность их интересов.

Азербайджанская Республика обеспечивает свою национальную безопасность всеми имеющимися в ее распоряжении политическими, экономическими, военными, правовыми и другими средствами и методами в одностороннем порядке или в соответствии с международными договорами(2,с.15). Национальная безопасность Азербайджанской Республики обеспечивается путем получения и удержания необходимого уровня защиты национальных интересов.

Названные законы определяют правовые и организационные основы борьбы с терроризмом и экстремизмом в Азербайджанской Республике, порядок координации деятельности осуществляющих борьбу с данными явлениями государственных органов, общественных объединений и организаций, должностных лиц и отдельных граждан, а также права, обязанности и гарантии граждан в связи с осуществлением борьбы с преступлениями террористического характера и проявлениями экстремизма.

Таким образом, в своей работе я пришла к следующим выводам:

- правовое обеспечение антитеррористической деятельности требует постоянного совершенствования с учетом изменений, происходящих на международной арене, международных обязательств Азербайджанской Республики, а также социальных процессов в стране;
- при совершенствовании антитеррористического законодательства необходимо учитывать опыт зарубежных государств и международное законодательство в данной сфере. Межгосударственные акты, разработанные под эгидой ООН, создают определенную правовую основу механизмов, ориентированных в борьбе с терроризмом на практическое взаимодействие, разумеется, при готовности участников к сотрудничеству(3,с.69). Они содержат, в частности, обязательства пресекать террористические акты, задерживать и в предусмотренных случаях выдавать, а также наказывать лиц, виновных в их совершении, обмениваться необходимой информацией, оказывать друг другу максимальную правовую помощь(3,с.38);
- для эффективной борьбы с терроризмом требуются совместные усилия всего мирового сообщества, координация коллективных усилий на глобальном, региональном и национальном уровнях(5,с.4). Основная нагрузка в борьбе с ним ложится на государства-члены ООН.

Список литературы:

1. Конституция Азербайджанской Республики. Б.,2008 с.8-9,с.11
2. Закон Азербайджанской Республики о национальной безопасности. Б.,2004 с.1, с.4, с.6-7,с.14-15
3. Я.Д.Вишняков// Основы противодействия терроризму. М.,2006 с.38,с.69
4. Концепция национальной безопасности. Б.,2007 с.7
5. «Terrorizmin qarşısının alınması haqqında» Avropa konvensiyasının təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu. Azərbaycan, 2006, 26 dekabr s.4

MÜNDƏRİCAT

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA

SADIQOV ƏLİ Riyaziyyat tədrisi metodikasi fənninin ibtidai sinif müəllimi hazırlanmasında rolu və vəzifələri.....	
КАДИРОВА ТАРАНА История психосоматических заболеваний и современные подходы к ним.....	
UMUDOVA HUMAY Yeniyyətə və valideyn münasibətlərində aqressiyanın təzahürü.....	
ŞAHƏLİ ƏZƏM Uşaqlarda aqressiv davranışın təzahür xüsusiyyətləri.....	
ƏLİYEVƏ GÜLŞƏN Ətraları amputasiyaya olunmuş insanların psixodiagnostika üsulları.....	
ŞAHMURADOVA ƏFSANƏ Psixologiyada sağlam şəxsiyyət və nevroitik şəxsiyyət anlayışları.....	
КАДИРОВА ТАРАНА Причины и патогенез психосоматических заболеваний.....	
КАСИМОВА КАМИЛА Некоторые особенности креативной личности.....	
АЙГЮН ДЖАБАДОВА Алкоголизм как клиничко-психологическая проблема.....	

FƏLSƏFƏ

f.e.n. MƏMMƏDOV HÜSEYN QARAXAN o. Hüququn mövcudluğu və mahiyyəti....	
EYBALIYEVƏ VÜSALƏ Əli şəriətinin fəlsəfəsində insan humanizm kontekstində.....	
YƏHYAYEV ŞAHİN Azərbaycanda olan “qaçqın və məcburi köçkün” probleminin sosial-demoqrafik göstəricilərə təsiri.....	
CAVADOVA AFAQ Fəlsəfi fikir tarixində insan problemi.....	
YƏHYAYEV ŞAHİN Cəmiyyətin demoqrafik strukturu.....	
ATAKIŞIYEVƏ GÜLNAR Şüurun yaradıcı xarakteri kibernetika, süni intellekt.....	

İQTİSADİYYAT

ƏLİYEV NAMIQ Dünya iqtisadi böhranının azərbaycanın sığorta bazarına təsiri.....	
--	--

ABDULHƏMİDOV MƏHƏMMƏD Avrovada iqtisadi böhran və maliyyə bazarının vəziyyəti
 İSLAMOVA NURANƏ İqtisadi inkişafa din amilinin təsiri.....
 NURİYEV SAMİR Azərbaycanın idarə olunması sahəsində həyata keçirilməsi
 vacib olan tədbirlər.....
 ƏLİYEV AYNUR Milli innovasiya sistemi: Azərbaycan region ölkələri ilə müqayisədə.....
 SƏMƏDOVA AYSEL Ərzaq bazarının tənzimlənməsinin ərzaq təhlükəsizliyinə təsiri.....
 QƏDİROV ELDAR Regionların inkişafı dövlətin sosial-iqtisadi sahədə prioritet vəzifəsi kimi
 MƏCİDOVA GÜNAY Sosial dövlətin yaranması və inkişafı.....
 ƏKBƏROVA ŞƏBNƏM Kommersiya banklarının fəaliyyət prinsipləri.....
 МЕДЖИДОВА ГЮНАЙ Экономический инструментарий оценки эффективности
 государственных инвестиций в проекты социальной направленности.....
 i.e.n RAMAZAN FILIYEV Azərbaycan respublikasının İran İslam Respublikası və Əfqanıstan
 İslam Respublikası ilə iqtisadi əlaqələri.....

SOSİOLOGİYA VƏ POLİTOLOGİYA

ALMASZADƏ ƏZİZƏ Siyasi proqnozlaşdırmada delfi metodu.....
 ƏHMƏDOV DİLQƏM De-institutlaşma: məqsəd və vəzifələri qeyt-kipinq mexanizmi.....
 ABBASİSƏİDABAD MƏHƏMMƏD Kütləvi informasiya vasitələri və ictimai rəy.....
 К.Я.АББАСОВА Роль языка обучения в курсе риторики.....
 HÜSEYNOV RƏŞAD Ünvanlı sosial yardım: məqsəd və vəzifələri qanunvericilik.....
 MƏMMƏDOV VASIİF Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi təşkilində parlamentin rolu.....
 ÜZƏYİR ATAMALI oğlu ŞƏFİYEV Siyasətdə kollektiv şüursuzluq fenomeni.....
 ŞAHMALIYEV CAVİD Ahılların psixoloji davranışında ailənin rolu.....
 ƏLİYEV AYTAC Qarabağ müharibəsi əlilləri: həyata keçirilən sosial siyasət və mövcud
 problemlər.....
 ŞAHMALIYEV CAVİD Ahıllar sosial işin obyektinə kimi.....
 MUSTAFAYEVA GÜLŞAD Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar haqqında ...

POLİTOLOGİYA

MƏLİKLİ GÜNEL Milli təhlükəsizlik anlayışı.....
 НАТАЛЬЯ АЛИЕВА Азербайджан-нато (обзор взаимоотношений с 1992-го по 2006
 год).....
 ИРАДА ДЖЕБРАИЛОВА Терроризм – угроза современной политической системе
 мира.....
 İSMAYIL ƏHMƏD oğlu EYYUBOV Saib Təbrizinin ictimai-siyasi görüşləri 1601-1676..
 CƏFƏROV SƏNİB Azərbaycan vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında qht-nin rolu....
 МАХМУДОВ НАЗИМ Зарубежный опыт организации государственной системы
 обеспечения национальной безопасности.....
 КЕРИМЗАДЕ ИРАНА Виды уголовного наказания и эффективность их применения
 ОСМАНОВА АЙГЮЛЬ Правовая основа противодействия терроризму.....

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

MÜASİR DÖVRÜN AKTUAL
PROBLEMLƏRİ

Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu

BURAXILIŞ № 3

Kompüter dizaynı – V.K.Musayeva

Çapa imzalanmışdır:

Format: 70 ×108

Şərti çap vərəqi –

Sifariş №

Tiraj – 100 nüsxə